

DIAGNOZA SYTUACJI SPOŁECZNEJ, GOSPODARCZEJ I PRZESTRZENNEJ

2023 - 2030

Diagnoza sytuacji społecznej, gospodarczej i przestrzennej

wykonana na potrzeby Strategii Rozwoju Ponadlokalnego
„Turystyczne Bieszczady” na lata 2023 – 2030

opracowana przez:

EUROKONCEPT Daniel Smuczek

przy współpracy:

Urzędu Gminy Baligród

Urzędu Gminy Cisna

Urzędu Gminy Komańcza

Urzędu Gminy Olszanica

oraz Urzędu Gminy Solina

Spis treści

1. Wstęp.....	4
2. Diagnoza sytuacji społecznej, gospodarczej i przestrzennej	6
2.1. Ogólna charakterystyka gmin OF „Turystyczne Bieszczady”	7
2.2. Sfera społeczna	19
2.2.1. Sytuacja demograficzna.....	19
2.2.2. Edukacja i wychowanie.....	32
2.2.3. Infrastruktura kulturalna i sportowa	38
2.2.4. Ochrona zdrowia i pomoc społeczna.....	44
2.3. Sfera gospodarcza	51
2.3.1. Rynek pracy i bezrobocie.....	51
2.3.2. Przedsiębiorczość i rolnictwo	56
2.3.3. Potencjał turystyczny	71
2.3.4. Gospodarka finansowa	80
2.4. Sfera przestrzenno-środowiskowa.....	90
2.4.1. Środowisko naturalne i formy ochrony przyrody	90
2.4.2. Dziedzictwo kulturowe	105
2.4.3. Mieszkalnictwo i planowanie przestrzenne	118
2.4.4. Infrastruktura techniczna i gospodarka odpadami	129
3. Spis tabel.....	143
4. Spis map.....	147
5. Spis wykresów	149
6. Spis zdjęć.....	152

ROZDZIAŁ 1

WSTĘP

Niniejsze opracowanie stanowi punkt wyjścia oraz podstawę opracowania Strategii Rozwoju Ponadlokalnego „Turystyczne Bieszczady” na lata 2023-2030, która jest istotnym narzędziem planowania i zarządzania procesami rozwoju dla Obszaru Funkcjonalnego „Turystyczne Bieszczady”. Obszar ten powstał w wyniku nawiązania współpracy i następnie zawarcia porozumienia międzygminnego przez 5 gmin z powiatów: leskiego i sanockiego, które ze sobą sąsiadują i są ze sobą powiązane funkcjonalnie.

Diagnoza sytuacji społecznej, gospodarczej i przestrzennej ma fundamentalne znaczenie dla opracowania strategii rozwoju ponadlokalnego, będąc kluczowym etapem w kompleksowej ocenie ponadlokalnych zasobów oraz do wypracowania strategicznych rozwiązań. Jej celem jest przedstawienie problemów oraz potencjałów rozwojowych, które poprowadzą do wypracowania wizji, celów oraz kierunków działań, a w efekcie do podniesienia poziomu życia i zaspokojenia potrzeb lokalnej społeczności.

Na strukturę diagnozy Obszaru Funkcjonalnego „Turystyczne Bieszczady”, oprócz ogólnej charakterystyki gmin wchodzących w skład analizowanego obszaru, składają się trzy sfery: społeczna, gospodarcza oraz przestrzenno-środowiskowa, które z kolei obejmują następujące obszary:

- sytuację demograficzną;
- edukację i wychowanie;
- infrastrukturę kulturalną i sportową;
- ochronę zdrowia i pomoc społeczną;
- rynek pracy;
- przedsiębiorczość oraz rolnictwo;
- potencjał turystyczny;
- finanse komunalne;
- środowisko przyrodnicze oraz formy jego ochrony;
- dziedzictwo kulturowe;
- mieszkalnictwo i politykę przestrzenną;
- infrastrukturę techniczną: drogową, kolejową, wodno-kanalizacyjną i gazową oraz gospodarkę odpadami komunalnymi.

Do analizy wyżej przedstawionych zagadnień, wykorzystano przede wszystkim dane Głównego Urzędu Statystycznego, zawarte w Banku Danych Lokalnych. Oprócz tego, wykorzystano również dane pozyskiwane bezpośrednio od urzędów gmin, dostępne na ich stronach internetowych oraz w publikowanych przez nie dokumentach. Pomocne przy pracach nad niniejszym opracowaniem były również dane Okręgowej Komisji Egzaminacyjnej w Krakowie, Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, Państwowego Gospodarstwa Wodnego Wody Polskie, Państwowego Instytutu Geologicznego oraz szereg innych opracowań naukowych.

Jako rok bazowy niniejszego opracowania, przyjęto rok 2021 ze względu na pełną dostępność danych, których brak było w momencie podjęcia pracy nad diagnozą dla roku 2022. W celu analizy trendu przedstawionych danych, dokonywano zestawień na przestrzeni lat 2017-2021.

ROZDZIAŁ 2

DIAGNOZA SYTUACJI SPOŁECZNEJ, GOSPODARCZEJ I PRZESTRZENNEJ

2.1. Ogólna charakterystyka gmin OF „Turystyczne Bieszczady”

Zasięg terytorialny Strategii Rozwoju Ponadlokalnego „Turystyczne Bieszczady” na lata 2023-2030 oraz zawartego w celu jej opracowania porozumienia międzygminnego, dotyczy obszarów następujących gmin, wchodzących w skład powiatów leskiego i sanockiego:

- 1) Gmina Baligród,
- 2) Gmina Cisna,
- 3) Gmina Komańcza,
- 4) Gmina Olszanica,
- 5) Gmina Solina.

Obszar gmin będących przedmiotem niniejszego opracowania, przedstawiony został w ujęciu graficznym przy pomocy poniższej mapy.

Mapa 1 Zasięg terytorialny gmin objętych Strategią Rozwoju Ponadlokalnego „Turystyczne Bieszczady” na lata 2023-2030

Źródło: Opracowanie własne

Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady” (dalej – OF „Turystyczne Bieszczady”), powstały na mocy zawartego porozumienia międzygminnego, zajmuje łączną powierzchnię 1 112 km², co stanowi 6,23 % powierzchni województwa podkarpackiego. Największa część powierzchni

OF, znajduje się na terenie powiatu leskiego, tj. 65,11 % powierzchni ogólnej obszaru, z kolei teren powiatu sanockiego obejmuje 34,89 % powierzchni OF.

Największą gminą wchodzącą w skład OF jest gmina Komańcza, zajmując powierzchnię 388 km², przez co stanowi 34,89 % powierzchni ogólnej OF. Drugą pod względem wielkości jest gmina Cisna o powierzchni 287 km², stanowiąc 28,81 % powierzchni ogólnej obszaru, z kolei najmniejszą gminą OF jest gmina Olszanica o powierzchni 94 km² – 8,45 % powierzchni ogólnej.

Powierzchnię gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady” oraz ich udział w powierzchni ogólnej obszaru funkcjonalnego, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 1 Powierzchnia gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady”

Nazwa gminy	Powierzchnia w km ²	Udział w powierzchni ogólnej OF „Turystyczne Bieszczady” w %
Gmina Baligród	158	14,21%
Gmina Cisna	287	25,81%
Gmina Komańcza	388	34,89%
Gmina Olszanica	94	8,45%
Gmina Solina	185	16,64%
RAZEM	1 112	100,00 %

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Lokalizację gmin, wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady” na tle województwa podkarpackiego, przedstawia poniższa mapa.

Mapa 2 Lokalizacja gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady” w województwie podkarpackim

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.wikipedia.org

Poniżej została przedstawiona krótka charakterystyka poszczególnych gmin, tworzących analizowany obszar, w zakresie położenia, powierzchni oraz układu osadniczego.

Gmina Baligród

Gmina Baligród jest gminą wiejską, położoną we wschodniej części powiatu leskiego na granicy z powiatem sanockim, na pograniczu Gór Sanocko-Turczańskich oraz Bieszczadów.

Gmina graniczy:

- od strony północnej z gminą Lesko,
- od strony wschodniej z gminą Solina,
- od strony południowej z gminą Cisna i gminą Komańcza,
- od strony zachodniej z gminą Zagórz.

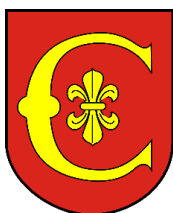
Obszar gminy zajmuje powierzchnię 158 km², stanowiąc 18,92 % powierzchni powiatu leskiego oraz 14,21 % powierzchni OF „Turystyczne Bieszczady”. Przez teren gminy przebiega droga wojewódzka nr 893 Lesko – Cisna, a także przepływa rzeka Hoczewka oraz szereg mniejszych cieków wodnych. Siedzibą władz oraz centrum usługowo-administracyjnym gminy jest miejscowość Baligród.

Pod względem administracyjnym gmina Baligród dzieli się na 10 sołectw: Baligród, Jabłonki, Mchawa, Roztoki Dolne, Zahoczewie, Cisowiec, Kiełczawa, Nowosiółki, Stężnica, Żerdenka, których lokalizację na terenie gminy przedstawia poniższa mapa.

Mapa 3 Układ osadniczy gminy Baligród

Źródło: System Informacji Przestrzennej Urzędu Gminy Baligród

Gmina Cisna

Gmina Cisna jest gminą wiejską, położoną w południowej części powiatu leskiego, w rejonie Bieszczadów. Przez teren gminy przepływają rzeki Solinka i Wetlina

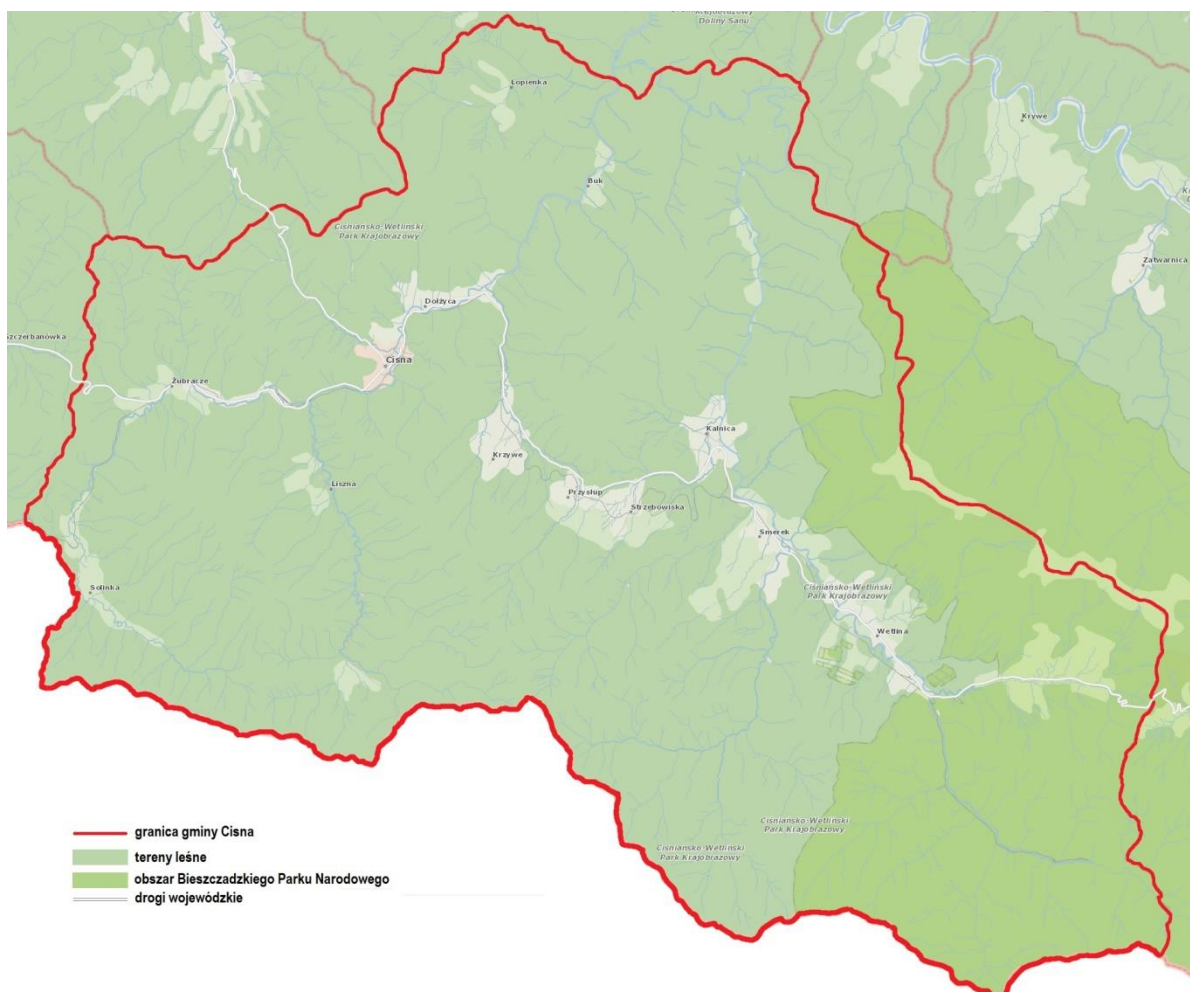
Gmina graniczy:

- od strony północno-zachodniej z gminą Baligród,
- od strony północno-wschodniej z gminą Solina i z gminą Czarna,
- od strony wschodniej z gminą Lutowiska,
- od strony południowej ze Słowacją,
- od strony zachodniej z gminą Komańcza.

Obszar gminy zajmuje powierzchnię 287 km², co stanowi 34,37 % powierzchni powiatu leskiego oraz 25,81 % powierzchni ogólnej OF „Turystyczne Bieszczady”. Zewnętrzną dostępność komunikacyjną gminy zapewniają dwie drogi wojewódzkie: nr 893 Hoczew – Cisna oraz nr 897 Tylawa – Wołosate.

Siedzibą władz oraz centrum usługowo-administracyjnym gminy jest miejscowość Cisna. W skład gminy wchodzi 16 miejscowości, które tworzą 7 sołectw : Cisna, Kalnica, Przysług, Smerek, Strzebowiska, Wetlina oraz Żubracze, których lokalizację przedstawia poniższa mapa.

Mapa 4 Układ osadniczy gminy Cisna

Źródło: www.gminacisna.pl

Gmina Komańcza

Gmina Komańcza jest gminą wiejską, położoną w południowej części powiatu sanockiego, w obrębie Beskidu Niskiego oraz Bieszczadów. Przez teren gminy przepływają rzeki Osława i jej dopływ Osławica, a także liczne potoki górskie.

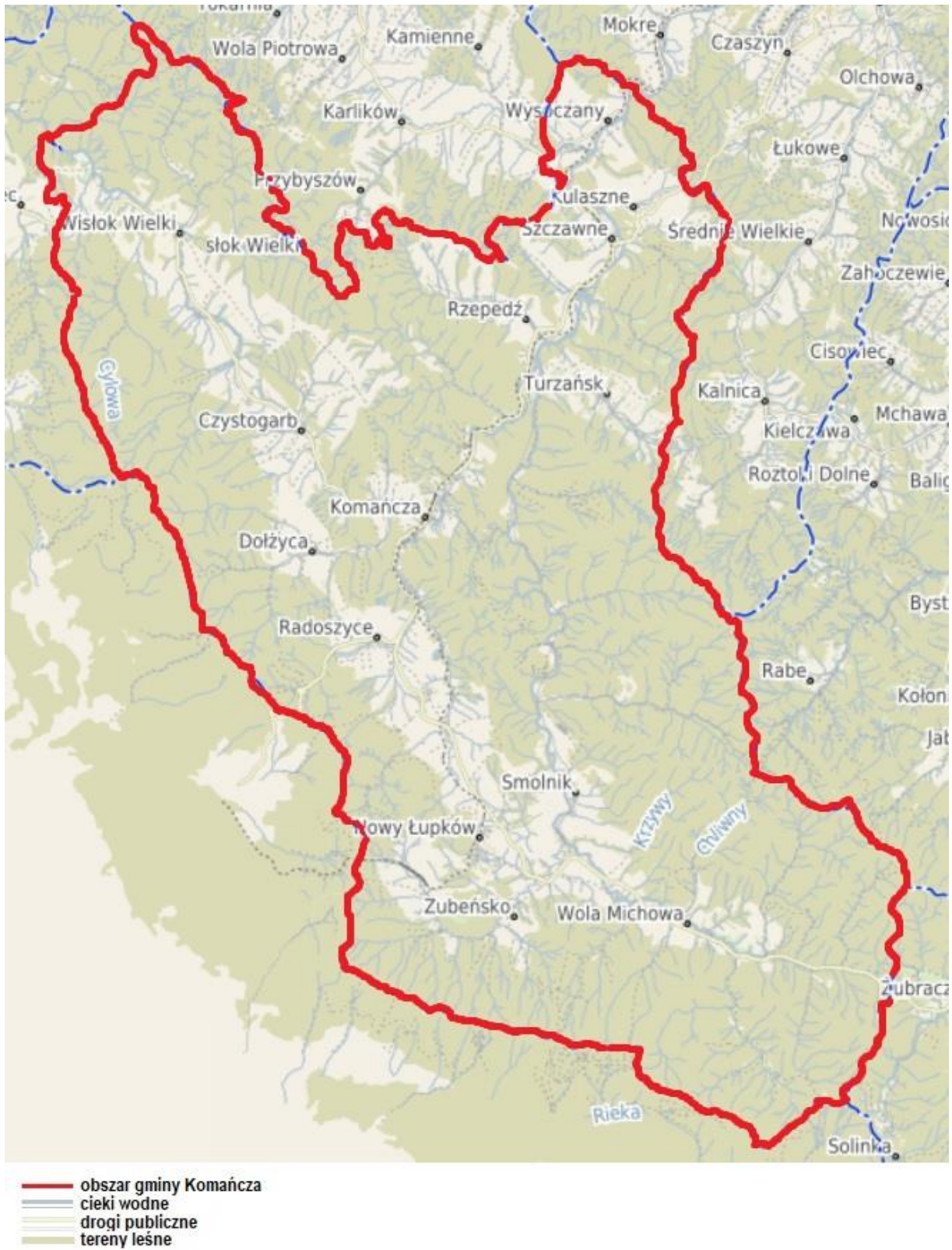
Gmina graniczy:

- od strony północnej z gminą Bukowsko,
- od strony północno-wschodniej z gminą Zagórz
- od strony wschodniej z gminą Baligród i gminą Cisna,
- od strony południowej ze Słowacją,
- od strony zachodniej z gminą Jaśliska.

Obszar gminy zajmuje powierzchnię 388 km², stanowiąc 33,56 % powierzchni powiatu sanockiego oraz 34,89 % powierzchni OF „Turystyczne Bieszczady”. Przez teren gminy przebiegają drogi wojewódzkie nr 892 Zagórz – Radoszyce i nr 897 Tylawa Wołosate, a także linia kolejowa nr 107 relacji Zagórz – Łupków ze stacjami i przystankami kolejowymi w miejscowościach: Wysoczany, Szczawne, Rzepedź, Komańcza, Osławica i Łupków.

Centrum usługowo-administracyjnym dla obszaru gminy oraz siedzibą władz jest miejscowość Komańcza. Pod względem administracyjnym gmina Komańcza dzieli się na 14 sołectw: Czystogarb, Dożyca, Komańcza, Mików, Nowy Łupków, Radoszyce, Rzepedź „Nad Osławicą”, Rzepedź wieś, Smolnik, Szczawne – Kulaszne, Turzańsk, Wisłok Wielki, Wola Michowa i Wysoczany. Układ osadniczy gminy Komańcza przedstawia poniższa mapa.

Mapa 5 Układ osadniczy gminy Komańcza

Źródło: Opracowanie własne

Gmina Olszanica

Gmina Olszanica jest gminą wiejską, położoną w północno-wschodniej części powiatu leskiego w obrębie Gór Sanocko-Turczańskich, pomiędzy Pogórzem Przemyskim a Bieszczadami. Przez teren gminy przepływają rzeki San oraz Olszanka, a także wiele górskich potoków zasilających te rzeki.

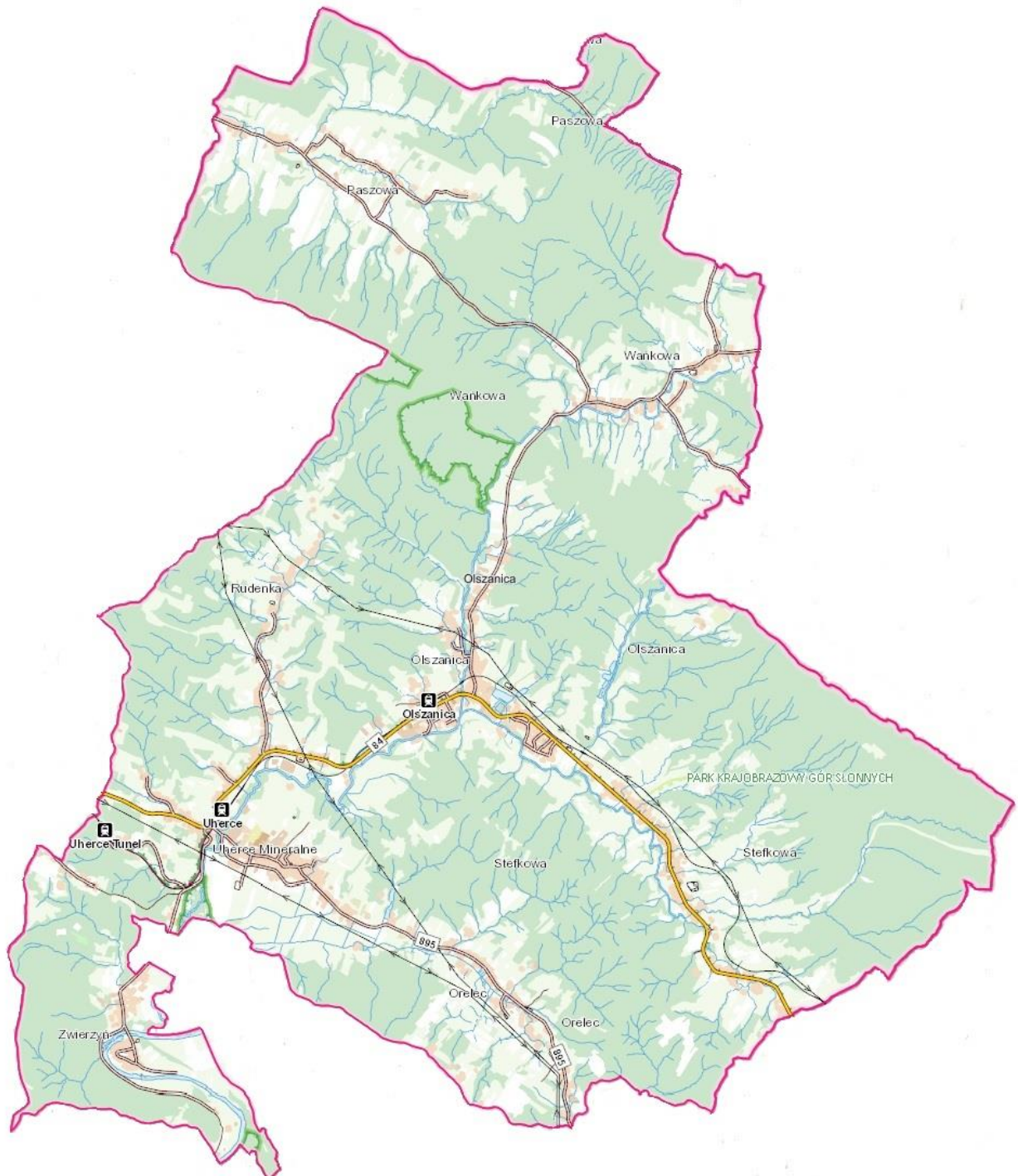
Gmina graniczy:

- od strony północno-wschodniej i wschodniej z gminą Ustrzyki Dolne,
- od strony południowej z gminą Solina,
- od strony zachodniej z gminą Lesko,
- od strony północno-zachodniej z gminą Tyrawa Wołoska.

Obszar gminy zajmuje powierzchnię 94 km², stanowiąc 11,26 % powierzchni powiatu leskiego oraz 8,45 % powierzchni OF „Turystyczne Bieszczady”. Podstawą komunikacji na terenie gminy jest droga krajowa nr 84 Sanok – Przejście Graniczne w Krościenku, która przecina gminę na dwie części i z którą połączone są wszystkie miejscowości gminy poprzez sieć dróg powiatowych i gminnych. Oprócz tego przez obszar gminy przebiega droga wojewódzka nr 865 Uherce Mineralne – Myczków.

Centrum usługowo-administracyjnym dla obszaru gminy oraz siedzibą władz samorządowych jest miejscowość Olszanica. W skład gminy schodzi 8 sołectw: Olszanica, Orelec, Paszowa, Rudenka, Stefkowa, Uherce Mineralne, Wańkowa i Zwierzyń. Układ osadniczy gminy przedstawia poniższa mapa.

Mapa 6 Układ osadniczy gminy Olszanica

- - granica gminy Olszanica
- - ciagi drogowe
- - ciekł wodne
- - tereny zabudowane i zurbanizowane
- - tereny leśne oraz zadrzewione i zakrzaczone
- - obszar rezerwatu przyrody
- - przebieg linii elektroenergetycznej
- - stacja kolejowa

Źródło: Opracowanie własne

Gmina Solina

Gmina Solina jest gminą wiejską, położoną we wschodniej części powiatu leskiego w obrębie Gór Sanocko-Turczańskich (północna część gminy) oraz Bieszczadów (południowa część gminy). Przez teren gminy przepływają rzeki San oraz Solinka, a także znajdują się tutaj dwa zbiorniki retencyjne: Jezioro Myczkowskie i Jezioro Solińskie.

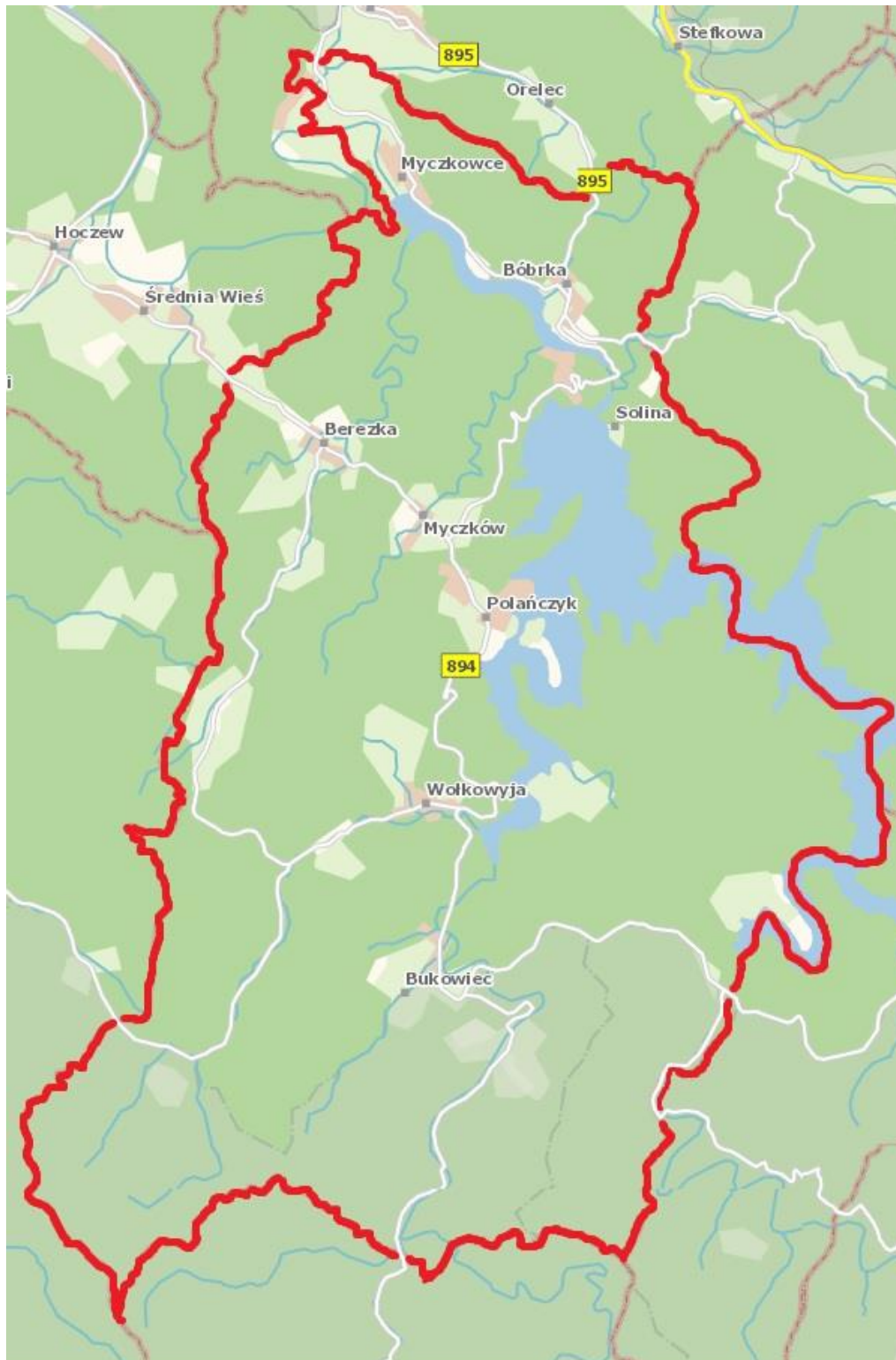
Gmina graniczy:

- od strony północnej z gminą Olszanica,
- od strony wschodniej z gminą Ustrzyki Dolne oraz gminą Czarna,
- od strony południowej z gminą Cisna,
- od strony zachodniej z gminą Baligród,
- od strony północno-zachodniej z gminą Lesko.

Obszar gminy zajmuje powierzchnię 185 km², stanowiąc 22,16 % powierzchni powiatu leskiego oraz 16,64 % powierzchni OF „Turystyczne Bieszczady”. Przez teren gminy przebiegają dwie drogi wojewódzkie: nr 894 Lesko – Czarna oraz nr 895 Uherce Mineralne – Myczków.

Siedzibą władz samorządowych oraz centrum usługowo-administracyjnym gminy jest miejscowość Polańczyk. Pod względem administracyjnym gmina Solina dzieli się na 16 sołectw: Berezka, Bereźnica Wyżna, Bóbrka, Bukowiec, Górzanka, Myczkowce, Myczków, Polańczyk, Rajske, Rybne, Solina, Terka, Werlas, Wola Matiaszowa, Wołkowyja oraz Zawóz. Układ największych miejscowości gminy przedstawia poniższa mapa.

Mapa 7 Układ osadniczy gminy Solina

- granica gminy Solina
- tereny zabudowane i zurbanizowane
- zbiorniki i ciek wodne
- tereny leśne
- drogi publiczne

Źródło: Opracowanie własne

2.2. Sfera społeczna

2.2.1. Sytuacja demograficzna

Uwarunkowania demograficzne są jednym z kluczowych czynników mających wpływ na sytuację społeczno-gospodarcze oraz kształtujących procesy rozwojowe na danym obszarze. Procesy demograficzne zachodzące w danym obszarze można analizować w oparciu o dane dotyczące liczby ludności, migracji i przyrostu naturalnego, strukturą ludności, procesami starzenia się społeczeństwa, a także prognozą demograficzną.

Na przestrzeni ostatnich lat, zarówno na obszarze województwa podkarpackiego, jak i pozostałej części kraju, zauważyć można niekorzystne trendy demograficzne, które przejawiają się m.in. w spadającej liczbie ludności czy też we wzroście liczby osób w wieku poprodukcyjnym.

Badany obszar, obejmujący swym zasięgiem 5 gmin, zamieszkuje 18 983 osoby, co stanowi zaledwie 0,91 % ogólnej liczby ludności województwa podkarpackiego. Średnia gęstość zaludnienia na tym obszarze wynosi 17 osób na km² natomiast dla województwa podkarpackiego kształtuje się ona na poziomie 117 osób na km².

Dane dotyczące liczby ludności oraz gęstości zaludnienia w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na koniec 2021 r., przedstawia poniższa tabela.

Tabela 2 Liczba ludności oraz gęstość zaludnienia w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na koniec 2021 r.

Nazwa gminy	Liczba ludności	Gęstość zaludnienia (os/km ²)	Udział w liczbie ogólnej ludności OF „Turystyczne Bieszczady”
Gmina Baligród	3 069	19	16,17%
Gmina Cisna	1 689	6	8,90%
Gmina Komańcza	4 233	11	22,30%
Gmina Olszanica	4 740	51	24,97%
Gmina Solina	5 252	28	27,67%
OF „Turystyczne Bieszczady”	18 983	17	100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jak wskazują powyższe dane, gminą z największą liczbą mieszkańców spośród gmin analizowanego obszaru jest gmina Solina z 5 252 mieszkańcami, co stanowi 27,67 % ogólnej liczby ludności w OF, z kolei gminą z największą gęstością zaludnienia jest gmina Olszanica – 51 osób na km². Najmniej mieszkańców w OF ma gmina Cisna – 1 689, tj. 8,90 % liczby ludności OF, posiadając również najmniejszą gęstość zaludnienia spośród wszystkich gmin – 6 osób na km².

Analizując zmiany liczby mieszkańców OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021, zauważyć można występowanie tendencji spadkowej w tej kwestii. Spadek liczby mieszkańców w wyżej wskazanych latach nastąpił we wszystkich gminach, wchodzących w skład OF. Największy

ubytek nastąpił w gminie Komańcza – o 419 osób, natomiast najmniejszy w gminie Solina – o 59 osób.

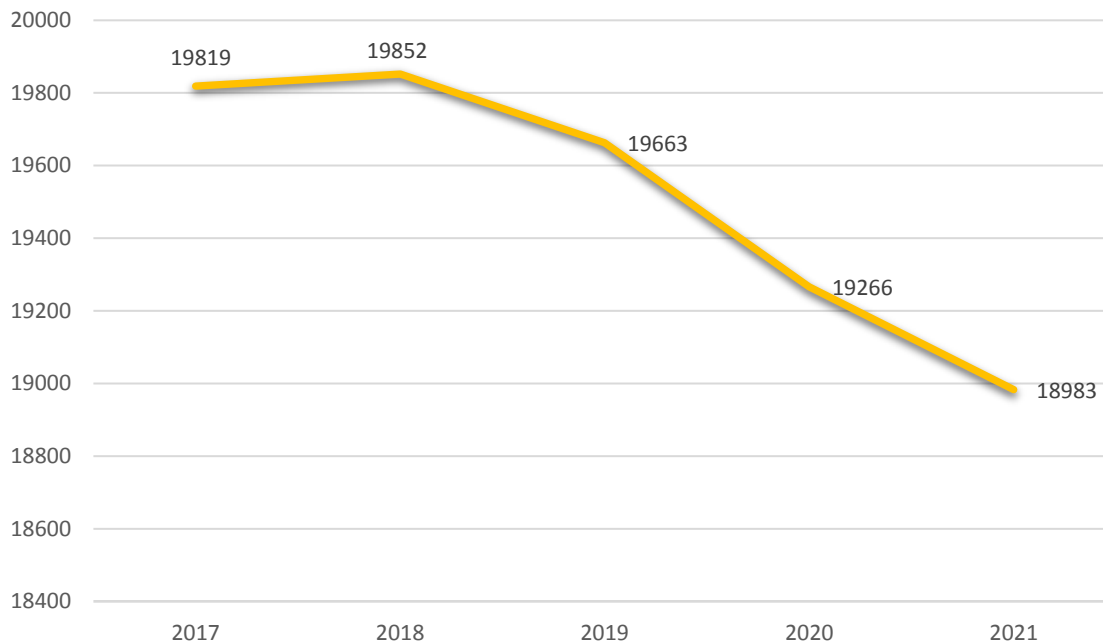
Ogólnie w OF „Turystyczne Bieszczady”, liczba mieszkańców spadła o 836 osób – z 19 819 w 2017 roku do 18 983 w 2021 roku. Liczbę ludności w poszczególnych gminach na przestrzeni lat 2017-2021, a także zmiany w liczbie ludności ogółem w OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawiają poniższa tabela oraz wykres.

Tabela 3 Zmiany w liczbie ludności w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Nazwa gminy	2017	2018	2019	2020	2021
Gmina Baligród	3142	3175	3161	3083	3069
Gmina Cisna	1749	1781	1740	1710	1689
Gmina Komańcza	4652	4631	4541	4333	4233
Gmina Olszanica	4965	4907	4894	4815	4740
Gmina Solina	5311	5358	5327	5325	5252
OF „Turystyczne Bieszczady”	19819	19852	19663	19266	18983

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Wykres 1 Zmiany w liczbie ludności w OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

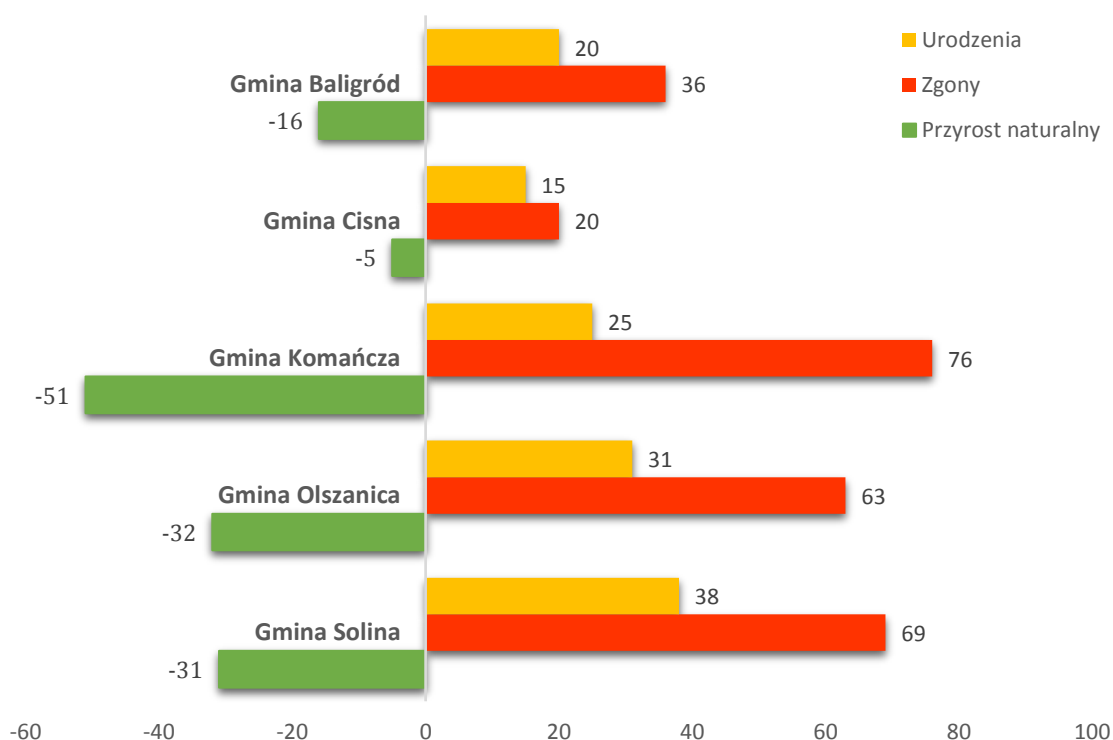
Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jednym z kluczowych czynników mających wpływ na zmiany liczby ludności jest ruch naturalny ludności i wynikający z niego przyrost naturalny. Przyrost naturalny stanowi różnicę pomiędzy urodzeniami, a zgonami na danym obszarze. Analizując dane dla omawianego obszaru w roku 2021, zauważyć można, że we wszystkich gminach występował ujemny przyrost naturalny,

spowodowany większą liczbą zgonów niż urodzeń. Najmniejsza wartość przyrostu naturalnego wystąpiła w gminie Komańcza, gdzie liczba urodzeń wyniosła 25, natomiast liczba zgonów aż 76, w związku z czym przyrost naturalny dla tego obszaru wyniósł -51.

Ogólnie dla całego OF, liczba urodzeń w 2021 roku wyniosła 129, podczas gdy liczba zgonów – 264, przez co wartość przyrostu naturalnego wyniosła -135. Dane dotyczące urodzeń i zgonów w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 2 Liczba urodzeń i zgonów oraz przyrost naturalny w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Na przestrzeni lat 2017-2021, w OF urodziło się łącznie 784 dzieci, natomiast liczba zmarłych w owym okresie wyniosła 1 010, w związku z czym przyrost naturalny przybrał wartość -226. W analizowanym okresie, największa liczba urodzeń i zgonów wystąpiła w gminie Solina – odpowiednio 236 i 271, natomiast najmniejsza w gminie Cisna – odpowiednio 53 i 83. W latach 2017-2021, we wszystkich gminach OF występował ujemny przyrost naturalny.

Dane dotyczące liczby urodzeń, zgonów oraz wartości przyrostu naturalnego dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w okresie od 2017 do 2021 roku, przedstawia poniższa tabela.

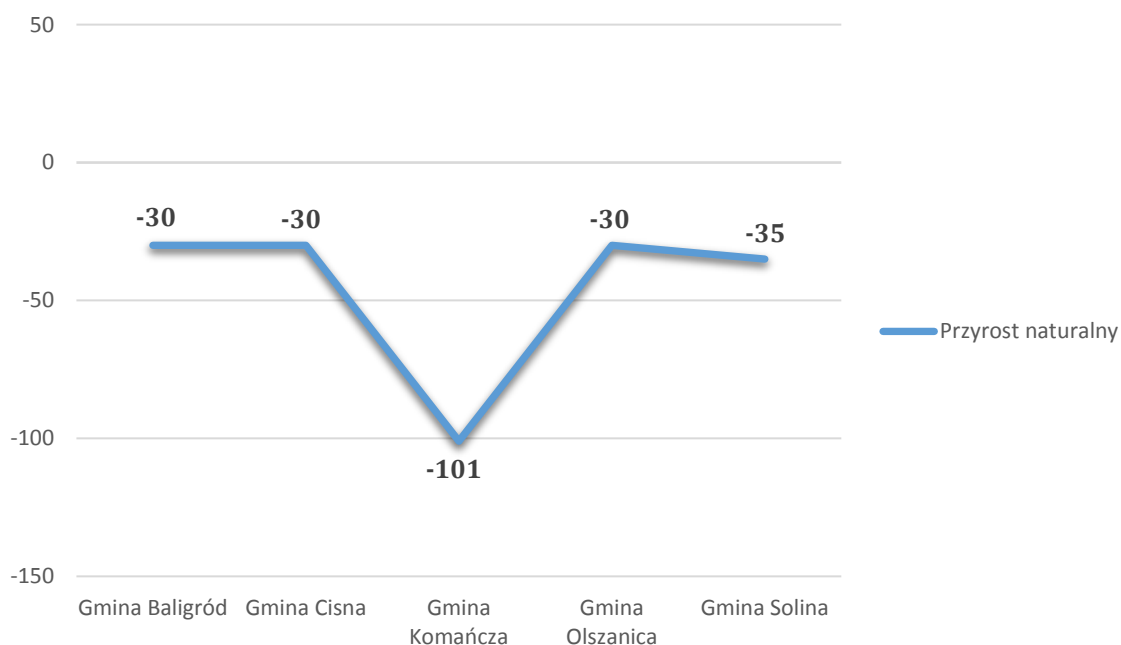
Tabela 4 Liczba urodzeń, zgonów oraz przyrost naturalny w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Nazwa gminy	Liczba urodzeń	Liczba zgonów	Wartość przyrost naturalnego
Gmina Baligród	130	160	-30
Gmina Cisna	53	83	-30
Gmina Komańcza	142	243	-101
Gmina Olszanica	223	253	-30
Gmina Solina	236	271	-35
OF „Turystyczne Bieszczady”	784	1 010	-226

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analizując przedstawione powyżej dane, można zauważyć, że największa wartość przyrostu naturalnego wystąpiła na przestrzeni lat 2017-2021 w trzech gminach – Baligród, Cisna i Olszanica, gdzie wyniosła -30, z kolei najmniejsza wartość wystąpiła w gminie Komańcza - -101, co zostało zobrazowane na poniższym wykresie.

Wykres 3 Skumulowany przyrost naturalny w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w okresie lat 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

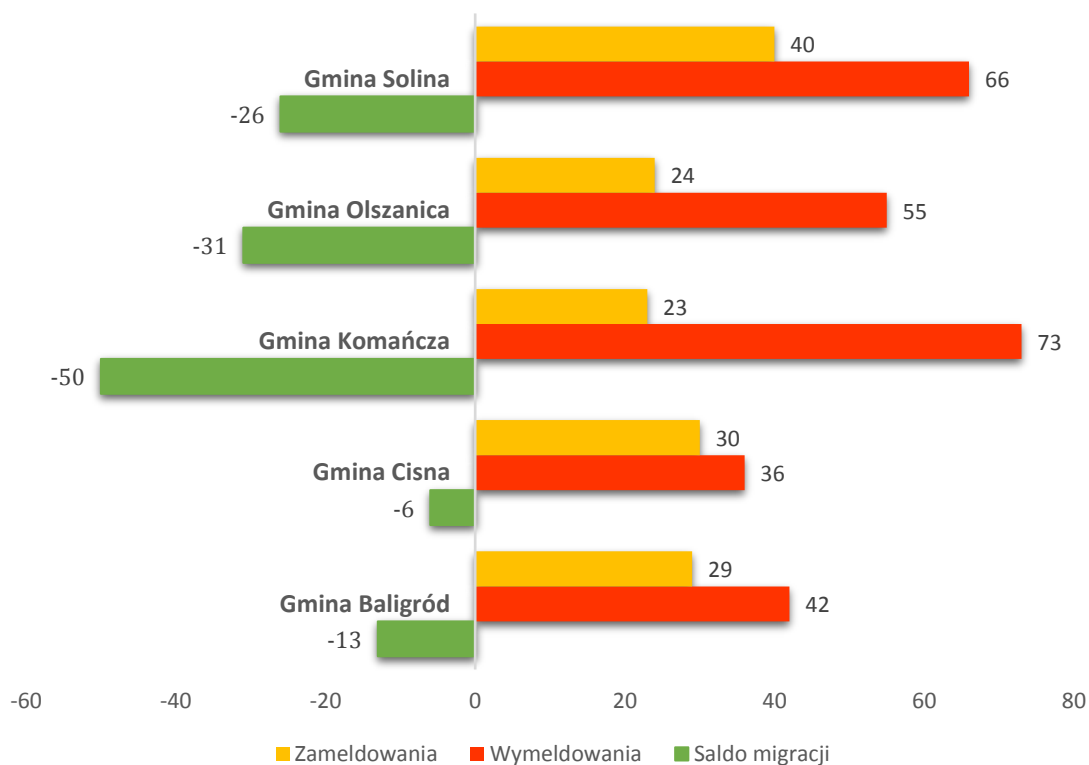
Zasadniczy wpływ na procesy demograficzne na danym obszarze ma również kwestia migracji ludności. Migracją określa się przemieszczanie ludzi, które ma na celu zmianę miejsca zamieszkania. Ze względu na kierunek migracji, wyróżnia się migracje wewnętrzne – w obrębie własnego kraju, oraz migracje zagraniczne – do innego kraju. Można również wyróżnić typy migracji ze względu na jej

przyczynę, tj. m. in. migracje ekonomiczne, związane np. z pracą zawodową, migracje edukacyjne, które spowodowane są np. wyjazdem na studia, lub też migracje społeczne, wynikające np. z chęci zmiany otoczenia.

Zjawisko migracji na danym obszarze mierzy się liczbą zameldowań oraz wymeldowań, których różnica stanowi saldo migracji. Na badanym obszarze w 2021 roku, odnotowano 146 zameldowań oraz 272 wymeldowania, w wyniku czego saldo migracji wyniosło -126. Największa wartość salda migracji wystąpiła w 2021 roku w gminie Cisna – -6, z kolei najmniejsza w gminie Komańcza – -50. We wszystkich gminach OF, wartość salda migracji przybierała wartości ujemne.

Dane dotyczące liczby zameldowań oraz wymeldowań w 2021 r. na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 4 Liczba zameldowań i wymeldowań oraz saldo migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Na przestrzeni lat 2017-2021 na obszarze gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, zameldowały się łącznie 853 osoby, natomiast wymeldowały się 1 243 osoby, w wyniku czego saldo migracji wyniosło -390. Świadczy to o tym, że największy wpływ na zmniejszającą się liczbę mieszkańców omawianego obszaru ma zjawisko migracji. Dane meldunkowe nie są jednak najbardziej rzetelnym źródłem danych, a rzeczywista liczba mieszkańców gmin i ich aktualnego miejsca pobytu może być jeszcze bardziej niekorzystna.

Największa liczba osób w latach 2017-2021 zameldowała się w gminie Solina – 246, natomiast najmniejsza liczba zameldowań wystąpiła w gminie Komańcza – 140. W kwestii wymeldowani, najwięcej osób wymeldowało się w gminie Komańcza – 372, z kolei najmniej w gminie Cisna - 142.

Dane dotyczące liczby zameldowań i wymeldowań, a także salda migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021 przedstawia poniższa tabela.

Tabela 5 Liczba zameldowań, wymeldowań oraz wartość salda migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

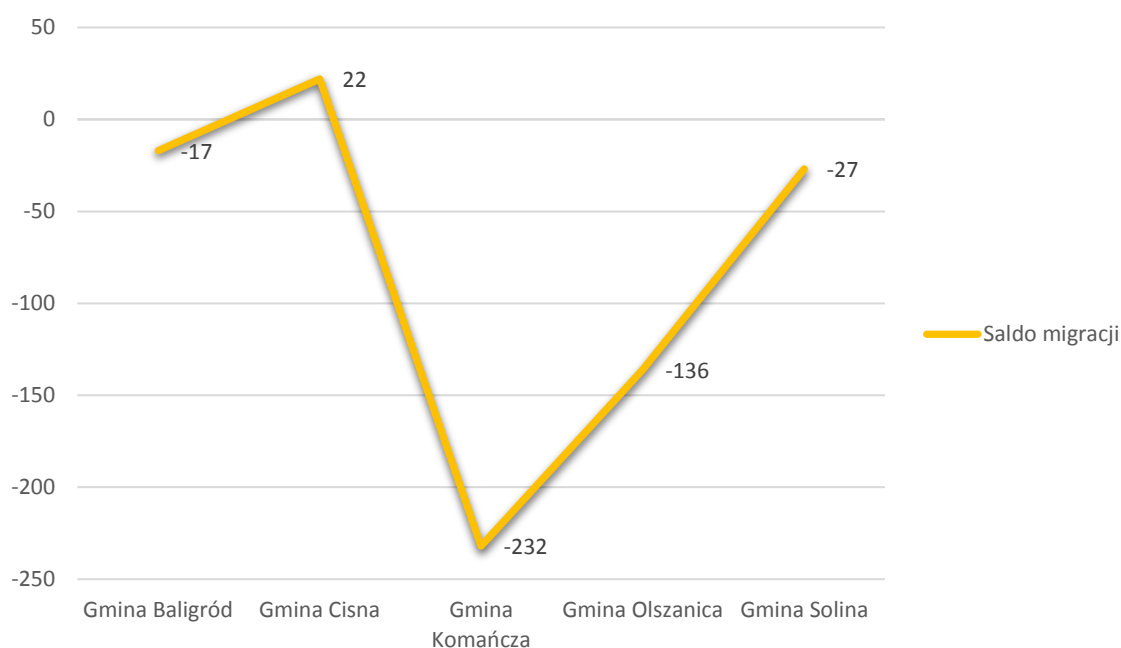
Nazwa gminy	Liczba zameldowań	Liczba wymeldowań	Wartość salda migracji
Gmina Baligród	142	159	-17
Gmina Cisna	164	142	22
Gmina Komańcza	140	372	-232
Gmina Olszanica	161	297	-136
Gmina Solina	246	273	-27
OF „Turystyczne Bieszczady”	853	1 243	-390

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analizując powyższe dane, możemy zauważyć, że dodatnia wartość salda migracji biorąc pod uwagę łączną liczbę zameldowań i wymeldowań na przestrzeni lat 2017-2021, wystąpiła jedynie w gminie Cisna – 22. Na obszarze pozostałych gmin suma wymeldowań przeważała nad zameldowaniami, w związku z czym saldo migracji przybrało wartość ujemną. Najmniejsza wartość salda migracji wystąpiła w gminie Komańcza. Dane dotyczące salda migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021 przedstawia poniższy wykres.

Wykres 5 Skumulowane saldo migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Spadek liczby mieszkańców, który wynika z ruchu migracyjnego może prowadzić do stagnacji demograficznej oraz ekonomicznej danego obszaru. Odpływ mieszkańców dotyczy przede wszystkim ludzi młodych, wykształconych, innowacyjnych i aktywnych, co przyczynia się do zmniejszenia zasobów pracy, a także obniżenia ich jakości. Podstawową przyczyną ruchów migracyjnych są przede wszystkim względy ekonomiczne i niekorzystne położenie geograficzne.

Analizując kierunki migracji na badanym obszarze na podstawie danych GUS, zauważyć można, że blisko połowa wymeldowań na przestrzeni lat 2017-2021 dotyczyła odpływu do ośrodków miejskich (617, tj. 49,64 %), natomiast zaledwie 0,80 % (10 osób) dotyczyło wymeldowań za granicę. W przypadku 44 osób (3,54 %) brak było dostępnych danych dotyczących kierunku migracji. Trudno jednak na podstawie przedstawionych danych określić faktyczny odpływ mieszkańców do ośrodków miejskich lub za granicę, ze względu na możliwość niedokonania przez nich obowiązków meldunkowych, w związku z czym liczba ta może być większa.

Liczbę wymeldowań do miast, na wieś oraz za granicę w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w okresie lat 2017-2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 6 Liczba wymeldowań do miast oraz za granicę w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Nazwa gminy	Liczba wymeldowań do miast	Liczba wymeldowań na wieś	Liczba wymeldowań za granicę	Brak danych
Gmina Baligród	86	73	0	0
Gmina Cisna	75	66	1	0
Gmina Komańcza	158	163	9	42
Gmina Olszanica	162	134	0	1
Gmina Solina	136	136	0	1
OF „Turystyczne Bieszczady”	617	572	10	44

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

We wszystkich gminach omawianego obszaru zdecydowanie przeważa grupa mieszkańców w wieku produkcyjnym (kobiety w wieku 18-59 lat, mężczyźni w wieku 18-64 lata) – według danych GUS z 2021 roku ich liczba wynosiła 11 637, tj. 61,3 % ogółu mieszkańców. Największy udział mieszkańców w tej grupie wiekowej w liczbie ludności ogółem występował w 2021 roku w gminie Cisna – 63,9 %, a najmniejszy w gminie Baligród – 60,3 %.

Na przestrzeni lat 2017-2021, można zauważyć wzrost udziału osób w wieku przedprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności (kobiety i mężczyźni poniżej 18 roku życia) – z 15,75 % ogółu mieszkańców w 2017 roku do 16,50 % w roku 2021 oraz wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym (kobiety w wieku 60 lat i więcej oraz mężczyźni w wieku 65 lat i więcej) w ogólnej liczbie ludności – z 19,45 % w roku 2017 do 22,19 % w 2021 roku. Jednocześnie nastąpił przy tym spadek udziału osób w wieku produkcyjnym w ogólnej liczbie ludności – z 64,8 % w 2017 roku do 61,3 % w 2021 roku.

Strukturę mieszkańców według trzech grup wiekowych w roku 2017 i 2021 w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 7 Struktura mieszkańców w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” według trzech grup wiekowych w 2017 oraz 2021 roku

Nazwa gminy	Wiek przedprodukcyjny		Wiek produkcyjny		Wiek poprodukcyjny	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Gmina Baligród	524	539	1 993	1 852	625	678
%	16,7	17,6	63,4	60,3	19,9	22,1
Gmina Cisna	238	260	1 196	1 080	315	349
%	13,6	15,4	68,4	63,9	18,0	20,7
Gmina Komańcza	694	630	3 030	2 583	928	1 020

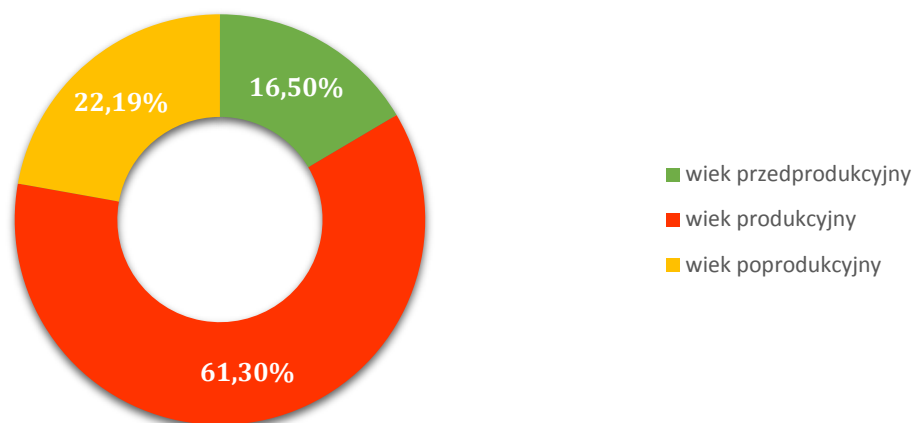
%	14,9	14,9	65,1	61,0	19,9	24,1
Gmina Olszanica	812	815	3 198	2 908	955	1 017
%	16,4	17,2	64,4	61,4	19,2	21,5
Gmina Solina	854	889	3 425	3 214	1 032	1 149
%	16,1	16,9	64,5	61,2	19,4	21,9
OF „Turystyczne Bieszczady”	3 122	3 133	12 842	11 637	3 855	4 213
%	15,75	16,50	64,80	61,30	19,45	22,19

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

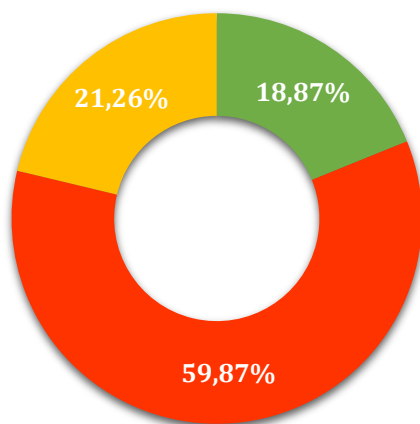
Struktura mieszkańców według trzech grup wiekowych w roku 2021 na omawianym obszarze na tle województwa podkarpackiego wypada niekorzystnie, ze względu na mniejszy odsetek mieszkańców w wieku przedprodukcyjnym oraz większy w wieku poprodukcyjnym, co przedstawia poniższy wykres.

Wykres 6 Struktura mieszkańców według trzech grup wiekowych OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w 2021 roku

OF „Turystyczne Bieszczady”

Województwo podkarpackie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Liczebność poszczególnych grup wiekowych przekłada się na wartość wskaźnika obciążenia demograficznego, którym określa się stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (wiek przedprodukcyjny i poprodukcyjny) do liczby osób w wieku produkcyjnym. Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego, wskaźnik liczby ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym dla całego OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku wyniósł 62,5, natomiast dla województwa podkarpackiego – 67,0. Największa wartość wskaźnika wystąpiła w tym czasie na obszarze gminy Baligród – 65,7, natomiast najmniejsza w gminie Cisna – 56,4. Biorąc pod uwagę współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi (65 i więcej lat) w OF w 2021 roku kształtował się na poziomie 27,2 osób (największa wartość w gminie Komańcza – 29,3, najmniejsza w gminie Cisna – 24,4), z kolei w województwie podkarpackim – 26,9. Innym wskaźnikiem określającym procesy demograficzne na danym obszarze jest odsetek osób w wieku 65 i więcej lat w populacji ogółem, który łącznie na terenie omawianych gmin wyniósł 18,3 (największa wartość w gminie Komańcza – 19,8, najmniejsza w gminie Cisna – 16,9), natomiast ogólnie na terenie województwa podkarpackiego – 17,8.

Liczbę ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, wartość współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi oraz odsetek osób w wieku 65 i więcej lat w populacji ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w roku 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 8 Wskaźniki obciążenia demograficznego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” oraz ogólnie w województwie podkarpackim w 2021 roku

Nazwa gminy	Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	Współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi	Odsetek osób w wieku 65 i więcej lat w populacji ogółem
Gmina Baligród	65,7	27,7	18,4

Gmina Cisna	56,4	24,4	16,9
Gmina Komańcza	63,9	29,3	19,8
Gmina Olszanica	63,0	27,4	18,4
Gmina Solina	63,4	27,2	18,2
OF „Turystyczne Bieszczady”	62,5	27,2	18,3
Województwo podkarpackie	67,0	26,9	17,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jak wynika z przedstawionych powyżej danych, wskaźniki obciążenia demograficznego na obszarze analizowanego obszaru w dwóch przypadkach przybierały wyższe wartości niż średnia województwa podkarpackiego – dotyczy to współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi oraz odsetka osób w wieku 65 i więcej lat w populacji ogółem, co świadczy o większym udziale liczby osób starszych w liczbie ludności ogółem. Najbardziej widoczny ten problem jest w gminie Komańcza, gdzie wartości te były najwyższe. Ogólnie na analizowanym obszarze można zauważyć przejawiający się proces starzenia się społeczeństwa przy jednoczesnym spadku liczby osób w wieku produkcyjnym. To z kolei w perspektywie czasu negatywnie wpływać będzie na rozwój demograficzny i ekonomiczny.

W 2017 roku, Główny Urząd Statystyczny zaprezentował „Prognozę ludności gmin na lata 2017-2030”, będącą opracowaniem eksperymentalnym, w której punktem wyjścia był stan ludności w dniu 31 grudnia 2016 roku. Z uwagi na dużą zmienność kształtowania się procesów demograficznych pod wpływem trudnych do przewidzenia czynników, które określają sytuację społeczną, ekonomiczną i zdrowotną i w konsekwencji wpływają na indywidualne decyzje ludności (w kwestii założenia rodziny, ruchów migracyjnych itp.), w niniejszej prognozie zaobserwować można różnice w stosunku do danych uzyskanych w aktualnych badaniach oraz wyników bilansów ludności. Niemniej, celem prognozy jest wskazanie kierunków przyszłych zmian w rozwoju demograficznym oraz potencjalnych negatywnych zjawisk, wymagających podjęcia interwencji przez odpowiednie organy pomocy społecznej.

Analizując dane dotyczące prognozy ludności dla poszczególnych gmin, wchodzących w skład obszaru będącego przedmiotem niniejszego opracowania, można zauważyć, że we wszystkich gminach OF „Turystyczne Bieszczady” prognozowany jest spadek liczby mieszkańców, a największy w gminie Komańcza. Jeśli chodzi o liczbę ludności w wieku przedprodukcyjnym (do 17 roku życia), w każdej z gmin, za wyjątkiem gminy Cisna, zauważalny jest spadek tej liczby, a jednocześnie następować będzie wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym (powyżej 60 roku życia w przypadku kobiet oraz powyżej 65 roku życia w przypadku mężczyzn).

Prognozę ludności dla poszczególnych gmin analizowanego obszaru na przestrzeni lat 2021 – 2030, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 9 Prognoza ludności poszczególnych gmin na lata 2021-2030

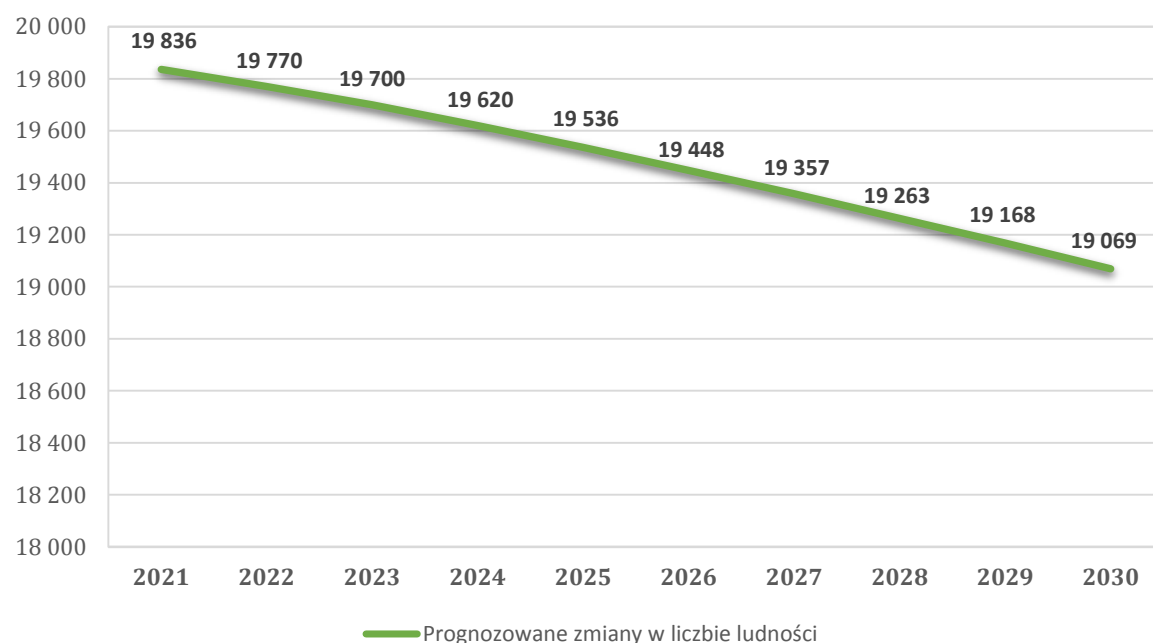
Nazwa gminy	Rok		2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
	Wiek											
Gmina Baligród	Ogółem		3 121	3 107	3 092	3 079	3 064	3 050	3 035	3 020	3 004	2 987
	przedprodukcyjny 0-17		523	514	512	508	501	497	497	486	469	458
	poprodukcyjny 60+/65+		675	691	692	700	721	741	753	755	765	774
Gmina Cisna	Ogółem		1 784	1 788	1 790	1 789	1 788	1 787	1 784	1 780	1 775	1 770
	przedprodukcyjny 0-17		282	286	292	292	296	295	297	300	298	293
	poprodukcyjny 60+/65+		367	385	396	410	415	431	435	458	468	472
Gmina Komańcza	Ogółem		4 716	4 678	4 641	4 598	4 556	4 512	4 467	4 421	4 377	4 330
	przedprodukcyjny 0-17		736	724	722	703	684	671	661	651	627	609
	poprodukcyjny 60+/65+		1 096	1 136	1 161	1 178	1 210	1 215	1 238	1 254	1 273	1 276
Gmina Olszanica	Ogółem		4 931	4 920	4 908	4 896	4 879	4 863	4 845	4 829	4 812	4 792
	przedprodukcyjny 0-17		809	815	804	813	814	805	796	784	777	767
	poprodukcyjny 60+/65+		1 023	1 036	1 048	1 066	1 082	1 099	1 120	1 144	1 170	1 172
Gmina Solina	Ogółem		5 284	5 277	5 269	5 258	5 249	5 236	5 226	5 213	5 200	5 190
	przedprodukcyjny 0-17		905	901	907	905	892	877	859	859	847	851
	poprodukcyjny 60+/65+		1 141	1 162	1 181	1 225	1 231	1 257	1 278	1 298	1 336	1 350
Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady”	Ogółem		19 836	19 770	19 700	19 620	19 536	19 448	19 357	19 263	19 168	19 069
	przedprodukcyjny 0-17		3 255	3 240	3 237	3 221	3 187	3 145	3 110	3 080	3 018	2 978
	poprodukcyjny 60+/65+		4 302	4 410	4 478	4 579	4 659	4 743	4 824	4 909	5 012	5 044

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Ogólnie dla analizowanego obszaru, prognozowany jest na przestrzeni lat 2021-2030 spadek liczby ludności o 767 osób, w tym spadek liczby mieszkańców w wieku przedprodukcyjnym w wieku do 17 lat o 277 osób oraz wzrost liczby mieszkańców w wieku poprodukcyjnym o 742 osoby.

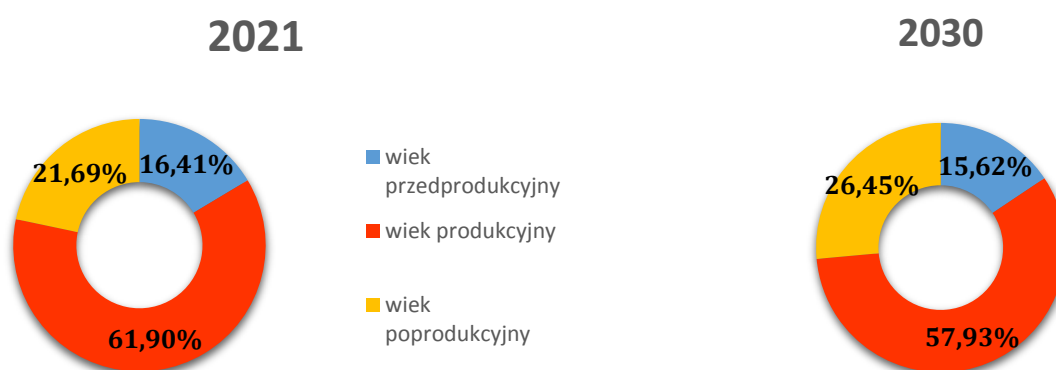
Prognozowane zmiany w liczbie ludności na przestrzeni lat 2021-2030 na terenie Obszaru Funkcjonalnego „Turystyczne Bieszczady” oraz strukturę wiekową ludności obszaru w roku 2021 oraz 2030, obrazują poniższe wykresy.

Wykres 7 Prognozowane zmiany w liczbie ludności na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2021-2030

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Wykres 8 Prognozowana struktura mieszkańców według trzech grup wiekowych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021 oraz 2030

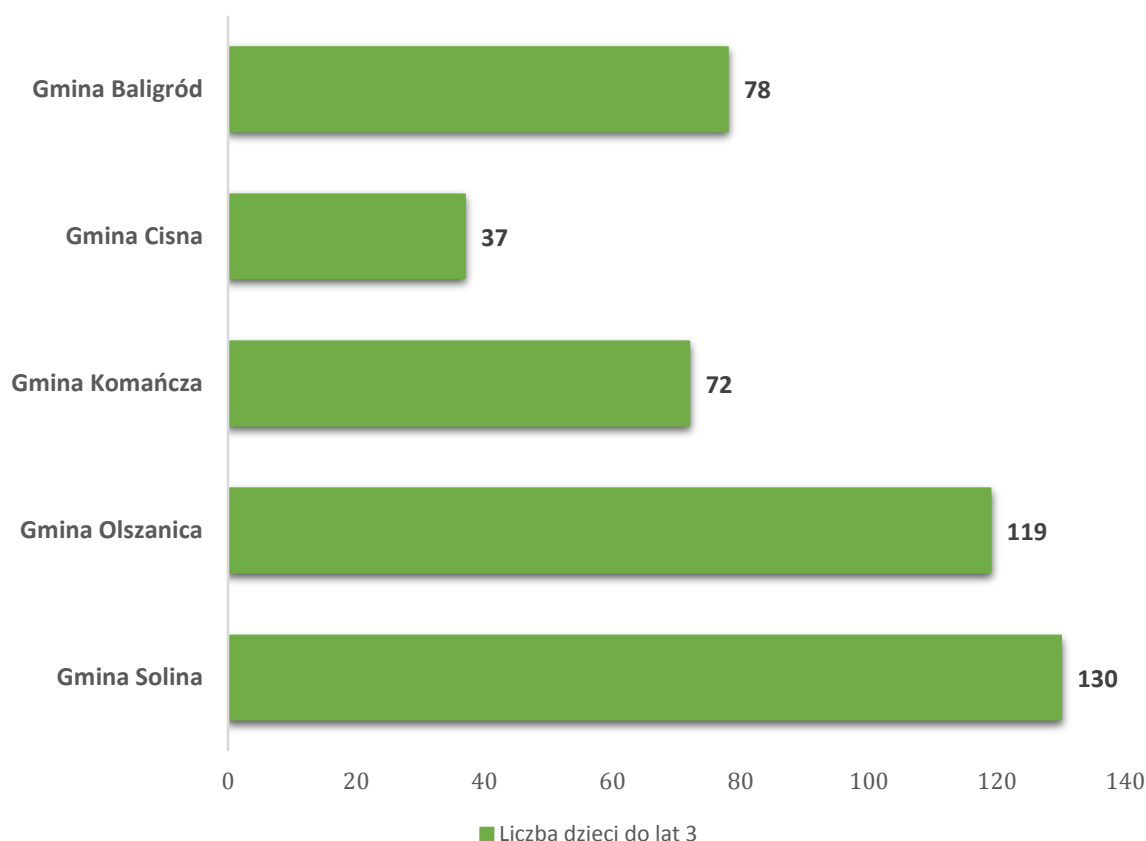
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

2.2.2. Edukacja i wychowanie

Edukacja wraz z wychowaniem pełnią niezwykle ważną rolę w sferze społecznej oraz w kształtowaniu kapitału ludzkiego, mając kluczowe znaczenie dla szans rozwojowych społeczeństwa. Jakość kapitału ludzkiego, na którą wpływ ma system edukacji, zasadniczo wpływa m. in. na rynek pracy. Zaspokajanie zbiorowych potrzeb mieszkańców w zakresie edukacji publicznej należy do zadań własnych gminy, a wydatki przeznaczane na kwestie z nią związane stanowią znaczną część budżetu każdej gminy.

Ważną rolę w wychowaniu dzieci pełnią instytucjonalne formy opieki nad najmłodszymi dziećmi. Do form opieki nad dziećmi do lat trzech możemy zaliczyć żłobki oraz kluby dziecięce, w ramach których realizowane są funkcje: opiekuńcza, wychowawcza oraz edukacyjna. Korzystanie z tego typu placówek ma również pozytywny wpływ na rynek pracy, dzięki możliwości uczestnictwa w nim rodziców dzieci. W 2021 roku na terenie analizowanego obszaru pomimo, że liczba dzieci w wieku do lat 3 wynosiła łącznie 436, nie funkcjonowały żłobki ani kluby dziecięce. Liczbę dzieci w wieku do lat 3 według danych z 2021 roku w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 9 Liczba dzieci w wieku do lat 3 w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Największa liczba dzieci do lat 3 w 2021 roku występowała na terenie gmin: Solina i Olszanica, co ma związek z tym, że są to gminy z największą liczbą mieszkańców spośród analizowanych gmin. Najmniejsza liczba dzieci w tej grupie wiekowej występowała z kolei w gminie Cisna, którą zamieszkiwała również najmniejsza liczba mieszkańców.

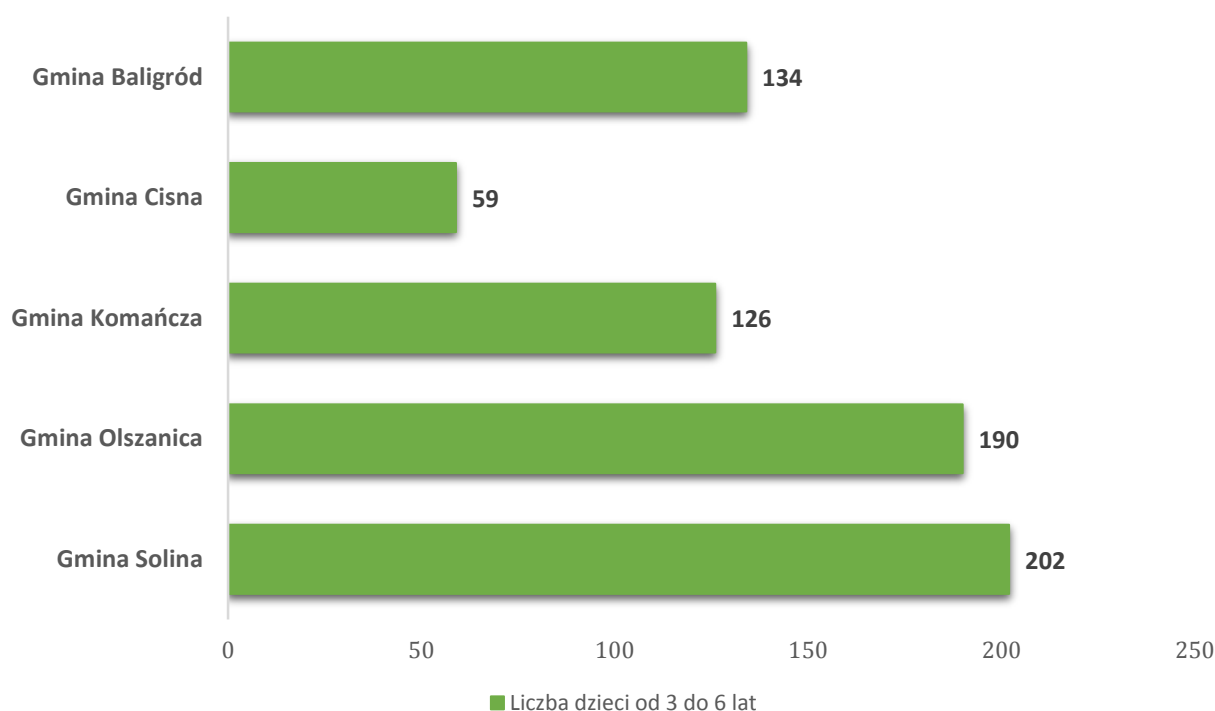

Z powodu braku dostępności do usług opieki nad dziećmi do lat 3 na terenie swojej gminy, część mieszkańców zapewnia opiekę nad dziećmi w domach, kosztem własnej pracy zawodowej, co niekorzystnie wpływa również na rynek pracy. Jest to jednak zjawisko, które występuje w wielu gminach województwa podkarpackiego. Z tego względu, konieczne może być podjęcie działań przez samorządy w zakresie inwestycji w infrastrukturę i stworzenia miejsc opieki, po uprzednim określeniu zapotrzebowania na te miejsca w poszczególnych gminach.

Wychowanie przedszkolne realizowane jest w placówkach wychowania przedszkolnego, do których zalicza się przedszkola, oddziały przedszkolne w szkołach podstawowych, zespoły wychowania przedszkolnego oraz punkty przedszkolne. Ma ono na celu zapewnienie dzieciom opieki, wspomaganie indywidualnego rozwoju i wypełnienie podstawy programowej oraz obejmuje dzieci w wieku od 3 do 6 roku życia.

Tak samo jak w przypadku wskazywanej powyżej liczby dzieci w wieku do lat 3, na terenie analizowanych gmin w 2020 roku, największa liczba dzieci od 3 do 6 roku życia występowała w gminach: Solina oraz Olszanica, natomiast najmniejsza w gminie Cisna. Łącznie na analizowanym obszarze, liczba dzieci w tym przedziale wiekowym wynosiła 711. Dane dotyczące liczby dzieci w wieku od 3 do 6 lat w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 10 Liczba dzieci w wieku od 3 do 6 lat w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego z 2021 roku, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” funkcjonowały łącznie zaledwie 4 przedszkola, 2 punkty przedszkolne, a także 22 oddziały przedszkolnych w 13 szkołach podstawowych. Wychowaniem przedszkolnym objętych zostało 555 dzieci, co stanowiło 78,1 % ogółu dzieci w tym przedziale wiekowym (tj. 711 osób).

Największa liczba dzieci objętym wychowaniem przedszkolnym wystąpiła w gminie Solina – 173, co stanowiło 85,6 % ogółu dzieci w wieku od 3 do 6 lat, zameldowanych w tej gminie, natomiast największy odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w wieku od 3 do 6 lat wystąpił w gminie Cisna – 91,5 %. Najmniejszy odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym wystąpił z kolei w gminie Olszanica – 66,3 %.

Liczbę placówek wychowania przedszkolnego oraz liczbę i odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w wieku 3-6 lat w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 10 Liczba placówek wychowania przedszkolnego oraz liczba dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Gmina	Liczba przedszkoli (obiekty)	Liczba punktów przedszkolnych (obiekty)	Liczba oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych (obiekty/oddziały)	Liczba dzieci w wieku przedszkolnym - 3-6 lat (os.)	Liczba dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w wieku 3-6 lat (os.)	Odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w wieku 3-6 lat (w %)
Baligród	0	0	3/6	134	102	76,1
Cisna	0	1	1/2	59	54	91,5
Komańcza	0	1	4/7	126	100	79,4
Olszanica	2	0	0/0	190	126	66,3
Solina	2	0	5/7	202	173	85,6
RAZEM	4	2	13/22	711	555	78,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Pierwszym etapem zorganizowanej edukacji jest szkolnictwo podstawowe. Od 2017 roku, w wyniku przeprowadzonej reformy oświaty, okres nauki w szkole podstawowej został wydłużony z 6 do 8 lat, a następnym etapem edukacji stało się do wyboru 4-letnie liceum ogólnokształcące, 5-letnie technikum, 3-letni szkoła branżowa I stopnia i 2-letnia szkoła branżowa II stopnia.

Na terenie omawianego obszaru, według danych z 2021 roku funkcjonowało łącznie 16 szkół podstawowych, do których uczęszczało łącznie 1 332 uczniów. Na jeden oddział w szkole przypadło średnio 12 uczniów, natomiast zatrudnionych nauczycieli (pełnozatrudnionych oraz niepełnozatrudnionych) w przeliczeniu na etaty było 164,29. Największa liczba uczniów występowała w gminach Solina i Olszanica – łącznie 720 uczniów (tj. 54,05 % ogólnej liczby uczniów w OF), które zamieszkuje zarazem największa liczba mieszkańców. Najmniej uczniów uczęszczało natomiast do szkoły w gminie Cisna - 126.

Liczbę szkół podstawowych oraz uczniów, a także liczbę uczniów na 1 oddział w szkole i liczbę nauczycieli pełnozatrudnionych i niepełnozatrudnionych w przeliczeniu na etaty w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 11 Liczba szkół, uczniów oraz etatów nauczycieli w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” według danych z 2021 roku

Gmina	Liczba szkół podstawowych (wraz z filiami)	Liczba uczniów	Uczniowie na 1 oddział	Nauczyciele pełnozatrudnieni i niepełnozatrudnieni w przeliczeniu na etaty
Baligród	3	214	11	26,54
Cisna	1	126	16	11,64
Komańcza	4	272	9	43,92
Olszanica	2	334	16	30,36
Solina	6	386	10	51,83
RAZEM	16	1 332	12	164,29

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Miarą powszechności nauczania, służącą do oceny aktywności edukacyjnej ludności jest tzw. współczynnik skolaryzacji, którego analizy dokonuje się z uwzględnieniem poziomu nauczania. W statystyce stosuje się dwa rodzaje tego współczynnika: brutto, określający relację liczby osób uczących się na danym poziomie kształcenia (niezależnie od wieku) do liczby osób w grupie wieku odpowiadającej temu poziomowi nauczania; oraz netto, określający relację liczby osób w danej grupie wiekowej, uczących się na danym poziomie kształcenia do liczby osób w grupie wieku odpowiadającej danemu poziomowi kształcenia.

Spadek wartości współczynnika skolaryzacji jest przede wszystkim wynikiem uczęszczania przez uczniów z terenu gminy do placówki w innej gminie i jest zjawiskiem niekorzystnym, ponieważ świadczy o spadającej liczbie uczniów na terenie danej gminy. Spadająca liczba dzieci uczęszczających do szkół stanowi istotny problem dla gmin, ze względu na rosnące koszty utrzymania szkół oraz malejącą z tego powodu subwencją oświatową. Środki z subwencji oświatowej, w niektórych gminach pokrywają zaledwie 40-60 % kosztów funkcjonowania placówek oświatowych, przez co pozostałą część gminy muszą wydatkować z własnego budżetu, co wpływa z kolei na ilość działań inwestycyjnych.

Analizując współczynnik skolaryzacji brutto dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, zauważyć można, że w gminach: Baligród, Komańcza i Olszanica na przestrzeni lat 2017-2021 doszło do nieznacznego wzrostu wartości tego współczynnika, natomiast spadek nastąpił w gminach: Cisna oraz Solina. W 2021 roku, najwyższa wartość współczynnika wystąpiła w gminie Cisna – 93,33 %, natomiast najmniejsza w gminie Komańcza – 82,42 %.

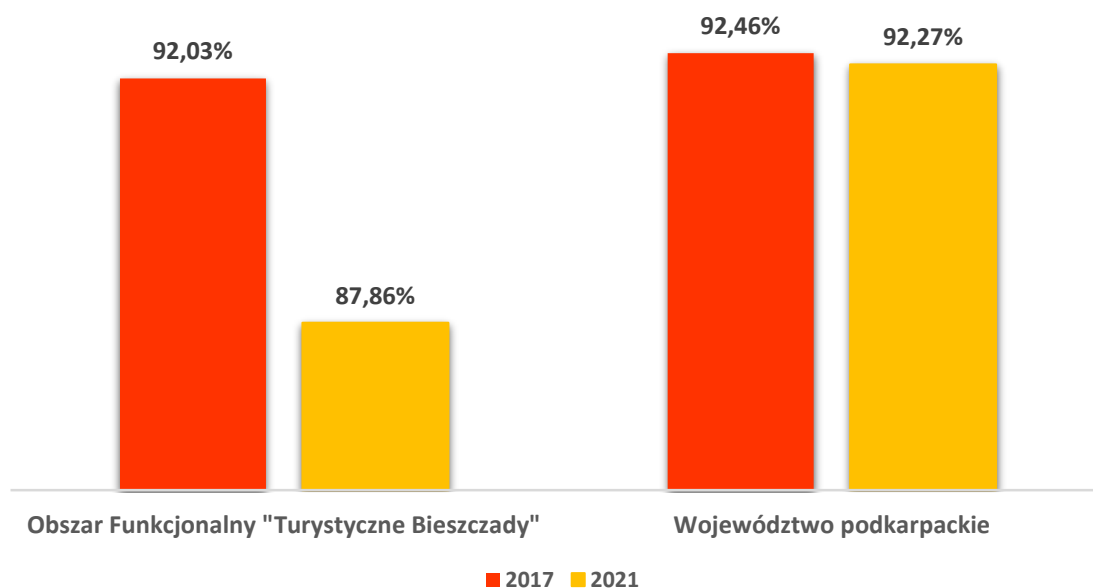
Ogólnie na terenie analizowanego obszaru w 2021 roku, wskaźnik skolaryzacji brutto wyniósł 87,86 %, zaliczając spadek o 4,17 % w stosunku do roku 2017 (92,03 %). Wartość wskaźnika w roku 2021 była znacznie poniżej średniej w województwie podkarpackim, gdzie wartość ta wynosiła 92,27. Dane dotyczące wskaźnika skolaryzacji brutto w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, a także wartość wskaźnika w OF „Turystyczne Bieszczady” ogółem oraz w województwie podkarpackim w 2017 i 2021 roku, przedstawiają poniższe wykresy.

Wykres 11 Współczynniki skolaryzacji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Wykres 12 Współczynniki skolaryzacji na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w roku 2017 oraz 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jakość edukacji na poziomie podstawowym ocenić można na podstawie wyników egzaminu ósmoklasisty, do którego przystąpienie jest warunkiem ukończenia szkoły. Egzamin obejmuje wiadomości i umiejętności zawarte w wymaganiach określonych w podstawie

programowej kształcenia ogólnego w odniesieniu do trzech kluczowych przedmiotów nauczania: języka polskiego, matematyki i języka obcego nowożytnego.

Na terenie omawianego obszaru w 2022 roku do egzaminu ósmoklasisty przystąpiło 196 uczniów, a liczba szkół w których przeprowadzono egzaminy, wyniosła 13. Średnie wyniki z języka polskiego w OF wyniosły 61 % (najwyższy średni wynik w gminie Komańcza – 63 %, najniższy w gminie Cisna – 58 %), z matematyki – 51 % (najwyższy średni wynik w gminie Cisna – 58 %, najniższy w gminie Baligród – 47 %), natomiast z języka angielskiego – 61 % (najwyższy średni wynik w gminie Olszanica – 72 %, najniższy w gminie Solina – 53 %). W przypadku egzaminu z matematyki oraz języka angielskiego, średnie wyniki w OF kształtowały się poniżej średniej dla województwa podkarpackiego.

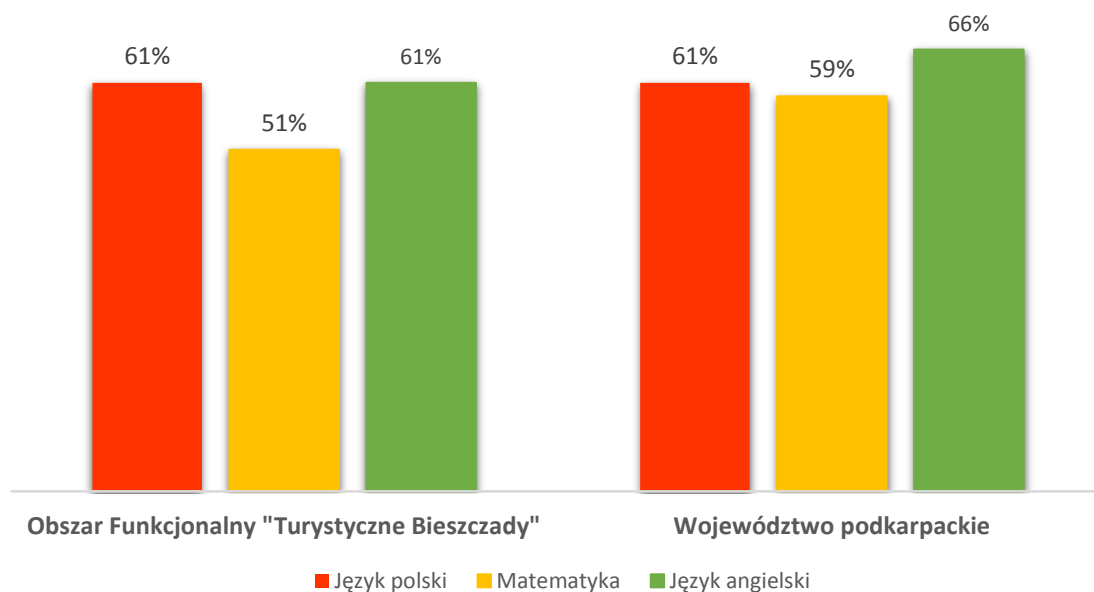
Wyniki egzaminu ósmoklasisty w 2022 r. w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, a także ogólnie w OF i w województwie podkarpackim, przedstawiają poniższa tabela oraz wykres.

Tabela 12 Średnie wyniki egzaminu ósmoklasisty w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2022 roku

Nazwa gminy	Język polski		Matematyka		Język angielski	
	Liczba piszących	Średni wynik (%)	Liczba piszących	Średni wynik (%)	Liczba piszących	Średni wynik (%)
Gmina Baligród	41	62	41	46	41	56
Gmina Cisna	14	58	14	58	14	63
Gmina Komańcza	41	63	41	55	42	59
Gmina Olszanica	39	60	39	47	39	72
Gmina Solina	61	60	61	49	60	53
Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady”	196	61	196	51	196	61

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Okręgowej Komisji Egzaminacyjnej w Krakowie

Wykres 13 Średnie wyniki egzaminu ósmoklasisty w OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w 2022 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

W zakresie kształcenia ponadpodstawowego, młodzież z terenu gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego „Turystyczne Bieszczady”, korzysta głównie z placówek zlokalizowanych w miastach: Lesko, Sanok oraz Ustrzyki Dolne. Istotną kwestią przy wyborze danej szkoły jest również możliwość dojazdu poprzez funkcjonujące połączenia komunikacyjne.

2.2.3. Infrastruktura kulturalna i sportowa

Kultura ma zasadniczy wpływ na jakość życia, tworząc relacje społeczne i pomagając w zaspokajaniu indywidualnych potrzeb niematerialnych, musi być jednak stale rozwijana. Duże znaczenie w tym aspekcie ma funkcjonująca infrastruktura kulturalna. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym gminy o charakterze obowiązkowym. Gminy organizują działalność kulturalną poprzez tworzenie samorządowych instytucji kultury, dla których prowadzenie tego typu działalności jest głównym celem statutowym. Poniżej przedstawione zostały instytucje kultury wraz z dostępną infrastrukturą kulturalną w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”.

Gmina Baligród

Działalność kulturalną na terenie gminy Baligród prowadzą Gminny Ośrodek Kultury w Baligrodzie (dalej „GOK”) oraz Gminna Biblioteka Publiczna w Baligrodzie (dalej „GBP”). GOK, jako samorządowa instytucja kultury prowadzi sprawy w zakresie kulturalno-oświatowym i sportowo-rekreacyjnym. Organizuje zajęcia karate dla dzieci młodszych, zajęcia pilates i zumbę dla dzieci i osób dorosłych, naukę gry na gitarze i instrumentach klawiszowych dla dzieci i osób dorosłych oraz zajęcia plastyczne i rękodzielnicze dla dzieci i młodzieży.

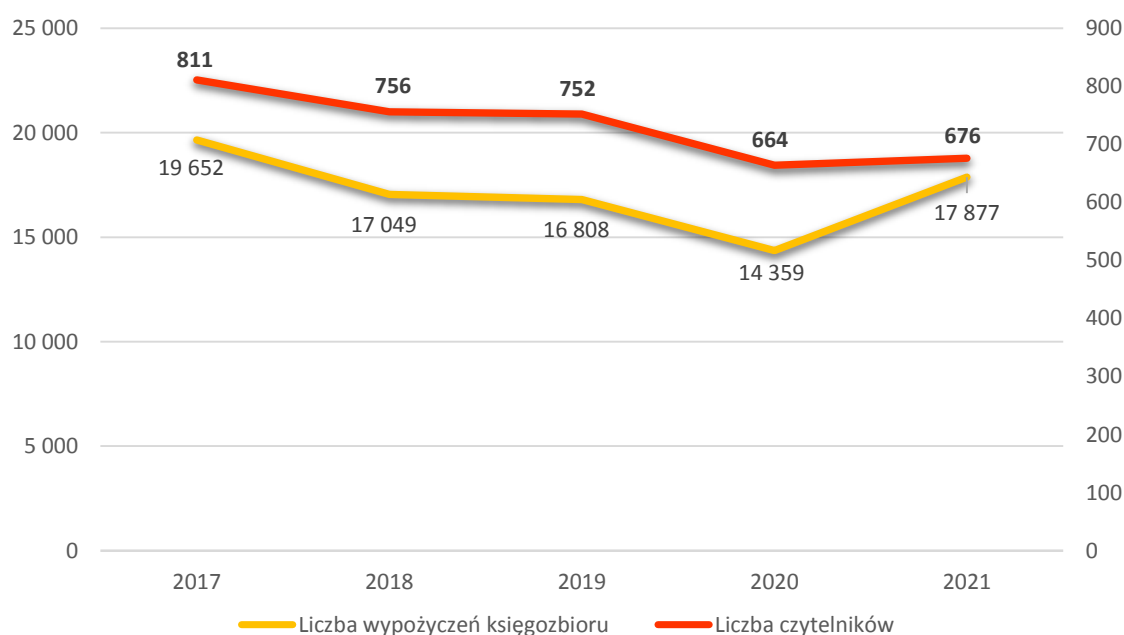
GOK posiada filie w miejscowościach: Nowosiółki, Zahoczewie, Cisowiec, Roztoki Dolne, Mchawa oraz Stężnica. Ponadto na terenie gminy funkcjonują świetlice wiejskie w Nowosiólkach, Zahoczewiu, Cisowcu, Mchawie, Roztokach Dolnych oraz Stężnicy. Wysokie standardy spełnia natomiast Sala Widowiskowa GOK w Baligrodzie, która może służyć jako sala konferencyjna,

teatralna, a także kino. Sala posiada bogate wyposażenie i służy również pod wynajem na pokazy, bale i spotkania.

W zakresie kultury, zachowania lokalnej tożsamości oraz promocji gminy, ważną rolę pełni Kapela Ludowa "Balowie" z Baligrodu biorąca udział w licznych konkursach oraz występach artystycznych. Oprócz tego, na terenie gminy Baligród działają Koła Gospodyń Wiejskich w Nowosiótkach, Zahoczewie, Mchawie, Cisowcu, Baligrodzie i Jabłonkach.

GBP prowadzi działalność w celu rozwijania i zaspokajania potrzeb czytelniczych i informacyjnych lokalnej społeczności oraz upowszechniania wiedzy i kultury. W ramach Biblioteki funkcjonuje również filia w miejscowości Nowosiółki. Księgozbiór GBP w 2021 roku liczył 26 874 woluminów, z kolei liczba czytelników w ciągu roku wyniosła 676, natomiast liczba wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz – 17 877. W stosunku do roku 2017 nastąpił spadek liczby czytelników oraz spadek liczby wypożyczeń księgozbioru. Liczbę czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 15 Liczba czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w Gminnej Bibliotece Publicznej w Baligrodzie w latach 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Biblioteka udostępnia swoje zbiory na miejscu oraz na zewnątrz w warunkach wolnego dostępu do półek, co umożliwia czytelnikowi wstępne zapoznanie się z książką. Oprócz korzystania z literatury czytelnicy mają możliwość skorzystania z bezpłatnego dostępu do komputerów podłączonych do sieci internetowej.

Gmina Cisna

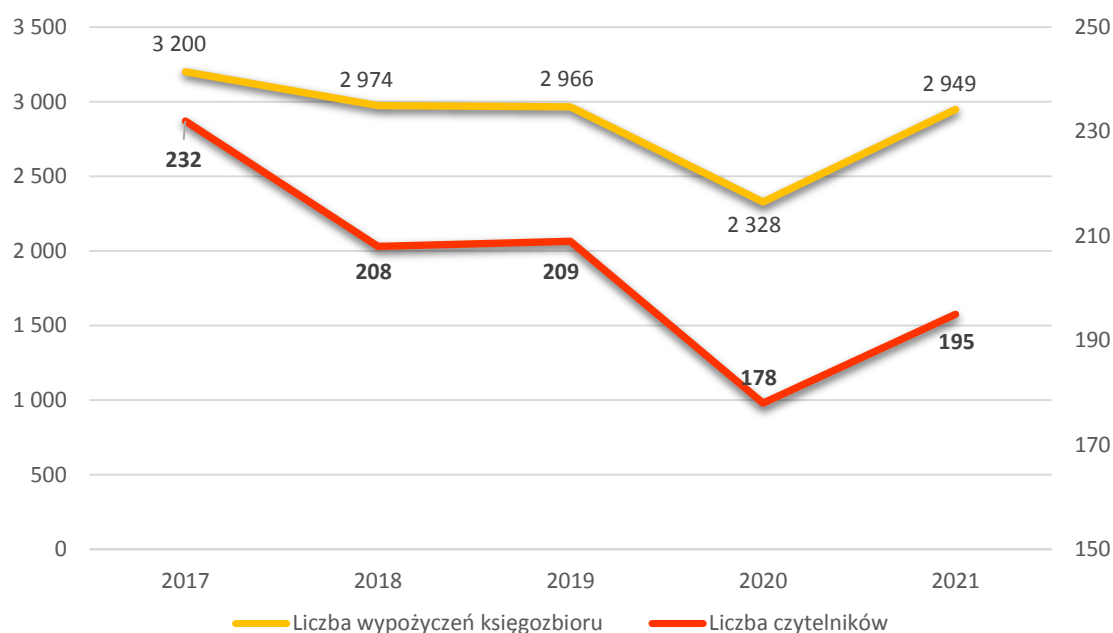
W gminie Cisna, jako instytucja kultury funkcjonuje Gminne Centrum Kultury i Ekologii w Cisnej (dalej „GCKiE”), w skład którego wchodzi: Dom Kultury, Gminna Biblioteka Publiczna oraz Informacja Turystyczna. GCKiE prowadzi różnego rodzaju zajęcia przeznaczone dla dzieci, młodzieży i dorosłych, zamieszkujących teren gminy Cisna, realizowane w zakresie sztuk

plastycznych, sportu, baletu, teatru, rękodzielnictwa, muzyki oraz czytelnictwa. Większość zajęć jest prowadzona bezpłatnie, płatne są natomiast zajęcia muzyczne, które dotyczą nauki gry na instrumentach oraz śpiewu. Oprócz zajęć, GCKiE organizuje wiele wydarzeń w formie wykładów, prelekcji, spektakli, wernisaży, wystaw, spotkań, oraz warsztatów.

GCKiE wspiera oraz promuje wszelkie inicjatywy kulturalne i sportowe, organizowane przez organizacje pozarządowe z terenu gminy Cisna, jak m. in. Festiwal Natchnieni Bieszczadem, Bies Czad Blues, Karpacki Festiwal Filmowy oraz Ciśniański Jarmark Turystyczny. Instytucja jest również aktywna w mediach społecznościowych, prowadząc funpage na portalu Facebook, gdzie trafia z promocją gminy oraz odbywających się tu wydarzeń do szerokiej grupy odbiorców.

Działająca w ramach GCKiE Gminna Biblioteka Publiczna, służy zaspokajaniu potrzeb oświatowych, kulturalnych i informacyjnych gminnej społeczności oraz uczestniczy w upowszechnianiu wiedzy, kultury i promocji czytelnictwa. Księgozbiór Biblioteki w 2021 roku liczył 12 114 woluminów, z kolei liczba czytelników w ciągu roku wyniosła 195, natomiast liczba wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz – 2949. W stosunku do roku 2017 nastąpił spadek liczby czytelników oraz spadek liczby wypożyczeń księgozbioru. Liczbę czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w Gminnej Bibliotece Publicznej na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 16 Liczba czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w Gminnej Bibliotece Publicznej w gminie Cisna w latach 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Biblioteka udostępnia swoje zbiory na miejscu oraz na zewnątrz w warunkach wolnego dostępu do półek, co umożliwia czytelnikowi wstępne zapoznanie się z książką. Oprócz tego możliwy jest dostęp do zasobów biblioteki cyfrowej POLONA. Biblioteka na bieżąco prowadzi dziennik wraz ze statystyką dzienną, miesięczną i roczną, zeszyt odwiedzin oraz pracuje w elektronicznym programie MAK+, który pozwala na kompleksowe objęcie wszystkich procesów bibliotecznych.

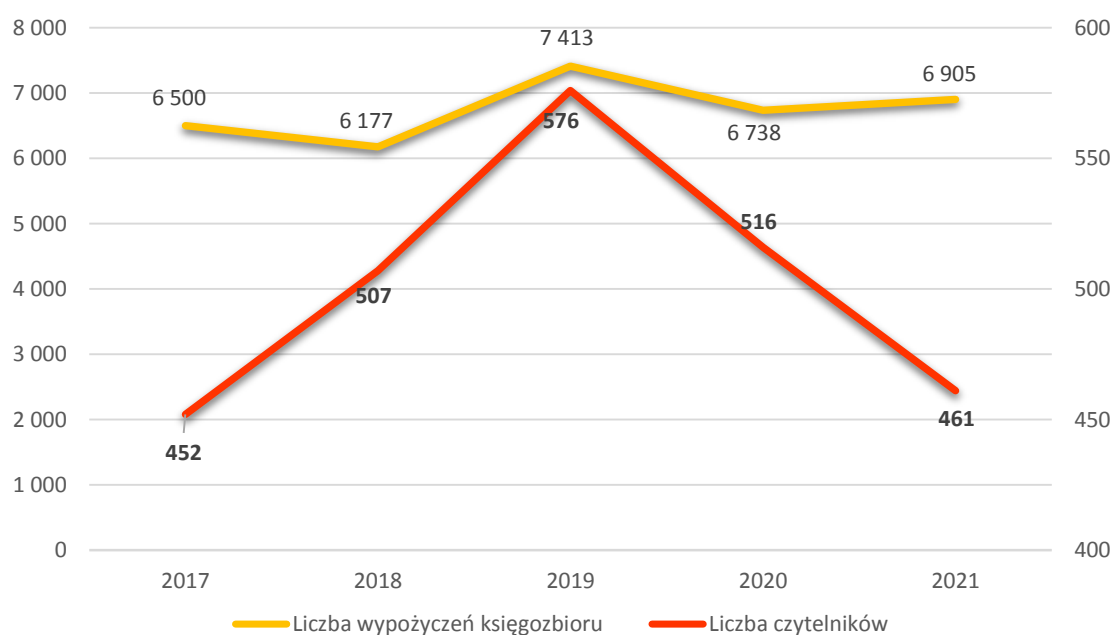
Gmina Komańcza

Działalność kulturalną na terenie gminy Komańcza wykonuje Gminny Ośrodek Kultury w Komańczy (dalej „GOK”), poprzez realizację zadań w zakresie zaspokajania potrzeb kulturalnych, czytelniczych i turystycznych, wychowania i edukacji, upowszechniania i rozwoju kultury sportowej, a także promocji gminy, współpracując przy tym z lokalnymi organizacjami pozarządowymi, innymi instytucjami oraz środowiskami twórczymi.

W skład GOK wchodzi: Rzepedzki Ośrodek Kultury, Ośrodek Kultury w Szczawnem, Biblioteka Publiczna w Komańczy, Biblioteka Publiczna w Rzepedzi, Biblioteka Publiczna w Szczawnem oraz Informacja Turystyczna. Oprócz tego funkcjonują Kluby wiejskie w miejscowościach: Czystogarb, Komańcza, Moszczaniec, Nowy Łupków, Radoszyce, Rzepedź, Smolnik, Turzańsk i Wisłok Wielki.

Księgozbiór bibliotek w 2021 roku wyniósł 28 322 woluminów, a liczba czytelników wyniosła 461, przy czym liczba wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz – 6 905. Liczba czytelników znacznie wzrosła w latach 2017-2019, po czym w latach 2019-2021 nastąpił jej spadek, z kolei w przypadku liczby wypożyczeń księgozbioru, liczba ta naprzemiennie spadała i wzrastała. Liczbę czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w bibliotekach w gminie Komańcza na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 17 Liczba czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w bibliotekach w gminie Komańcza w latach 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Gmina Olszanica

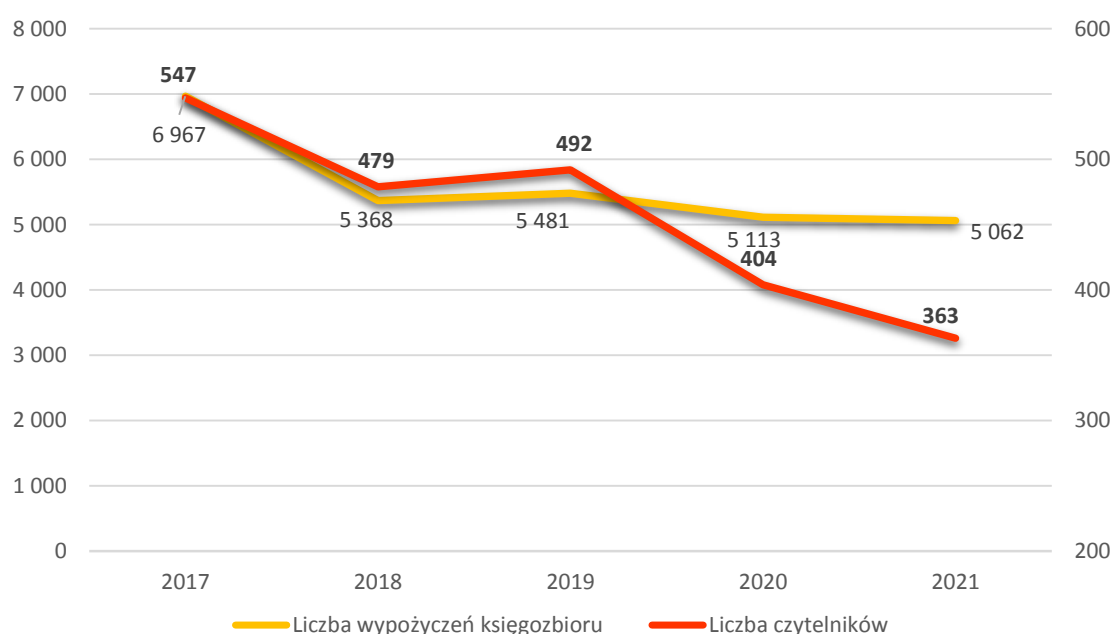
W gminie Olszanica, jako instytucja kultury funkcjonuje Gminna Biblioteka Publiczna w Olszanicy. Ponadto, na terenie gminy funkcjonuje szereg placówek kulturalnych tj. domy kultury i świetlice wiejskie, które skupiają życie towarzyskie i kulturalne miejscowego społeczeństwa. Do tych obiektów zalicza się: Dom Ludowy w Olszanicy, Świetlicę Wiejską w Orelcu, Świetlicę Wiejską w Paszowej, Świetlicę Wiejską w Rudence, Świetlicę Wiejską

w Stefkowej, Klub Młodzieżowy „Hades” w Uhercach Mineralnych, Wiejski Dom Kultury w Uhercach Mineralnych, Świetlicę Wiejską w Wańkowej oraz Świetlicę Wiejską w Zwierzyniu.

W zakresie kultury, zachowania lokalnej tożsamości oraz promocji gminy, ważną rolę pełnią lokalne zespoły: „Uherczanie”, „Paszowianki” oraz „Orelczanki”, biorące udział w licznych konkursach oraz występach artystycznych również poza województwem podkarpackim, a także lokalne stowarzyszenia – m.in. Lokalna Grupa Działania „Zielone Bieszczady” w Orelcu, „Stowarzyszenie Miłośników Olszanicy i Okolic” w Olszanicy, Stowarzyszenie „Nasz Dom” w Stefkowej oraz inne, przedstawione w dalszej części opracowania.

Gminna Biblioteka Publiczna w Olszanicy, służy zaspokajaniu potrzeb oświatowych, kulturalnych i informacyjnych gminnej społeczności oraz uczestniczy w upowszechnianiu wiedzy, kultury i promocji czytelnictwa. W ramach Biblioteki funkcjonują również trzy filie w miejscowościach: Stefkowa, Uherce Mineralnych i Wańkowa. Księgozbiór Biblioteki w 2021 roku liczył 23 614 woluminów, z kolei liczba czytelników w ciągu roku wyniosła 363, natomiast liczba wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz – 5 062. W stosunku do roku 2017 nastąpił spadek liczby czytelników oraz spadek liczby wypożyczeń księgozbioru. Liczbę czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 18 Liczba czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w gminie Olszanica w latach 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Biblioteka udostępnia swoje zbiory na miejscu oraz na zewnątrz w warunkach wolnego dostępu do półek, co umożliwia czytelnikowi wstępne zapoznanie się z książką. Oprócz korzystania z literatury czytelnicy mają możliwość skorzystania z bezpłatnego dostępu do 4 komputerów podłączonych do sieci internetowej

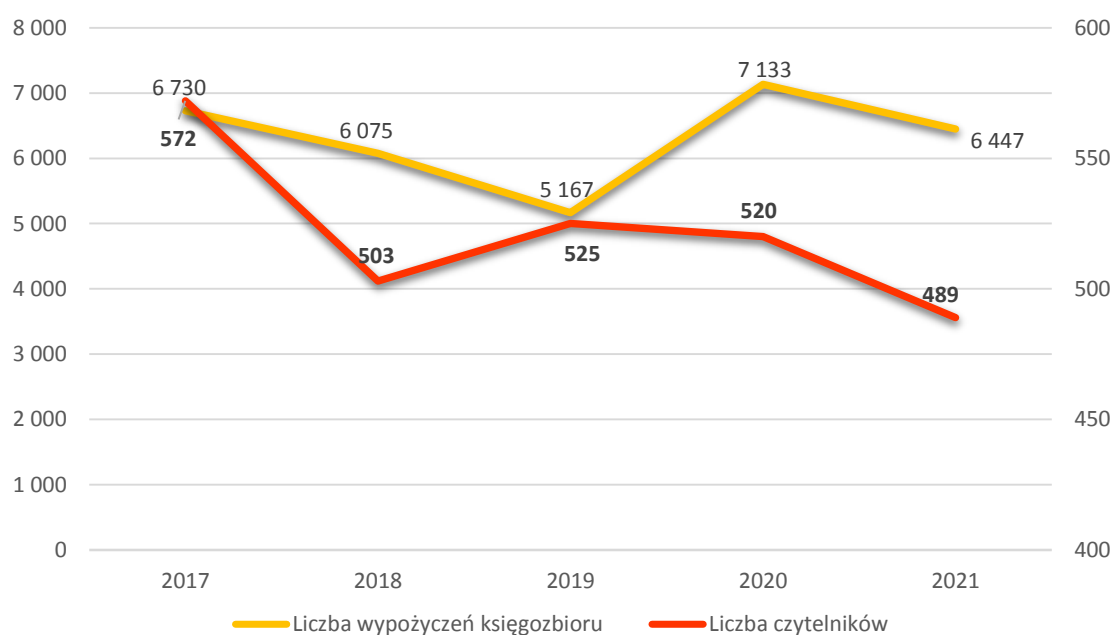
Biblioteka na bieżąco prowadzi dziennik wraz ze statystyką dzienną, miesięczną i roczną, zeszyt odwiedzin oraz pracuje w elektronicznym programie MAK+, który pozwala na kompleksowe objęcie wszystkich procesów bibliotecznych.

Gmina Solina

W gminie Solina jako samorządowa instytucja kultury funkcjonuje Gminny Ośrodek Kultury, Sportu i Turystyki w Solinie z/s w Polańczyku (dalej „GOKSiT”), prowadzący działalność w zakresie upowszechniania kultury, sportu oraz rozwoju turystyki. Infrastrukturę kulturalną wchodzącą w skład GOKSiT tworzą: świetlice wiejskie w Bereźnicy Wyżnej, Bóbrce, Bukowcu, Górzance, Myczkowie, Polańczyku, Rybnem, Solinie, Werlasie, Woli Matiaszowej oraz Wołkowi, Wiejski Dom Kultury w Myczkowcach, Gminna Biblioteka Publiczna w Polańczyku wraz z filiami w Bóbrce, Myczkowie, Myczkowcach i Wołkowi, a także Gminne Muzeum Kultury Duchowej i Materialnej Bojków w Myczkowie.

GOKSiT w ramach działalności kulturalnej organizuje liczne wydarzenia, festiwale, koncerty, imprezy i warsztaty, ukierunkowane zarówno na lokalną społeczność, jak i przybywających do gminy turystów. Ważną rolę pełni również działająca w ramach GOKSiT Gminna Biblioteka Publiczna oraz jej filie, których głównym zadaniem jest promocja czytelnictwa. W 2021 roku księgozbiór GBP liczył 30 949 woluminów, a liczba wypożyczeń księgozbioru - 6 447, przy czym liczba czytelników wyniosła 489. W stosunku do roku 2017 w bibliotekach spadła zarówno liczba czytelników, jak i liczba wypożyczeń księgozbioru. Liczbę czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 18 Liczba czytelników oraz wypożyczeń księgozbioru na zewnątrz w gminie Solina w latach 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jednym z zadań własnych gminy jest zaspokajanie potrzeb lokalnej społeczności w zakresie kultury fizycznej, w tym tworzenie terenów rekreacyjnych oraz urządzeń sportowych. Służy temu rozbudowana infrastruktura sportowa, która obejmuje m. in. boiska sportowe, hale sportowe, sale gimnastyczne, baseny, korty tenisowe, stoki i skocznie narciarskie, czy też skateparki. Infrastrukturę sportową występującą w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” przedstawiono poniżej.

Gmina Baligród

- stadion sportowy z boiskiem piłkarskim pełnowymiarowym, bieżnią lekkoatletyczną i trybunami w Baligrodzie,
- boisko wielofunkcyjne „ORLIK” w Baligrodzie;

Gmina Cisna

- Wyciąg Narciarski w Kalnicy,
- boisko wielofunkcyjne „Orlik 2012” w Cisnej,
- boisko piłkarskie w Cisnej;

Gmina Komańcza

- stadion piłkarski w Rzepedzi,
- boiska wielofunkcyjne w Komańczy i Rzepedzi,
- boiska piłkarskie w Wiśłoku Wielkim, Czystogarbie, Dożycy, Nowym Łupkowie, Radoszycach, Turzańsku oraz Szczawnem,
- boisko do koszykówki w Rzepedzi,
- sala gimnastyczna w Komańczy,
- korty tenisowe w Rzepedzi,
- siłownie plenerowe w Wiśłoku Wielkim, Czystogarbie, Komańczy, Dożycy, Smolniku, Nowym Łupkowie, Radoszycach, Rzepedzi, Turzańsku oraz Szczawnem.

Gmina Olszanica

- Centrum Turystyki Aktywnej i Sportu Bieszczad.ski Wańkowa – stacja narciarska,
- stadiony piłkarskie w miejscowościach: Olszanica, Paszowa, Rudenka, Stefkowa, Uherce Mineralne, Wańkowa i Zwierzyń,
- boiska wielofunkcyjne i hale sportowe przy placówkach oświatowych w Olszanicy i Uhercach Mineralnych,
- Otwarte Strefy Aktywności - siłownie plenerowe w miejscowościach: Olszanica, Stefkowa, Uherce Mineralne i Wańkowa;

Gmina Solina

- boiska wielofunkcyjne w Berezce, Bóbrce i Wołkowi,
- korty tenisowe w Polańczyku,
- siłownie wewnętrzne w Bóbrce, Myczkowcach, Polańczyku i Solinie,
- siłownie zewnętrzne w Bóbrce, Bukowcu, Górzance, Myczkowie, Solinie, Wołkowi i Zawoziu.

2.2.4. Ochrona zdrowia i pomoc społeczna

Ochrona zdrowia

Dostęp do opieki zdrowotnej jest jednym z istotnych czynników wpływających na sytuację zdrowotną i jakość życia mieszkańców gminy. Zgodnie z ustawą z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz. U. z 2022 r. poz. 2561 z późn. zm.), świadczeniobiorcy mają prawo do świadczeń opieki zdrowotnej, których celem jest zachowanie zdrowia, zapobieganie chorobom i urazom, wczesne wykrywanie chorób, leczenie, pielęgnacja oraz zapobieganie niepełnosprawności i jej ograniczanie. Między

innymi, mieszkańcom gminy przysługują gwarantowane świadczenia z zakresu podstawowej opieki zdrowotnej i ambulatoryjnej opieki specjalistycznej.

Zgodnie z danymi GUS, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” opiekę zdrowotną w 2021 roku zapewniało mieszkańcom 13 podmiotów, w tym 4 funkcjonujące jako samodzielne publiczne zakłady opieki zdrowotnej. Placówki te świadczyły opiekę zdrowotną w oparciu o kontrakty z Narodowym Funduszem Zdrowia i realizowały działania związane m. in. z badaniem i poradą lekarską w zakresie kompetencji lekarzy podstawowej opieki zdrowotnej, opieką ginekologiczno-położniczą, stomatologią, rehabilitacją leczniczą, pielęgniarstwem środowiskowo-rodzinnym i szkolno-wychowawczym, a także szczepieniami ochronnymi i działaniami profilaktycznymi. W stosunku do roku 2017, liczba podmiotów wzrosła o 2. Oprócz tego na terenie OF w 2021 roku występowały 2 praktyki lekarskie oraz funkcjonowało 5 aptek ogólnodostępnych i 3 punkty apteczne.

Dane dotyczące liczby przychodni, praktyk lekarskich, aptek i punktów aptecznych, a także porad lekarskich na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 13 Dane dotyczące opieki zdrowotnej w OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 oraz 2021 roku

Wyszczególnienie	2017	2021
Przychodnie ogółem	11	13
- w tym niepubliczne	7	9
- w tym podległe samorządowi terytorialnemu	4	4
Praktyki lekarskie	2	2
Ambulatoryjna opieka zdrowotna – porady lekarskie	72 655	58 549
Podstawowa opieka zdrowotna – porady lekarskie	71 348	57 247
Apteki ogólnodostępne	4	5
Punkty apteczne	3	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Biorąc pod uwagę dane GUS dotyczące opieki zdrowotnej w 2017 i 2021 roku w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” można zauważyć, że liczba przychodni występujących na terenie gminy zmniejszyła się tylko w gminie Baligród – z 1 przychodni w 2017 roku do 0 w 2021 roku (od 2022 roku działalność na terenie gminy rozpoczęła VITA-FAMILIA Medycyna Rodzinna Przychodnia Zdrowia w Baligrodzie), natomiast zwiększyła się w gminach Olszanica (z 2 przychodni w 2017 roku do 3 w 2021 roku) i Solina (z 4 przychodni w 2017 roku do 6 w 2021 roku). Ponadto, w gminie Solina na przestrzeni lat 2017-2021 zwiększyła się o 1 obiekt liczba aptek ogólnodostępnych.

Dane dotyczące liczby przychodni, praktyk lekarskich, aptek i punktów aptecznych, a także porad lekarskich na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 10 Dane dotyczące opieki zdrowotnej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 oraz 2021 roku

Wyszczególnienie	Gmina Baligród		Gmina Cisna		Gmina Komańcza		Gmina Olszanica		Gmina Solina	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Przychodnie ogółem	1	0	1	1	3	3	2	3	4	6
- w tym niepubliczne	1	0	0	0	1	1	2	3	3	5
- w tym podległe samorządowi terytorialnemu	0	0	1	1	2	2	0	0	1	1
Praktyki lekarskie	1	1	0	0	0	0	1	1	0	0
Ambulatoryjna opieka zdrowotna – porady lekarskie	15 734	0	2 760	4 252	21 188	20 744	15 027	16 532	17 946	17 021
Podstawowa opieka zdrowotna – porady lekarskie	15 734	0	2 760	4 252	19 881	19 442	15 027	16 532	17 946	17 021
Apteki ogólnodostępne	1	1	0	0	1	1	1	1	1	2
Punkty apteczne	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Ponadto, na terenie gminy Cisna funkcjonuje Zespół Ratownictwa Medycznego w Cisnej, jako Podstacja Bieszczadzkiego Pogotowia, a także Rejonowa Stacja Ratownictwa Górskiego w Cisnej, działająca w ramach Górskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego.

Ze względu na niewystarczający zakres usług medycznych, w szczególności jeśli chodzi o badania specjalistyczne, pacjenci z terenu OF „Turystyczne Bieszczady” korzystają również z placówek medycznych zlokalizowanych w miastach Lesko, Sanok oraz Ustrzyki Dolne.

Pomoc społeczna

Zgodnie z ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2023 r. poz. 901), pomocą społeczną określa się instytucję polityki społecznej państwa, która ma na celu wspieranie osób i rodzin w przewyżczeniu trudnych sytuacji życiowych, z którymi nie są w stanie sobie poradzić, przy wykorzystaniu własnych możliwości i uprawnień. Wsparcie osobom oraz rodzinom w wysiłkach zmierzających do zaspokojenia niezbędnych potrzeb i umożliwienia im życia w godnych warunkach, udzielane jest w formie finansowej, rzeczowej oraz w formie usług. Sprawy obejmujące zagadnienia z zakresu pomocy społecznej należą do zadań własnych gminy.

Działania z zakresu pomocy społecznej w gminach realizowane są przez ośrodki pomocy społecznej lub centra usług wspólnych. Na analizowanym obszarze, działania te są realizowane przez:

- 1) Gmina Baligród – Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Baligrodzie,
- 2) Gmina Cisna – Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Cisnej,
- 3) Gmina Komańcza – Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Komańczy,
- 4) Gmina Olszanica – Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Olszanicy,
- 5) Gmina Solina – Ośrodek Pomocy Społecznej w Solinie z/s w Polańczyku.

Oprócz wskazanej powyżej ustawy o pomocy społecznej, ośrodki wykonują swoje zadania również na podstawie innych ustaw, tj. m. in.:

- ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. z 2022 r. poz. 447 z późn. zm.),
- ustawy z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz. U. z 2023 r. poz. 390),
- ustawy z dnia 7 września 2007 r. pomocy osobom uprawnionym do alimentów (Dz. U. z 2023 r. poz. 581),
- ustawy z dnia 4 listopada 2016 r. o wsparciu kobiet w ciąży i rodzin "Za życiem" (Dz. U. z 2020 r. poz. 1329 z późn. zm.),
- ustawy z dnia 4 kwietnia 2014 r. o ustaleniu i wypłacie zasiłków dla opiekunów (Dz. U. z 2020 r. poz. 1297),
- ustawy z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz. U. z 2022 r. poz. 1577 z późn. zm.),
- ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 2021 r. poz. 1249 z późn. zm.),

- ustawy z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz. U. z 2022 r. poz. 2561 z późn. zm.),
- ustawy z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny (Dz. U. z 2021 r. poz. 1744 z późn. zm.),
- ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz. U. z 2022 r. poz. 2123),
- ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz. U. z 2020 r. poz. 176 z późn. zm.).

Ośrodki pomocy społecznej udzielają pomocy pieniężnej i niepieniężnej, tj. tzw. środowiskowej pomocy społecznej, osobom mającym problemy z samodzielnym funkcjonowaniem w środowisku. Prawo do świadczeń pieniężnych w ramach społecznej przysługuje osobom i rodzinom, których dochód nie przekracza określonego w przepisach kryterium dochodowego. Od dnia 1 stycznia 2022 r. kwota kryterium dochodowego wynosi dla osoby samotnie gospodarującej 776, a dla osoby w rodzinie 600 zł. Poprzednio obowiązujące kryterium od 1 października 2018 r. do 31 grudnia 2021 r. wynosiło odpowiednio 701 i 528 zł.

Pomoc udzielana ludności w miejscu zamieszkania za pośrednictwem ośrodków pomocy społecznej określana jest jako środowiskowa pomoc społeczna. Beneficjentami pomocy środowiskowej są wszyscy członkowie gospodarstw domowych, którzy w danym roku przynajmniej raz otrzymali jakąkolwiek pomoc świadczoną przez ośrodki pomocy społecznej, a także osoby bezdomne korzystające z pomocy gminy. Z kolei zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej to udział beneficjentów tejże pomocy w liczbie ludności ogółem, co pozwala określić skalę problemu w tej kwestii.

Liczbę gospodarstw domowych i osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w poszczególnych gminach analizowanego obszaru, a także zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej w roku 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 14 Liczba rodzin oraz osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Nazwa gminy	Gospodarstwa domowe korzystające ze środowiskowej pomocy społecznej	Osoby korzystające ze środowiskowej pomocy społecznej	Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej na 10 tys. ludności	Zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej
Gmina Baligród	85	241	784	7,8 %
Gmina Cisna	41	78	457	4,6 %
Gmina Komańcza	65	168	392	3,9 %
Gmina Olszanica	98	237	495	5,0 %
Gmina Solina	58	128	242	2,4 %
Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady”	347	852	474	4,5 %

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

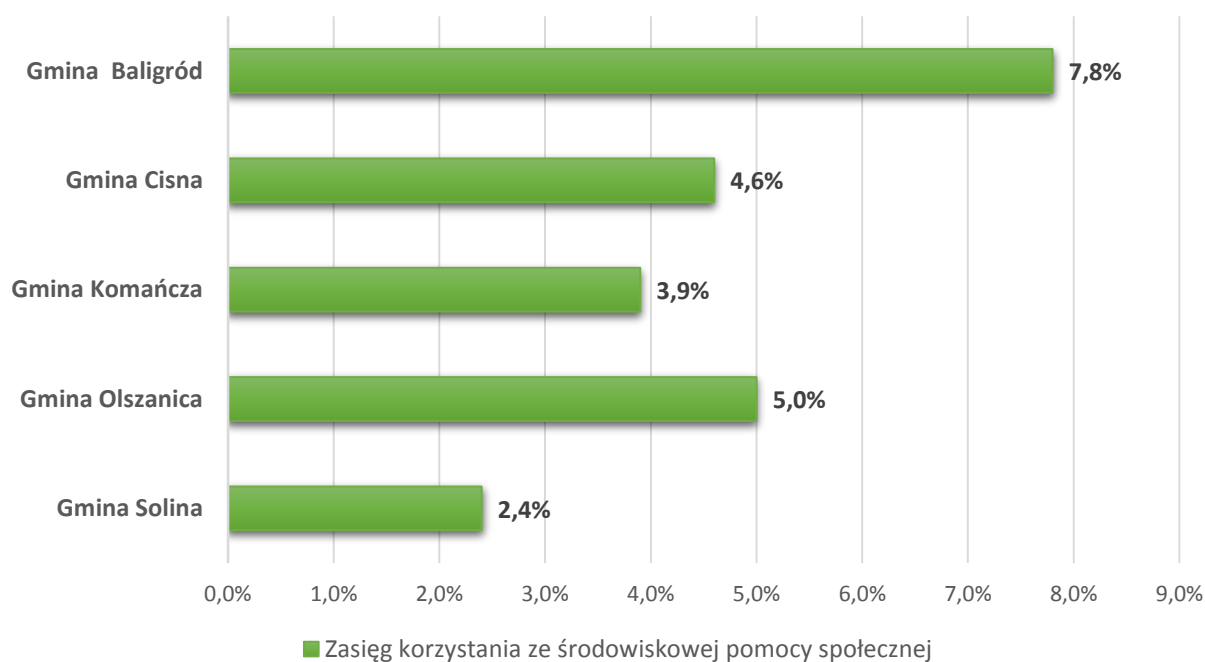

Powyższe dane wskazują, że największa liczba gospodarstw domowych korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w 2021 roku wystąpiła w gminie Olszanica – 98, z kolei najmniejsza w gminie Solina – 41. W przypadku liczby osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej, największa ich liczba wystąpiła w gminie Baligród - 241, natomiast najmniejsza również w gminie Cisna – 78.

Biorąc jednak uwarunkowania demograficzne w każdej gminie i związany z nimi wskaźnik dotyczący zasięgu korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej, można zauważyć, że największy udział korzystających z pomocy ośrodka pomocy społecznej w liczbie ludności ogółem występował w 2021 roku w gminie Baligród - 7,8 %, natomiast najmniejszy w gminie Solina - 2,4 %. Ogólnie dla całego analizowanego obszaru w 2021 roku, udział osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w liczbie ludności ogółem wyniósł 4,5 %.

Dane dotyczące zasięgu środowiskowej pomocy społecznej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021, przedstawia poniższy wykres.

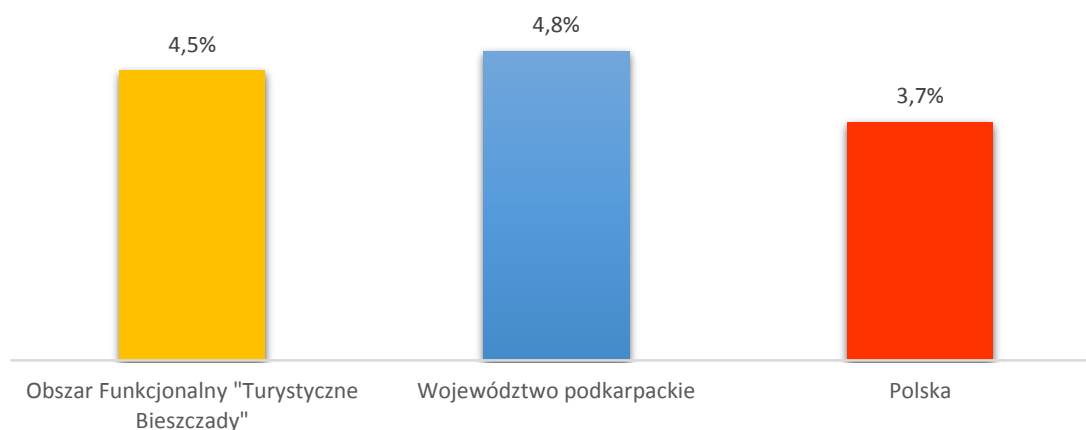
Wykres 114 Zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Na terenie omawianego obszaru, wskaźnik dotyczący udziału osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w liczbie ludności ogółem - 4,5 %, kształtował się poniżej średniej dla województwa podkarpackiego, gdzie wyniósł w 2021 roku - 4,8 %, a także powyżej średniej dla całego kraju (3,7 %), co może świadczyć o występowaniu mniejszej liczby ludności, które wymagają pomocy ośrodków pomocy społecznej niż w innych częściach województwa, mniejszym zasięgu ubóstwa czy też wykluczenia społecznego. Wskazane dane zostały przedstawione na poniższym wykresie.

Wykres 15 Zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej w roku 2021 w OF „Turystyczne Bieszczady”, w województwie podkarpackim oraz ogólnie na terenie kraju

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Świadczenia z zakresu pomocy społecznej, ukierunkowane na osoby niepełnosprawne intelektualnie oraz wykazujące inne przewlekłe zaburzenia czynności psychicznych, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” realizowane są przez Środowiskowy Dom Samopomocy w Gminie Baligród w miejscowości Nowosiółki. Dom jest ośrodkiem wsparcia pobytu dziennego, a swoim działaniem obejmuje uczestników z terenu gminy Baligród i Solina, świadcząc usługi dla 35 osób. Podstawowym celem działalności ośrodka jest podnoszenie jakości życia codziennego oraz zapewnienie oparcia społecznego osobom mającym trudności z kształtowaniem swoich relacji ze środowiskiem.

Obok środowiskowej pomocy społecznej, w systemie funkcjonuje również pomoc instytucjonalna, poprzez placówki stacjonarnej pomocy społecznej, które zapewniają całodzienny pobyt, wyżywienie, podstawowe świadczenia opiekuńcze, rekreacyjno-kulturalne, edukacyjne czy też rehabilitacyjne. Zgodnie z ustawą o pomocy społecznej osobie, która wymaga całodobowej opieki z powodu wieku, choroby lub niepełnosprawności i nie może samodzielnie funkcjonować w codziennym życiu, a także której nie można zapewnić niezbędnej pomocy w formie usług opiekuńczych, przysługuje prawo do umieszczenia w domu pomocy społecznej. W 2022 r. Gmina Baligród zakończyła przebudowę, rozbudowę i nadbudowę budynku dawnej szkoły w celu utworzenia Domu Pomocy Społecznej oraz mieszkań socjalnych. Otwarcie DPS-u planowane jest w 2023, a dom przeznaczony będzie dla osób w podeszłym wieku oraz somatycznie chorych. Aktualnie posiada 30 miejsc dla pensjonariuszy, docelowo ilość miejsc zostanie zwiększona do 55.

Z kolei na terenie gminy Olszanica w 2018 roku swoją działalność rozpoczęło Centrum Integracji Społecznej Gminy Olszanica, będące samorządową jednostką budżetową, którego przedmiotem działalności jest organizowanie reintegracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym oraz realizacja zatrudnienia socjalnego na podstawie ustawy o zatrudnieniu socjalnym. Centrum prowadzi warsztaty gastronomiczne, techniczne

i szwalnicze, gdzie osoby bezrobotne i o niskich dochodach mogą podnieść swoje kwalifikacje lub zdobyć nowy zawód. W ramach reintegracji społecznej w Centrum odbywają się spotkania z psychologiem, terapeutą, doradcą zawodowym, a także prawnikiem i informatykiem.

2.3. Sfera gospodarcza

2.3.1. Rynek pracy i bezrobocie

Jednym z czynników określających stan gospodarki, a także jej potencjał jest rynek pracy. Zasadniczy wpływ na rynek pracy na danym obszarze mają zarówno występująca tu liczba osób w wieku produkcyjnym, jak i ilość dostępnych miejsc pracy, które kształtują podaż i popyt pracy. Nierównowaga pomiędzy popytem, a podażą pracy wpływa z kolei na poziom bezrobocia.

Jak wspomniano powyżej, podaż pracy kształtowana jest przez liczbę osób w wieku produkcyjnym. Wiek produkcyjny określamy jako wiek zdolności do pracy, tj. w przypadku mężczyzn jest to grupa w wieku 18-64 lat, z kolei w przypadku kobiet – 18-59 lat. W ramach wieku produkcyjnego możemy jeszcze wyróżnić wiek mobilny, który dotyczy osób w wieku od 18 do 44 roku życia bez względu na płeć, zdolnych i gotowych do ewentualnego przekwalifikowania się oraz zmiany stanowiska lub pracy, a także wiek niemobilny, który obejmuje mężczyzn w wieku od 45 do 64 lat oraz kobiety w wieku od 45 do 59 lat.

Jak przedstawiono już we wcześniejszej części niniejszego opracowania – w podrozdziale 2.2.1 *Sytuacja demograficzna*, według danych GUS z 2021 roku, Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady” zamieszkiwało 11 637 osób w wieku produkcyjnym, co stanowiło 61,30 % ogółu ludności na tym obszarze. Największa liczba mieszkańców w wieku produkcyjnym występowała na terenie gminy wiejskiej Solina – 3 214 osób (61,2 % ogółu mieszkańców gminy), a kolei najmniejsza – w gminie Cisna, tj. 1 080 (63,9 % ogółu mieszkańców gminy).

Liczbę osób w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 15 Liczba osób w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Gmina	2017	2018	2019	2020	2021
Baligród	1 993	2 000	1 992	1 865	1 852
% ogółu mieszkańców	63,4%	63,0%	63,0%	60,5%	60,3%
Cisna	1 196	1 214	1 177	1 100	1 080
% ogółu mieszkańców	68,4%	68,2%	67,6%	64,3%	63,9%
Komańcza	3 030	3 000	2 922	2 638	2 583
% ogółu mieszkańców	65,1%	64,8%	64,3%	60,9%	61,0%
Olszanica	3 198	3 147	3 131	2 958	2 908
% ogółu mieszkańców	64,4%	64,1%	64,0%	61,4%	61,4%
Solina	3 425	3 408	3 371	3 260	3 214

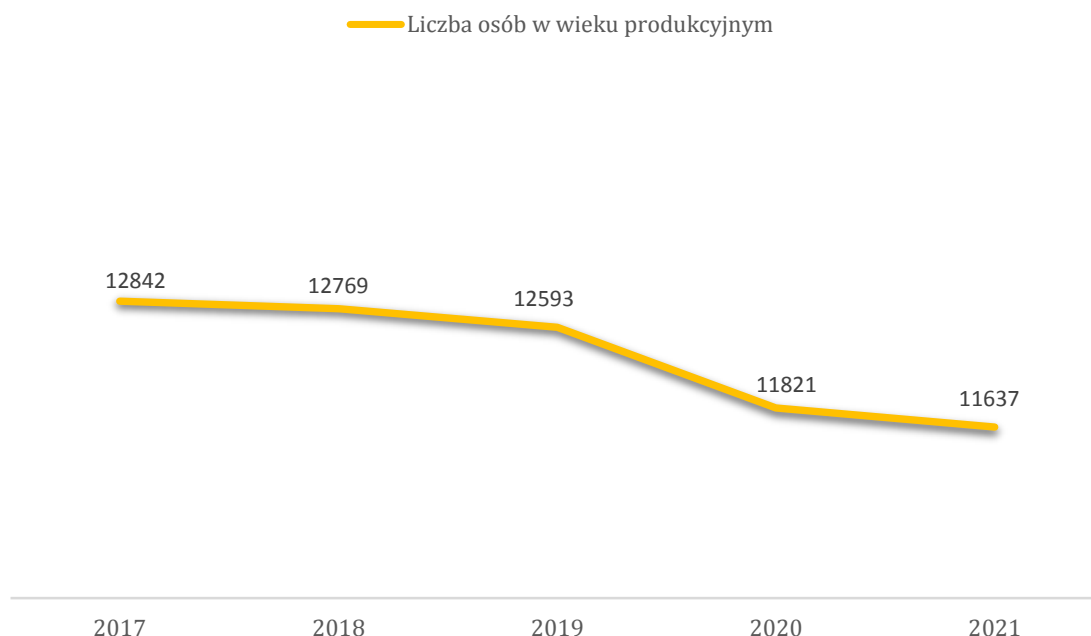
% ogółu mieszkańców	64,5%	63,6%	63,3%	61,2%	61,2%
OF „Turystyczne Bieszczady”	12 842	12 769	12 593	11 821	11 637
% ogółu mieszkańców	64,80%	64,32%	64,04%	61,36%	61,30%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Na przestrzeni lat 2017-2021, liczba mieszkańców w wieku produkcyjnym zmniejszyła się w każdej gminie, wchodzącej w skład OF (największy ubytek mieszkańców w tej grupie wiekowej wystąpił w gminie Komańcza – tj. spadek o 447 osób), w związku z czym ogólnie na terenie OF, liczba osób w wieku produkcyjnym zmniejszyła się o 1 205.

Kształtowanie się liczby osób w wieku produkcyjnym na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021 przedstawia poniższy wykres.

Wykres 16 Zmiany liczby osób w wieku produkcyjnym na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Wśród osób w wieku produkcyjnym, teren OF „Turystyczne Bieszczady” według danych GUS z 2021 roku zamieszkiwało 6 890 osób w wieku mobilnym, co stanowiło 59,21 % liczby osób w wieku produkcyjnym oraz 36,30 % ludności OF ogółem. W stosunku do roku 2017, liczba osób w wieku mobilnym zmniejszyła się o 1 162.

Liczbę osób w wieku mobilnym w podziale na płeć w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 16 Liczba osób w wieku mobilnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021

Gmina	2017			2021		
	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Baligród	1 240	641	599	1 104	571	533
Cisna	727	358	369	617	313	304
Komańcza	1 876	970	906	1 511	781	730
Olszanica	2 061	1 051	1 010	1 744	897	847
Solina	2 148	1 116	1 032	1 914	1 013	901
OF „Turystyczne Bieszczady”	8 052	4 136	3 916	6 890	3 575	3 315

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jak wynika z przedstawionych powyżej danych, w każdej z gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady” doszło do spadku liczby osób w wieku mobilnym na przestrzeni lat 2017-2021. Najwięcej osób w tej grupie znajdowało się na terenie gminy Solina – 901 osób, z kolei najmniej w gminie Cisna – 304. Zauważyć również można, że na terenie OF występuje nieznaczna przewaga mężczyzn w wieku mobilnym, którzy w 2021 stanowili 51,9 % ogółu liczby mieszkańców OF w wieku mobilnym.

Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady” obejmuje tereny wiejskie na których, oprócz Zakładu Górniczego Komańcza – Jawornik, nie funkcjonują większe zakłady produkcyjne. Znaczna część mieszkańców ukierunkowana jest na działalność związaną z obsługą ruchu turystycznego oraz handel. Do największych pracodawców na tym obszarze można zaliczyć wspomniany powyżej Zakład Górniczy Komańcza – Jawornik, Lasy Państwowe, Służbę Więzienną oraz gminne jednostki organizacyjne, funkcjonujące w poszczególnych gminach.

Zgodnie z danymi GUS, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku pracowało 2 584 osoby, co stanowiło zaledwie 22,2 % liczby osób w wieku produkcyjnym, zamieszkujących ten obszar. W stosunku do roku 2017 liczba ta nieznacznie wzrosła, mimo że na przestrzeni lat 2017-2021 nie występowała jednolita tendencja w tej kwestii. Największa liczba pracujących w 2021 roku występowała w gminie Komańcza, jednak w stosunku do roku 2017, liczba ta zmniejszyła się o 83 osoby. W pozostałych gminach liczba osób pracujących wzrosła, z tego największy wzrost wystąpił w gminie Olszanica – o 62 osoby. Najmniej osób pracowało natomiast w 2021 roku na terenie gminy Cisna – 212.

Biorąc pod uwagę wskaźnik dotyczący liczby osób pracujących na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, najwyższa jego wartość wystąpiła w 2021 roku w gminie Komańcza – 382,1 osób, natomiast najmniejsza w gminie Baligród – 143,6. W stosunku do roku 2017, wartość wskaźnika wzrosła w każdej z gmin OF, co przełożyło się również na wzrost tej wartości dla całego OF (z 187,5 w 2017 r. do 217,1 w 2021 r.). Mimo to, wartości wskaźnika osób pracujących na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021 niezmiennie

kształtowały się poniżej wartości dla województwa podkarpackiego, gdzie wynosiły – 340,8 w 2017 roku i 373,6 w 2021 r.

Dane dotyczące liczby osób pracujących na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” oraz liczby osób pracujących na 1000 ludności na przestrzeni lat 2017– 2021, przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 17 Liczba osób pracujących w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Gmina	2017	2018	2019	2020	2021
Baligród	252	246	286	263	266
Cisna	177	173	185	187	212
Komańcza	1070	1048	1012	974	987
Olszanica	402	498	460	483	466
Solina	631	660	653	640	653
OF „Turystyczne Bieszczady”	2 532	2 625	2 596	2 547	2 584

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Tabela 18 Liczba osób pracujących na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Gmina	2017	2018	2019	2020	2021
Baligród	126,4	123,0	143,6	141,0	143,6
Cisna	148,0	142,5	157,2	170,0	196,3
Komańcza	353,1	349,3	346,3	369,2	382,1
Olszanica	125,7	158,2	146,9	163,3	160,2
Solina	184,2	193,7	193,7	196,3	203,2
OF „Turystyczne Bieszczady”	187,5	193,3	197,5	208,0	217,1
Woj. podkarpackie	340,8	350,8	358,9	364,6	373,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Wskazane powyżej dane dot. liczby osób pracujących w poszczególnych gminach dotyczą podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących 10 i więcej osób oraz jednostek sfery budżetowej niezależnie od liczby pracowników. Dane nie obejmują z kolei osób pracujących w jednostkach budżetowych działających w zakresie obrony narodowej i bezpieczeństwa publicznego, osób pracujących w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie, duchownych oraz pracujących w fundacjach, stowarzyszeniach i innych organizacjach społecznych.

Jak wcześniej wspomniano, gdy liczba osób w wieku produkcyjnym na danym obszarze przewyższa liczbę miejsc pracy, możemy mieć do czynienia ze zjawiskiem bezrobocia. Jest to zjawisko, które ma duży wpływ na sytuację społeczno-gospodarczą dla danego obszaru. Według

danych GUS z 2021 roku, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” zarejestrowanych jako osoby bezrobotne były 1 252 osoby, a w stosunku do roku 2017, liczba ta zmniejszyła się o 202 osoby. Spadek liczby zarejestrowanych osób bezrobotnych na przestrzeni lat 2017-2021 przełożył się na spadek wartości udziału zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym – 11,8 % w roku 2017 do 11,0 % w roku 2021.

Dane dotyczące liczby zarejestrowanych osób bezrobotnych oraz udziału tej liczby w liczbie osób w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 19 Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Gmina	2017	2018	2019	2020	2021
Baligród	223	234	212	222	198
Cisna	185	162	166	189	146
Komańcza	190	192	203	171	164
Olszanica	378	364	362	380	342
Solina	478	444	440	431	402
OF „Turystyczne Bieszczady”	1 454	1 396	1 383	1 393	1 252

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Tabela 20 Udział zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Gmina	2017	2018	2019	2020	2021
Baligród	11,2 %	11,7 %	10,6 %	11,9 %	10,7 %
Cisna	15,5 %	13,3 %	14,1 %	17,2 %	13,5 %
Komańcza	6,3 %	6,4 %	6,9 %	6,5 %	6,3 %
Olszanica	11,8 %	11,6 %	11,6 %	12,8 %	11,8 %
Solina	14,0 %	13,0 %	13,1 %	13,2 %	12,5 %
OF „Turystyczne Bieszczady”	11,8 %	11,2 %	11,3 %	12,3 %	11,0 %

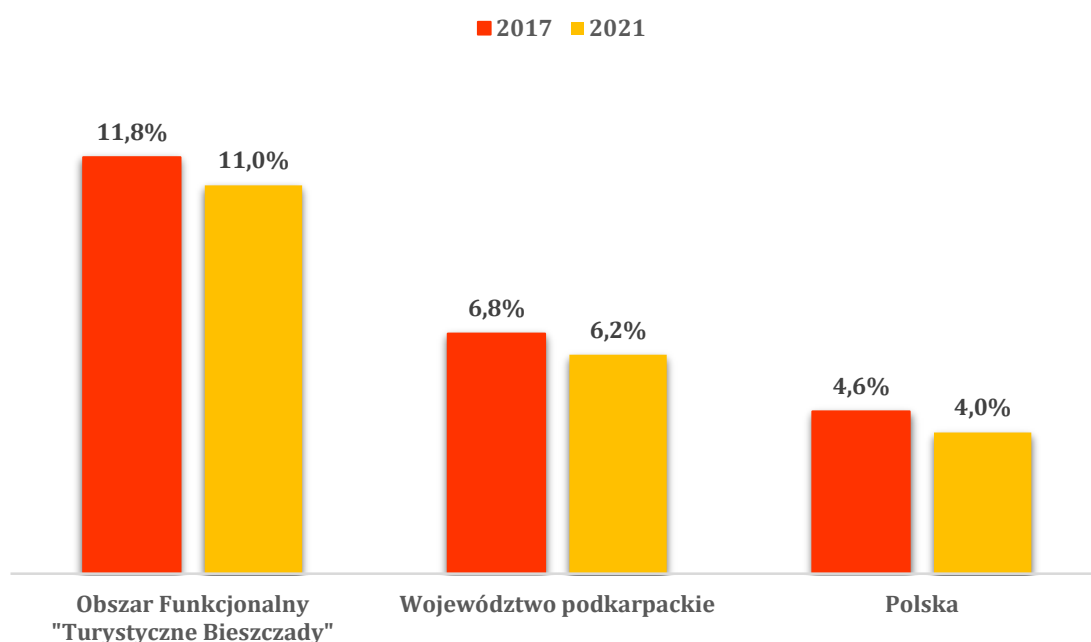
Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analizując wyżej przedstawione dane, że największa liczba zarejestrowanych bezrobotnych w 2021 roku wystąpiła w gminie Solina – 402 osoby, natomiast najmniejsza w gminie Cisna – 146 osób. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę wskaźnik udziału zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach, możemy zauważyć, że najwyższy wskaźnik wystąpił w 2021 roku na terenie gminy Cisna – 13,5 %, najniższy z kolei w gminie Komańcza – 6,3 %.

Wskaźnik udziału zarejestrowanych osób bezrobotnych dla OF „Turystyczne Bieszczady” wyniósł w 2021 roku 11,0 % i znacznie przewyższał średnią dla województwa podkarpackiego (6,2 %), jak i dla całego kraju (4,0 %). Warto tu jednak wskazać, że duży wpływ na niski wskaźnik w województwie podkarpackim ma między innymi bardzo niski poziom bezrobocia w miastach: Rzeszów i Krosno, a także w powiecie mieleckim, znacznie obniżając średnią dla województwa.

Udział zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym w 2017 i 2021 roku w OF „Turystyczne Bieszczady”, w województwie podkarpackim oraz w Polsce, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 17 Udział zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym w OF „Turystyczne Bieszczady”, w województwie podkarpackim oraz w Polsce w 2017 i 2020 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Zmniejszenie bezrobocia wymaga zdecydowanych działań powiatowych urzędów pracy, centrów doradztwa zawodowego oraz kształcenia ustawicznego. Ważne w tej kwestii jest również dopasowanie szkolnictwa zawodowego do potrzeb lokalnych pracodawców, co pomoże zniwelować braki wykwalifikowanych pracowników na lokalnym rynku pracy. Teren OF „Turystyczne Bieszczady” znajduje się we właściwości dwóch powiatowych urzędów pracy: w Lesku i w Sanoku.

2.3.2. Przedsiębiorczość i rolnictwo

Sytuacja gospodarcza danego obszaru wiąże się w dużej mierze ze zjawiskiem przedsiębiorczości. Przedsiębiorczość można definiować jako skłonność do tworzenia nowych przedsiębiorstw lub innych form prowadzenia działalności gospodarczej, a także jako aktywność do rozwijania już istniejących, poprzez realizację różnego rodzaju inwestycji. Stopień rozwoju przedsiębiorczości na danym obszarze wynika przede wszystkim z liczby podmiotów gospodarki narodowej, do których zalicza się osoby prawne, jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej oraz osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą. Podmioty te

zobowiązane są do rejestracji w odpowiednim rejestrze, w tym również w Krajowym Rejestrze Urzędowym Podmiotów Gospodarki Narodowej (rejestr REGON), który prowadzi Prezes Głównego Urzędu Statystycznego.

Na przestrzeni lat 2017-2021 można zaobserwować pozytywne zjawisko rozwoju przedsiębiorczości zarówno na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, jak i w skali całego kraju. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego, w 2021 roku na terenie omawianego obszaru funkcjonowało 2 597 podmiotów gospodarczych. W stosunku do roku 2017, liczba tych podmiotów wzrosła o 437.

Dane dotyczące liczby podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON na terenie gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021 w podziale na sektor publiczny i sektor prywatny, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 21 Podmioty gospodarki narodowej zarejestrowane na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Gmina	Ogółem			Sektor publiczny		Sektor prywatny	
	2017	2021	Wzrost/ spadek w %	2017	2021	2017	2021
Baligród	353	429	21,5	11	10	338	412
Cisna	313	365	16,6	12	11	299	347
Komańcza	322	356	10,6	13	13	307	339
Olszanica	413	483	16,9	10	13	402	466
Solina	759	964	27,0	22	18	734	937
OF „Turystyczne Bieszczady”	2 160	2 597	20,2	68	65	2 080	2 501

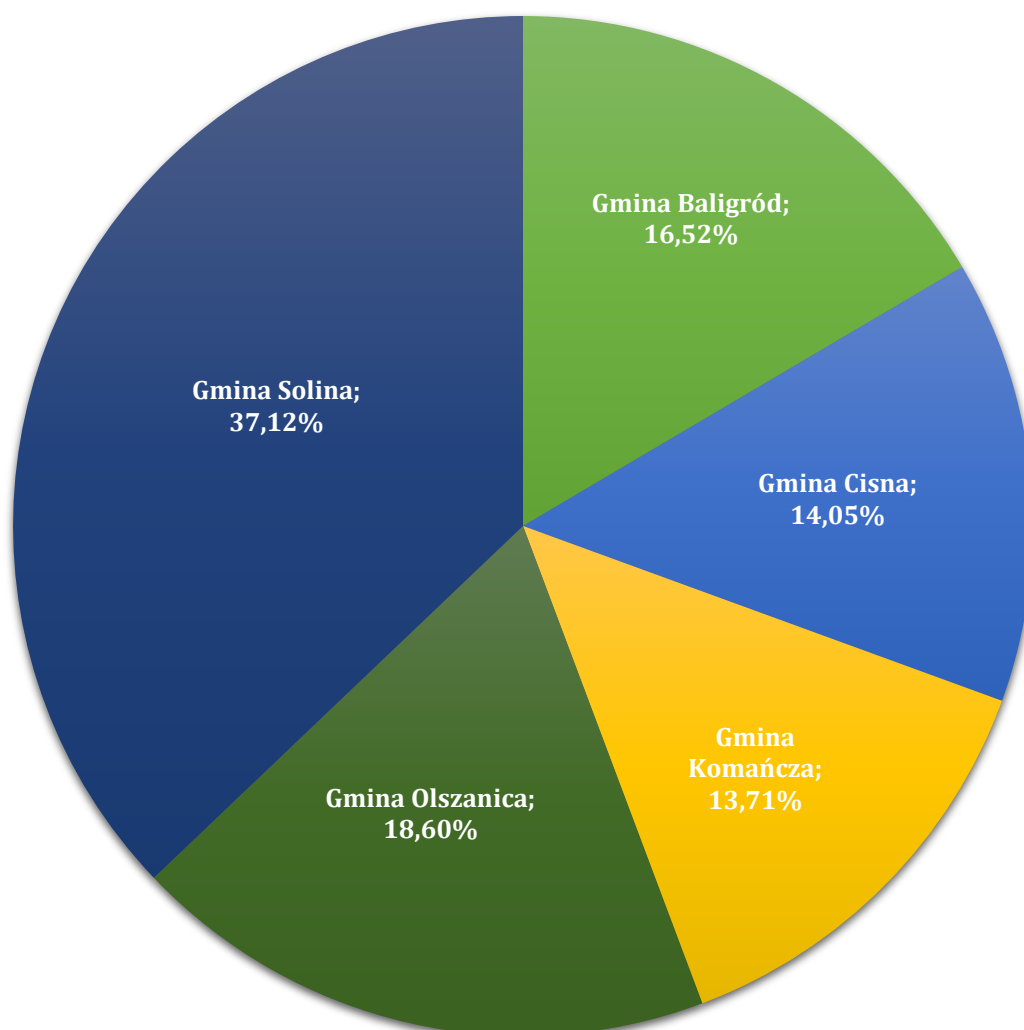
Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analizując przedstawione powyżej dane, można zauważyć, że we wszystkich gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021 nastąpił wzrost liczby podmiotów gospodarczych. Wzrost ten dotyczył jedynie sektora prywatnego, gdzie łącznie przybyło 421 nowych podmiotów, natomiast z sektora publicznego ubyły 3 podmioty. Największy wzrost ogólnej liczby podmiotów gospodarczych nastąpił w gminie Solina – o 27,0 %, z kolei najmniejszy w gminie Komańcza – o 10,6 %.

W 2021 roku najwięcej podmiotów gospodarki narodowej znajdowało się na terenie gminy Solina – 964, stanowiąc 37,12 % liczby podmiotów ogółem w OF „Turystyczne Bieszczady”. Najmniej podmiotów zarejestrowanych było na terenie gminy Komańcza – 356, co może świadczyć o niższym poziomie aktywności ekonomicznej mieszkańców, niż w przypadku pozostałych gmin.

Udział podmiotów gospodarczych w poszczególnych gminach w liczbie podmiotów gospodarki ogółem na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” według danych z 2021 roku przedstawia poniższy wykres.

Wykres 18 Udział podmiotów gospodarki narodowej w poszczególnych gminach w liczbie podmiotów gospodarki narodowej ogółem na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

W sektorze prywatnym, w ramach podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON, Główny Urząd Statystyczny wyszczególnia osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, spółki handlowe, w tym również spółki handlowe z udziałem kapitału zagranicznego, spółdzielnie, fundacje, oraz stowarzyszenia i organizacje społeczne. Zdecydowaną większość podmiotów gospodarczych stanowią osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, zarejestrowane w Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej, których w 2021 roku na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” było 2 137, tj. 82,29 % ogółu podmiotów zarejestrowanych na tym obszarze, a w stosunku do 2017 roku przybyło ich 376. Na przestrzeni lat 2017-2021 wzrosła również liczba spółek handlowych oraz liczba fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych, zmalała natomiast liczba spółek handlowych z udziałem kapitału zagranicznego oraz spółdzielni. Dane w tym zakresie przedstawia poniższa tabela.

Tabela 22 Rodzaje podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowane na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Rodzaje podmiotów		2017	2021
Sektor publiczny	Państwowe i samorządowe jednostki prawa budżetowego	50	47
	Spółki handlowe	3	3
	Nieokreślone formy prawne*	15	15
Sektor prywatny	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	1 761	2 137
	Spółki handlowe	44	57
	Spółki handlowe z udziałem kapitału zagranicznego	3	0
	Spółdzielnie	7	6
	Fundacje	13	19
	Stowarzyszenia i organizacje społeczne	98	100
	Nieokreślone formy prawne*	154	182
RAZEM		2 148	2 566

*W związku z wprowadzonymi od 1 grudnia 2014 r. zmianami przepisów prawnych regulujących sposób zasilania rejestru REGON informacjami o podmiotach podlegających wpisowi do Krajowego Rejestru Sądowego, od danych według stanu na 31 grudnia 2014 r. istnieje możliwość wystąpienia w rejestrze REGON niewypełnionych pozycji dotyczących przewidywanej liczby pracujących, adresu siedziby/zamieszkania, rodzaju przeważającej działalności oraz formy własności. Z tego względu dane mogą nie być zgodne z danymi przedstawionymi w tabeli nr 42.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analiza struktury działających podmiotów gospodarczych według sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD) pokazuje, że najwięcej podmiotów w 2021 roku wykonywało działalność gospodarczą związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (25,6 % ogólnej liczby podmiotów). Znaczna część przedsiębiorców prowadziła działalność w zakresie handlu hurtowego i detalicznego, w tym naprawie pojazdów samochodowych, włączając motocykle (13,6 % ogólnej liczby podmiotów), a także w zakresie budownictwa (11,9 % ogólnej liczby podmiotów).

W okresie od 2017 do 2021 roku, największy wzrost ilości działających firm wystąpił w sekcji I – Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (na koniec 2021 roku funkcjonowało 659 podmiotów, podczas gdy w 2017 roku ich liczba wynosiła 435) co jest istotną kwestią w kontekście rozwoju turystyki na tym obszarze. Nieznaczny spadek liczby podmiotów wystąpił natomiast w sekcji A – Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (na koniec 2021 roku funkcjonowało 301 podmiotów, podczas gdy w roku 2017 ich liczba wynosiła 311).

Liczbę zarejestrowanych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” podmiotów gospodarczych według sekcji PKD w 2017 oraz 2021 roku, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 23 Podmioty gospodarki narodowej wg sekcji PKD zarejestrowane na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021

Seksja PKD	Wyszczególnienie	Ogółem*	
		2017	2021
A	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	311	301
B	Górnictwo i wydobywanie	2	1
C	Przetwórstwo przemysłowe	133	143
D	Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych	11	10
E	Dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją	2	3
F	Budownictwo	202	306
G	Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle	337	351
H	Transport i gospodarka magazynowa	120	136
I	Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	435	659
J	Informacja i komunikacja	24	34
K	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	20	20
L	Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości	37	41
M	Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	75	84
N	Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca	78	95
O	Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne	42	41
P	Edukacja	49	52
Q	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	59	56
R	Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	56	55
S, T	Pozostała działalność usługowa; gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników, gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby	160	189
U	Organizacje i zespoły eksterytorialne	0	0
RAZEM		2 153	2 577

* W związku z wprowadzonymi od 1 grudnia 2014 r. zmianami przepisów prawnych regulujących sposób zasilania rejestru REGON informacjami o podmiotach podlegających wpisowi do Krajowego Rejestru Sądowego, od danych według stanu na 31 grudnia 2014 r. istnieje możliwość wystąpienia w rejestrze REGON niewypełnionych pozycji dotyczących przewidywanej liczby pracujących, adresu siedziby, rodzaju przeważającej działalności oraz formy własności. W związku z powyższym dane naliczone z rejestru REGON według ww. informacji mogą nie sumować się na liczbę ogółem.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Największą część działających na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” podmiotów gospodarczych stanowiły zarówno w 2017, jak i w 2021 roku mikroprzedsiębiorstwa, zatrudniające do 9 osób, których liczba wyniosła odpowiednio 2 116 i 2 548 podmiotów. Na przestrzeni lat 2017-2021 liczba mikroprzedsiębiorstw zwiększyła się o 432, małych przedsiębiorstw zatrudniających od 10 do 49 osób – o 5 podmiotów, natomiast liczba średnich

przedsiębiorstw, zatrudniających od 50 do 249 osób pozostała bez zmian. Na omawianym obszarze nie znajdowały się podmioty gospodarcze zatrudniające powyżej 250 osób.

Dane dotyczące podmiotów gospodarki narodowej według klas wielkości w 2017 oraz 2021 roku na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 24 Podmioty gospodarki narodowej według klas wielkości na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 oraz 2021 roku

Liczba pracujących	0-9		10-49		50-249	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Rok	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Gmina Baligród	347	422	5	6	1	1
Gmina Cisna	310	362	2	2	1	1
Gmina Komańcza	307	341	13	13	2	2
Gmina Olszanica	402	471	9	10	2	2
Gmina Solina	750	952	8	11	1	1
OF „Turystyczne Bieszczady”	2 116	2 548	37	42	7	7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

O pozytywnym rozwoju przedsiębiorczości na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” świadczą również wskaźniki dotyczące podmiotów gospodarki narodowej, opracowane przez Główny Urząd Statystyczny. Analizując poszczególne wskaźniki, które zaprezentowane zostały w poniższej tabeli, można w większości zauważyć ich wzrost, a spadek głównie przy wskaźnikach dotyczących udziału podmiotów wyrejestrowanych z rejestru REGON w ich ogólnej liczbie, co w tym przypadku jest zjawiskiem pozytywnym, a także udziału fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarki narodowej.

Biorąc pod uwagę wskaźnik dotyczący podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 ludności, najwyższa wartość wystąpiła zarówno w roku 2017, jak i 2021 w gminie Cisna, identycznie przedstawiała się sytuacja w przypadku wskaźnika dotyczącego podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym. Najmniejsze wartości w obu tych wskaźnikach nastąpiły natomiast w gminie Komańcza. Jeśli chodzi o jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 1000 mieszkańców, najwyższa wartość wskaźnika wystąpiła ponownie w gminie Cisna, co może świadczyć o większym niż w pozostałych gminach stopniu rozwoju przedsiębiorczości, na co wpływ może mieć zarówno dogodne położenie geograficzne gminy w rejonie Bieszczad, najmniejsza liczba mieszkańców spośród pozostałych gmin, jak i większy stopień ich aktywności ekonomicznej

Wzrost wskaźnika dotyczącego liczby fundacji, stowarzyszeń oraz organizacji społecznych na 1000 mieszkańców, wpływa znacząco na kapitał społeczny danego obszaru oraz świadczy o aktywności społecznej mieszkańców. Najwyższa wartość tego wskaźnika wśród wszystkich gmin, wystąpiła zarówno w 2017, jak i w 2021 roku ponownie w gminie Cisna, najmniej tego typu podmiotów występowało natomiast na terenie gminy Komańcza. Biorąc z kolei pod uwagę

udział fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarki narodowej, największy ich udział w 2017 roku wystąpił w gminie Cisna, a w 2021 roku w gminie Komańcza, zaś najmniejszy w gminie Solina – zarówno w 2017, jak i w 2021 roku.

Porównując wskaźniki dla OF „Turystyczne Bieszczady” ze wskaźnikami dla województwa podkarpackiego, zauważalne jest, że kształtują się one znacznie powyżej średniej dla województwa. W przypadku zarejestrowanych podmiotów na 1000 mieszkańców, wskaźnik dla OF w 2021 roku wynosił 145, przy 94 dla województwa. Jeszcze wyraźniejsza różnica jest przy wskaźniku podmiotów na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym – 234,7 w OF oraz 157,4 w województwie. Należy tu jednak zaznaczyć, gminy z południowo-wschodniej części województwa, z rejonu Bieszczad oraz Gór Sanocko-Turczańskich charakteryzują się większą aktywnością gospodarczą, niż większość regionów województwa, co jest wynikiem występowania licznych małych przedsiębiorstw zajmujących się pracami leśnymi oraz rozwiniętej na tym obszarze turystyki. Ważne jest zatem wykorzystanie lokalnych potencjałów, wynikających m.in. z położenia geograficznego, w celu rozwoju gospodarczego.

Wskaźniki dotyczące podmiotów gospodarki narodowej w 2017 i 2021 roku w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, a także zbiorcze wskaźniki dla OF i województwa podkarpackiego przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 25 Wskaźniki dotyczące podmiotów gospodarki narodowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Wskaźniki	Rok	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Podmioty wpisane do rejestru REGON na 1000 ludności	2017	112	179	69	83	143
	2021	140	216	84	102	184
Podmioty na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym	2017	177,1	261,7	106,3	129,1	221,6
	2021	231,6	338	137,8	166,1	299,9
Jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 1000 ludności	2017	14,8	23,19	6,01	5,85	16,19
	2021	13,02	22,27	7,71	7,73	17,36
Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 1000 ludności	2017	93	145	51	67	122
	2021	117	176	61	82	159
Fundacje, stowarzyszenia, i organizacje społeczne na 1000 mieszkańców	2017	5,09	12,58	4,08	5,44	5,08
	2021	5,87	11,84	5,2	5,49	6,28
Udział podmiotów wyrejestrowanych w ogólnej liczbie podmiotów wpisanych do rejestru REGON (%)	2017	7,4	8,3	10,2	8,7	6,5
	2021	4,2	6,3	8,1	5,2	3,8
Udział osób fizycznych prowadzących działalność	2017	82,7	80,8	73	80,6	85,4

gospodarczą w liczbie podmiotów gospodarki narodowej ogółem (%)	2021	83,4	81,6	72,2	80,3	86,7
Udział podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących do 9 osób w ogólnej liczbie podmiotów wpisanych do rejestru REGON (%)	2017	98,3	99	95,3	97,3	98,8
	2021	98,4	99,2	95,8	97,5	98,8
Udział fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarki narodowej (%)	2017	4,5	7	5,9	6,5	3,6
	2021	4,2	5,5	6,2	5,4	3,4
Podmioty gospodarki narodowej działające w sektorze rolno-spożywczym	2017	3	1	3	2	1
	2021	1	1	2	2	4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Tabela 26 Wskaźniki dotyczące podmiotów gospodarki narodowej dla OF „Turystyczne Bieszczady” i województwa podkarpackiego w 2017 i 2021 roku

Wskaźniki	OF „Turystyczne Bieszczady”		Województwo podkarpackie	
	2017	2021	2017	2021
Podmioty wpisane do rejestru REGON na 1000 ludności	117	145	80	94
Podmioty na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym	179,2	234,7	128,7	157,4
Jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 1000 ludności	13,21	13,62	7,30	7,88
Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 1000 ludności	96	119	59	71
Fundacje, stowarzyszenia, i organizacje społeczne na 1000 mieszkańców	6,45	6,94	3,69	3,94
Udział podmiotów wyrejestrowanych w ogólnej liczbie podmiotów wpisanych do rejestru REGON (%)	8,2	5,5	7,0	4,0
Udział osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą w liczbie podmiotów gospodarki narodowej ogółem (%)	80,5	80,8	73,4	74,9
Udział podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących do 9 osób w ogólnej liczbie podmiotów wpisanych do rejestru REGON (%)	97,7	97,9	95,7	96,4
Udział fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych w ogólnej liczbie podmiotów	5,5	4,9	4,6	4,2

gospodarki narodowej (%)				
Podmioty gospodarki narodowej działające w sektorze rolno-spożywczym	10	10	1 544	1 500

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jednym z istotnych stymulatorów rozwoju i wzrostu gospodarczego na danym obszarze są inwestycje realizowane w celu prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej, które przynoszą korzyści w postaci nowych miejsc pracy, aktywizacji społeczności oraz napływu nowych technologii. W celu prowadzenia aktywności gospodarczej (usługowej lub produkcyjnej) tworzone są tereny inwestycyjne, oddzielone od terenów przeznaczonych pod budownictwo mieszkaniowe oraz rolnictwo, które oferowane są inwestorom. W szczególności atrakcyjne są tereny inwestycyjne uzbrojone, posiadające dostęp do drogi publicznej oraz podłączenie do sieci elektroenergetycznej i wodno-kanalizacyjnej.

Z uwagi na fakt, iż znaczna część OF „Turystyczne Bieszczady” objęta jest formami prawnej ochrony przyrody, na tym obszarze występuje niewiele ofert dotyczących terenów inwestycyjnych dla inwestorów. Tego typu oferty są dostępne m. in. w gminie Solina, gdzie dostępna jest nieruchomości w miejscowości Myczków o powierzchni ok. 2 ha, a także działka inwestycyjna w centrum miejscowości uzdrowskiej Polańczyk pod budowę Centrum Uzdrowskovo – Turystycznego Dom Zdrojowy w Polańczyku.

Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady” to w dużej mierze teren leśny, objęty różnego rodzaju formami ochrony przyrody, gdzie użytki rolne nie pełnią znaczącej roli, stanowiąc ok. 15 % powierzchni ogólnej. Podstawowych informacji na temat rolnictwa, w tym liczby i powierzchni gospodarstw rolnych, dostarczają przeprowadzane co 10 lat powszechne spisy rolne. Ostatni taki spis przeprowadzony został w terminie od 1 września do 30 listopada 2020 r., według stanu na dzień 1 czerwca 2020 r. Jego podstawowym celem było dostarczenie informacji na potrzeby realizacji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, a także i na potrzeby krajowych baz danych. Badaniem zostały objęte gospodarstwa rolne, których użytkownikami były osoby fizyczne (gospodarstwa indywidualne), osoby prawne oraz jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej.

Zgodnie z opublikowanymi wstępnymi wynikami Powszechnego Spisu Rolnego 2020, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w 2020 roku znajdowały się 2 035 gospodarstwa rolne o łącznej powierzchni 21 907,94 ha, z czego 17 465,56 ha (ok. 80 %) stanowiły użytki rolne. Największą część tych gospodarstw stanowiły gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych w grupie od 1 do 5 ha – ich liczba wyniosła 1 354 (ok. 67 % ogółu gospodarstw rolnych), natomiast największą powierzchnię zajmowały gospodarstwa rolne w grupie „15 ha i więcej” – 12 596,79 ha (ok. 57 % powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych).

Najwięcej gospodarstw rolnych spośród gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady” znajdowało się na terenie gminy Solina – w liczbie 600, tj. 29,5 % ogółu gospodarstw w OF, zajmując przy tym powierzchnię 3 268,65 ha, tj. 14,9 % ogółu powierzchni gospodarstw w OF. Największą powierzchnię zajmowały natomiast gospodarstwa rolne w gminie Komańcza – 8 636,54 ha (39,4 % ogółu powierzchni gospodarstw w OF), zajmowane przez 434 gospodarstwa (21,3 % ogółu gospodarstw w OF). Najmniej gospodarstw rolnych znajdowało się z kolei w gminie

Cisna, gdzie gospodarstwa te zajmowały również najmniejszą powierzchnię. Liczba gospodarstw wynosiła tu jedynie 93, tj. 4,6 % ogółu gospodarstw w OF, zajmując przy tym powierzchnię 925,39 ha, tj. 4,2 % ogółu powierzchni gospodarstw w OF.

Liczbę gospodarstw rolnych, ich powierzchnię oraz powierzchnię użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw w poszczególnych gminach wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady”, według wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 27 Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych, ich powierzchnia oraz powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady”

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych					
Gospodarstwa rolne ogółem	381	93	434	527	600
do 1 ha włącznie	6	3	b.d.	10	6
1-5 ha	247	57	202	415	433
5-10 ha	79	17	94	61	126
10-15 ha	18	7	b.d.	18	16
15 ha i więcej	31	9	93	23	19
Powierzchnia gospodarstw rolnych według grup obszarowych użytków rolnych					
Gospodarstwa rolne ogółem	5 938,8	925,39	8 636,54	3 138,56	3 268,65
do 1 ha włącznie	8,62	3,98	b.d.	18,19	7,25
1-5 ha	828,32	163,89	736,24	1 381,39	1 429,42
5-10 ha	652,87	150,82	812,06	529,96	992,54
10-15 ha	346,95	106,22	b.d.	242,94	238,2
15 ha i więcej	4 102,04	500,48	6 426,95	966,08	601,24
Powierzchnia użytków rolnych według grup obszarowych użytków rolnych					
Gospodarstwa rolne ogółem	4 180,11	754,51	7 340,08	2 474,1	2 716,76
do 1 ha włącznie	6	2,47	b.d.	9,11	6
1-5 ha	634,55	129,14	558,59	1 017,67	1 109,85
5-10 ha	539,57	121,98	675	424,23	848,67
10-15 ha	221,76	85,9	b.d.	212,65	195,05
15 ha i więcej	2 778,23	415,02	5 645,14	810,44	557,19

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020

Powyższe dane wskazują, że w każdej gminie występuje najwięcej gospodarstw w przedziale 1-5 ha, a następnie 5-10 ha. Najmniej liczebne są gospodarstwa liczące do 1 ha włącznie, przy czym w przypadku gminy Komańcza, w wynikach spisu brak było danych dla grup obszarowych „do 1 ha włącznie” oraz „10-15 ha”, w związku z czym brak jest możliwości oszacowania, które gospodarstwa są najmniej liczebne.

Jak wspomniano już wcześniej, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” znajduje się ogółem 2 035 gospodarstw rolnych, a najwięcej gospodarstw występuje w grupie obszarowej „1-5 ha”. Biorąc jednak pod uwagę powierzchnię gospodarstw rolnych oraz powierzchnię użytków rolnych wchodzących w ich skład, to największą powierzchnię zajmują gospodarstwa rolne w grupie obszarowej – 15 ha i więcej. Dane dotyczące liczby gospodarstw rolnych, ich powierzchnię oraz powierzchnię użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” przedstawia poniższa tabela oraz poniższy wykres.

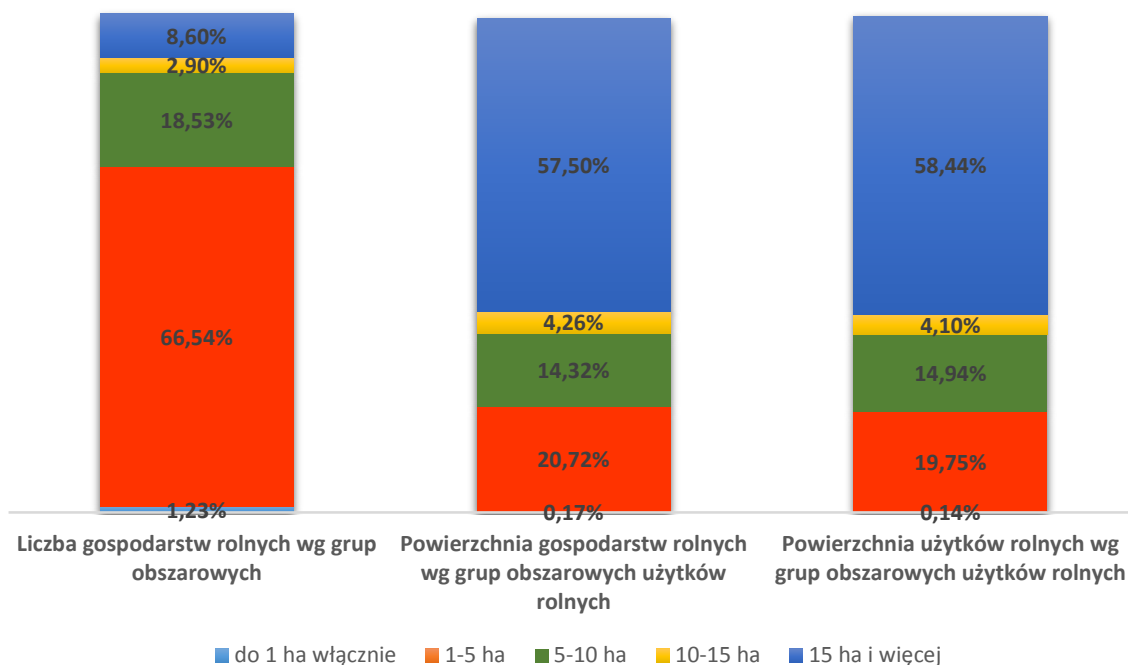
Tabela 28 Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych, ich powierzchnia oraz powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych		
Gospodarstwa rolne ogółem	2 035	100 %
do 1 ha włącznie	25	1,23%
1-5 ha	1 354	66,54%
5-10 ha	377	18,53%
10-15 ha	59	2,90%
15 ha i więcej	175	8,60%
Powierzchnia gospodarstw rolnych według grup obszarowych użytków rolnych (w ha)		
Gospodarstwa rolne ogółem	21 907,94	100 %
do 1 ha włącznie	38,04	0,17%
1-5 ha	4 539,26	20,72%
5-10 ha	3 138,25	14,32%
10-15 ha	934,31	4,26%
15 ha i więcej	12 596,79	57,50%
Powierzchnia użytków rolnych według grup obszarowych użytków rolnych (w ha)		
Gospodarstwa rolne ogółem	17 465,56	100 %
do 1 ha włącznie	23,58	0,14%
1-5 ha	3 449,8	19,75%
5-10 ha	2 609,45	14,94%
10-15 ha	715,36	4,10%
15 ha i więcej	10 206,02	58,44%

*z uwagi na brak danych w zakresie dotyczącym liczby gospodarstw rolnych, ich powierzchni oraz powierzchni użytków rolnych w grupach obszarowych „do 1 ha włącznie” oraz „10-15 ha” dla gminy Komańcza, suma danych w poszczególnych grupach obszarowych nie będzie równa wynikom dla gospodarstw rolnych ogółem.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020

Wykres 19 Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych, ich powierzchnia oraz powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020

Liczba gospodarstw rolnych, znajdujących się na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” stanowiła 1,78 % liczby gospodarstw rolnych ogółem w województwie podkarpackim, natomiast ich powierzchnia – 3,21 % powierzchni gospodarstw ogółem w województwie. Biorąc pod uwagę liczbę gospodarstw rolnych w poszczególnych grupach obszarowych, zarówno na terenie OF jak i ogółem w województwie, struktura gospodarstw wygląda podobnie – najczęściej gospodarstw występuje w grupie obszarowej „1-5 ha”, z kolei najmniej w grupie „do 1 ha włącznie”. Różnica występuje natomiast przy udziale poszczególnych grup obszarowych w strukturze gospodarstw – w OF znacznie mniejszy udział niż w województwie miały gospodarstwa w grupie „1-5 ha”, większy udział w OF nastąpił natomiast w przypadku gospodarstw w grupie obszarowej „5-10 ha” oraz „10-15 ha”, co świadczy o mniejszym stopniu rozdrobnienia gospodarstw rolnych.

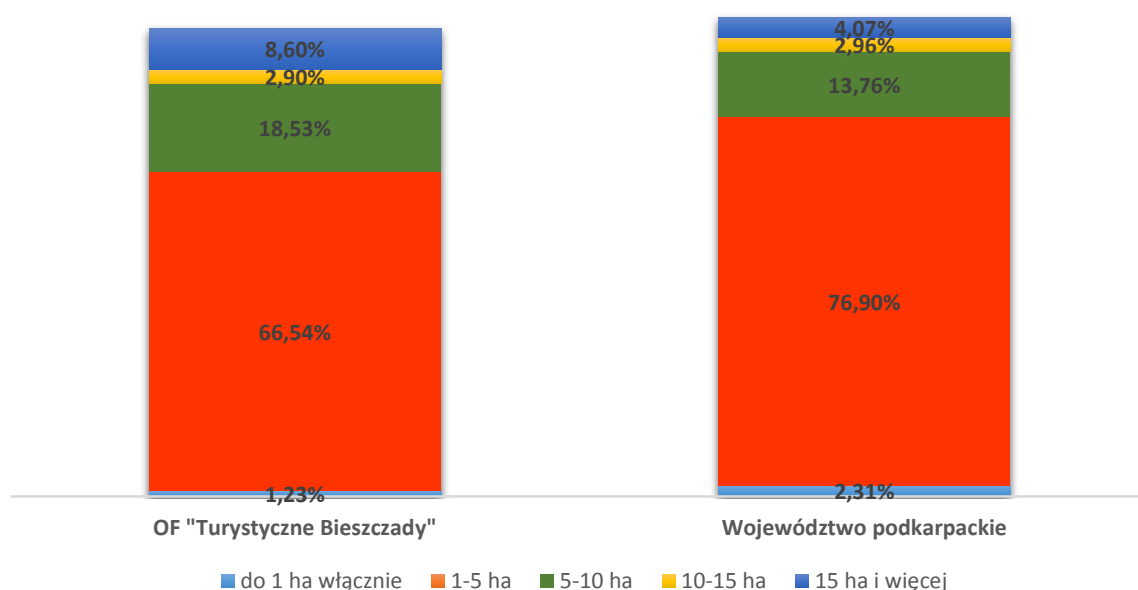
Porównując z kolei powierzchnię gospodarstw rolnych według grup obszarowych użytków rolnych, zauważalna jest znaczna różnica tej powierzchni według grup obszarowych dla OF oraz województwa podkarpackiego, co potwierdza wskazany powyżej mniejszy stopień rozdrobnienia gospodarstw w OF. W strukturze gospodarstw rolnych w OF, zdecydowanie największą powierzchnię zajmowały gospodarstwa w grupie „15 ha i więcej”, stanowiąc 57,5 % powierzchni wszystkich gospodarstw rolnych, natomiast najmniejszą powierzchnię zajmowały gospodarstwa w grupie „do 1 ha włącznie”, które stanowiły zaledwie 0,17 % powierzchni ogólnej gospodarstw. W województwie podkarpackim, największą powierzchnię stanowiły gospodarstwa w grupie obszarowej „1-5 ha”, stanowiąc 40,24 % powierzchni ogólnej gospodarstw, natomiast

gospodarstwa w grupie „do 1 ha włącznie” stanowiły 0,62 % powierzchni wszystkich gospodarstw.

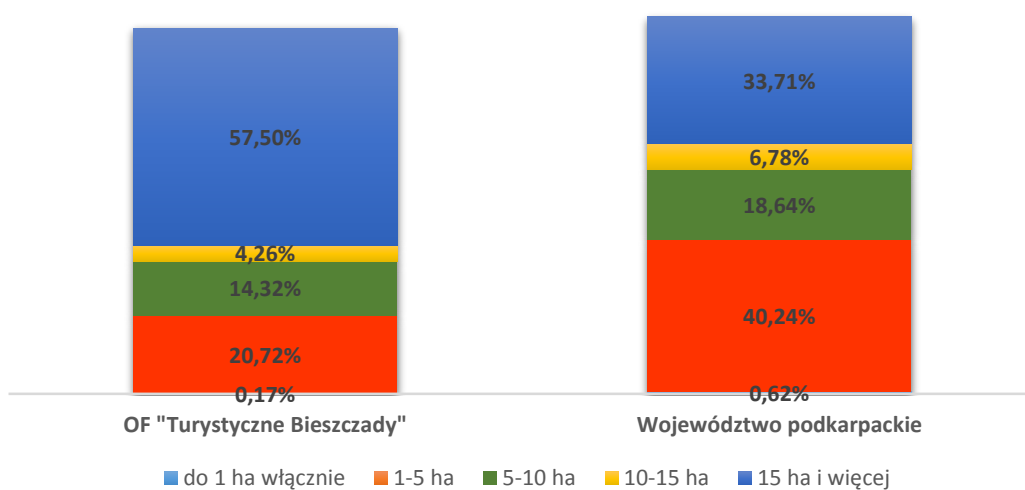
Dane dotyczące liczby gospodarstw rolnych według grup obszarowych oraz ich powierzchni według grup obszarowych użytków rolnych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 20 Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych oraz ich powierzchnia według grup obszarowych użytków rolnych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” oraz województwa podkarpackiego

Liczba gospodarstw rolnych wg grup obszarowych

Powierzchnia gospodarstw rolnych według grup obszarowych użytków rolnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020

Wśród gospodarstw rolnych znajdujących się na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, 201 z nich utrzymywało jako zwierzęta gospodarskie bydło, w tym 196 krowy (brak jednak jest danych dla gminy Cisna w tym zakresie), natomiast 534 gospodarstwa utrzymywały drób, w tym 528 drób kurzy. Największą ilość bydła ogółem utrzymywały gospodarstwa rolne, znajdujące się na terenie gminy Komańcza – 76 gospodarstw utrzymywało 958 sztuk bydła. W przypadku drobiu, największą ilość utrzymywały gospodarstwa rolne z terenu gminy Olszanica – 177 gospodarstw utrzymywało 22 828 sztuk drobiu. Dane te dla poszczególnych gmin wchodzących w skład OF, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 29 Pogłowie zwierząt gospodarskich w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Bydło ogółem (szt.)	423	b.d	958	550	290
Bydło – krowy (szt.)	242	b.d.	622	268	217
Drób ogółem (szt.)	2 067	359	1 040	22 828	5 693
Drób kurzy (szt.)	1 903	223	910	22 207	4 922
gospodarstwa utrzymujące zwierzęta gospodarskie - bydło ogółem	44	b.d.	76	40	41
gospodarstwa utrzymujące zwierzęta gospodarskie - bydło krowy	40	b.d.	76	39	41
gospodarstwa utrzymujące zwierzęta gospodarskie - drób ogółem	94	9	32	177	222
gospodarstwa utrzymujące zwierzęta gospodarskie - drób kurzy	94	8	31	176	219

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020

Średnia powierzchnia gruntów gospodarstw rolnych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” wynosiła 11,37 ha, natomiast średnia powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw – 9,08 ha. Wartości te znacznie przekraczały średnią dla województwa podkarpackiego, gdzie wynosiły odpowiednio 5,97 ha i 5,07 ha. Największa średnia, jeśli chodzi o powierzchnię gospodarstw występowała w gminie Komańcza – aż 19,9 ha, natomiast najniższa średnia – w gminie Solina, gdzie wynosiła 5,45 ha.

W kwestii użytkowania gruntów, użytki rolne stanowiły 80,13 % powierzchni gospodarstw rolnych, znajdujących się na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”. 94,63 % tych użytków stanowiły użytki rolne w dobrej kulturze rolnej, tzn. grunty wykorzystywane rolniczo, na których stosowane są zabiegi uprawne i mogą kwalifikować do otrzymania dopłat obszarowych. Pod zasiewami znalazło się z kolei zaledwie 6,78 % powierzchni użytków rolnych, a największą część użytków rolnych w ramach zasiewów stanowiły zboża, tj. 46,71 % powierzchni zasiewów. Największą część użytków rolnych stanowiły łąki trwałe – 77,68 % użytków rolnych ogółem.

Biorąc pod uwagę liczbę pracujących w gospodarstwach rolnych, na terenie całego OF „Turystyczne Bieszczady” pracowało łącznie 3 671 osób, tj. 19,05 % ogółu mieszkańców w 2020 roku, z tego 2 094 mężczyzn oraz 1 577 kobiet. Najwięcej osób pracowało w gospodarstwach rolnych w gminie Solina – 1 223 osoby, natomiast najmniej w gminie Cisna – 158 osób.

Według źródeł dochodów, najwięcej gospodarstw rolnych na terenie OF utrzymywało się działalności rolniczej – 2 010, natomiast najmniej z innych niezarobkowych źródeł poza emeryturą i rentą - 266. Najliczniej, gospodarstwa rolne ze źródłem dochodów z działalności rolniczej, występowały w gminie Solina – 597 gospodarstw, z kolei najmniej w gminie Cisna - 92.

Dane dotyczące średniej powierzchni gruntów gospodarstw rolnych i średniej powierzchni użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw, struktury użytkowania gruntów przez gospodarstwa rolne i powierzchni zasiewów wybranych upraw, a także liczby pracujących w gospodarstwach rolnych oraz źródeł dochodów gospodarstw domowych objętych spisem rolnym na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 30 Średnia powierzchnia gospodarstw rolnych i użytków rolnych wchodzących w ich skład, struktura użytkowania gruntów przez gospodarstwa rolne, powierzchnia zasiewów wybranych upraw oraz liczba pracujących w gospodarstwach rolnych i źródła dochodów gospodarstw domowych objętych spisem rolnym

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Średnia powierzchnia gruntów ogółem i użytków rolnych ogółem					
Grunty ogółem	15,59	9,95	19,9	5,96	5,45
Użytki rolne ogółem	10,97	8,11	17,12	4,69	4,53
Użytkowanie gruntów					
Grunty ogółem	5 938,8	925,39	8 636,54	3 138,56	3 268,65
Użytki rolne ogółem	4 180,11	754,51	7 430,08	2 474,1	2 716,76
Użytki rolne w dobrej kulturze	3 569,99	719,03	7 364,98	2 409,38	2 548,99
Pod zasiewami	130,33	6,95	1 054,35	133,35	161,69
Grunty ugorowane łącznie z nawozami zielonymi	14,51	b.d.	18,91	4,15	24,42
Uprawy trwałe	9,41	b.d.	127,22	44,89	22,59
Łąki trwałe	2 366,03	554,91	4 838,35	2 067,29	2 110,29
Pastwiska trwałe	1 039,67	137,15	1 322,3	147,4	215,25
Pozostałe użytki rolne	610,12	35,48	65,1	64,72	167,77
Lasy i grunty leśne	1 445,94	95,01	394,37	341,95	356,11
Pozostałe grunty	312,75	75,87	812,09	322,51	195,78
Powierzchnia zasiewów wybranych upraw					

Powierzchnia zasiewów ogółem	130,33	6,95	1054,35	133,35	161,69
Zboża	31,98	2,77	544,77	60,46	54,51
Ziemniaki	18,12	b.d.	3,18	b.d.	31,96
Buraki cukrowe	0	0	b.d.	0	0
Rzepak i rzepik	0	b.d.	b.d.	0	b.d.
Warzywa gruntowe	7,43	0	1,77	5,79	0,98
Pracujący w gospodarstwach rolnych					
Ogółem	629	158	704	957	1223
Mężczyźni	361	88	424	547	674
Kobiety	268	70	280	410	549
Gospodarstwa domowe według źródeł dochodów					
Działalność rolnicza	375	92	422	524	597
Pozarolnicza działalność gospodarcza	78	42	83	144	177
Praca najemna	178	28	142	152	270
Emerytura i renta	121	38	145	211	266
Inne niezarobkowe źródła poza emeryturą i rentą	53	12	54	65	82

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników wstępnych Powszechnego Spisu Rolnego 2020

2.3.3. Potencjał turystyczny

Turystyka stanowi znaczący czynnik lokalnego rozwoju, a na atrakcyjność turystyczną danego obszaru składają się przede wszystkim walory przyrodnicze i antropogeniczne oraz zagospodarowanie turystyczne, tj. baza noclegowa, gastronomia i dostępność komunikacyjna, uzupełniane przez obiekty społeczno-techniczne, jak np. sklepy i apteki. Na walory przyrodnicze, wpływające na atrakcyjność turystyczną składają się elementy środowiska przyrodniczego, interesujące dla turystów i występujące np. w rezerwach przyrody, parkach krajobrazowych lub też poza tymi formami ochrony przyrody. Walory antropogeniczne związane są z działalnością człowieka i dotyczą m. in. zabytków architektury, muzeów, miejsc pamięci narodowej i kultu religijnego oraz wydarzeń kulturalno-sportowych. Zagospodarowanie turystyczne dotyczy przede wszystkim liczby i jakości miejsc noclegowych oraz lokali lub obiektów gastronomicznych, a także sieci drogowej, kolejowej oraz szlaków turystycznych.

Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady”, z racji swojego położenia posiada wybitne walory przyrodnicze i krajobrazowe, ze względu na zróżnicowanie terenu oraz występującą tu bioróżnorodność, kompleksy leśne i czystość środowiska naturalnego, a także znajdujące się tu zbiorniki wodne w postaci jeziora Solińskiego i Myczkowieckiego, nazywanych

potocznie bieszczadzkim morzem. Bieszczady stanowią jeden z najdzikszych i najwspanialszych rejonów turystycznych w województwie podkarpackim, popularny w skali całego kraju. Region ten od wielu lat przyciąga coraz większą liczbę turystów z całej Polski, którzy spragnieni są dzikiej natury, imponujących połonin, rozległych i dorodnych kompleksów leśnych, a także obiektów dziedzictwa kulturowego, sięgających wiele wieków wstecz. Oprócz rekreacji, istnieje tu również możliwość uprawiania turystyki aktywnej, poprzez m. in. piesze i rowerowe wędrówki, jazdę konną, sporty zimowe, lotnictwo, czy też spływy kajakowe.

Obok walorów przyrodniczych, OF „Turystyczne Bieszczady” cechują również duże walory antropogeniczne, dotyczące opisanego w dalszej części diagnozy dziedzictwa kulturowego, związanego z bogatą i wielokulturową historią tego regionu, co daje możliwość uprawiania turystyki kulturowej. Walory te dotyczą przede wszystkim występujących na tym obszarze zabytków architektury sakralnej – cerkwi oraz kościołów, znajdujących się w kilku przypadkach na Szlaku Architektury Drewnianej. Elementami krajobrazu są również przydrożne lub leśne kapliczki oraz miejsca pamięci dawnych wydarzeń historycznych.

Uzupełnieniem walorów przyrodniczych i antropogenicznych, wspólnie tworząc atrakcyjność turystyczną OF, jest wspomniane powyżej zagospodarowanie turystyczne, które wiąże się ściśle z pojęciem infrastruktury turystycznej. Podstawowym elementem zagospodarowania turystycznego jest baza noclegowa, która z jednej strony wpływa na rozwój turystyki na danym terenie, a z drugiej umożliwia uprawianie różnych rodzajów turystyki, a tym samym zaspokajaniem potrzeb turystów. Ważna jest w tej kwestii wielkość bazy noclegowej, która świadczy o poziomie rozwoju turystycznego, a tym samym o potencjale turystycznym.

W ostatnich latach znacząco wzrosła liczba obiektów noclegowych znajdujących się na terenie Bieszczad, w tym w OF „Turystyczne Bieszczady”. W wielu miejscach, w szczególności tych najbardziej atrakcyjnie turystyczne, położonych w pobliżu Jeziora Solińskiego, najwyższych partii gór, w tym połonin, a także przy głównych szlakach komunikacyjnych, pojawiają się eleganckie pensjonaty i hotele oraz nowa osiedla domków letniskowych, z kolei w popularnych miejscowości pojawia się wiele ofert najmu kwater prywatnych.

W okolicy Jeziora Solińskiego w miejscowości Polańczyk, dzięki dogodnemu klimatowi oraz bogatej bazie sanatoryjnej, pomagającym w powrocie do zdrowia, każdego roku przebywają setki osób, poszukujących chwili wytchnienia od wielkomiejskiego zgiełku, a dla turystów przemierzających górskie szlaki dostępne są po drodze schroniska i bacówki, oferujące wypoczynek i wyżywienie. Na terenie OF znajdują się obiekty zarządzane przez spółkę Bieszczadzkie Schroniska i Hotele PTTK Sp. z o. o. z siedzibą w Sanoku, będącą jednostką gospodarczą Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, do których zalicza się Bacówkę „Pod Honem” w Cisnej, Bacówkę PTTK „Jaworzec”, Leśną Willę PTTK im. Ignacego Zatwarnickiego w Komańczy, „Dom Górski” PTTK w Wetlinie oraz Dom Wypoczynkowy PTTK w Wetlinie. Obiekty te wymagają jednak prac remontowych, przede wszystkim w celu zapewnienia dostępności dla osób ze szczególnymi potrzebami oraz zwiększenia efektywności energetycznej, aby rozszerzyć ofertę noclegową dla większej grupy osób oraz obniżyć koszty funkcjonowania tych obiektów.

Atrakcyjne są również miejsca do rodzinnych, wakacyjnych wypadów na wieś, gdzie można cofnąć się w czasie, nawiązując prawdziwy kontakt z naturą. Umożliwiają to klimatyczne

gospodarstwa ekologiczne i agroturystyczne, przyjmujące z wielką gościnnością turystów, nawiązując do dawnych regionalnych tradycji, poprzez organizację ciekawych warsztatów – np. garniarstwa, wyrobu koziego sera, pieczenia chleba lub bibułkarstwa, a także hodujących zwierzęta, które najfodsi mogą kojarzyć już wyłącznie z obrazków. Popularne są również pola namiotowe, które stanowią zarazem najtańszą formę noclegu.

Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, baza noclegowa rozwinęła się w szczególności w takich miejscowościach jak Bukowiec, Bystre, Chrewt, Myczków, Polańczyk, Smolnik, Solina, Wetlin oraz Zwierzyn, gdzie występuje najwięcej miejsc noclegowych. Obiekty noclegowe występują i wciąż powstają w pozostałych miejscowościach OF.

Z obiektów hotelowych warto wyróżnić, ze względu na dostępne udogodnienia i szeroką ofertę organizacyjną:

- 1) Centrum Wypoczynku Bystre,
- 2) Ośrodek Szkoleniowo-Wypoczynkowy Wołosań w Cisnej,
- 3) Hotel Solina w Myczkowcach,
- 4) Ośrodek Konferencyjno – Wypoczynkowy w Olszanicy,
- 5) Willa Zdrojowa Polańczyk,
- 6) Solina Resort Polańczyk,
- 7) Zagroda Chryszczata w Smolniku,
- 8) Solinianka Villas & Spa w Solinie,
- 9) Hotel Carpatia Bieszczadzki Gościniec w Smerku,
- 10) Ośrodek Wypoczynkowy „UROCZYSKO” w Zwierzyniu.

Oprócz bazy noclegowej, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” rozwija się również baza gastronomiczna, w dużej mierze obiekty, oferujące potrawy regionalne lub dania nawiązujące do lokalnej tradycji. Wśród tego typu obiektów można wyróżnić między innymi: Karczmę Karnasów w Cisnej, Karczmę Łemkowyna w Cisnej, Siekierzadę w Cisnej, Karczmę Chata Wędrowca w Wetlinie, Karczmę Brzeziniak w Przysłupiu oraz Oberżę Zakapior w Polańczyku. Popularnością cieszą się również lokalne gospodarstwa produkujące ekologiczne bieszczadzkie sery kozie, jak np. Czar PGR-u w Wańkowej, Gospodarstwo Ekologiczne Przedbieszczady w Wisłoku Wielkim oraz Bieszczadzka Koza w Smolniku. W Uhercach Mineralnych znajduje się z kolei Centrum Ursa Maior, stanowiące mikrobrowar regionalny, centrum sztuki, kreatywności i designu w Bieszczadach. W budynku, położonym przy drodze krajowej nr 84, znajduje się sala koncertowa Ursa Hall, sklep z produktami regionalnymi i informacją turystyczną oraz Bieszczadzka Wytwórnia Piwa.

Piękne i dzikie tereny OF „Turystyczne Bieszczady”, a także zdrowy klimat i czystość środowiska naturalnego stale przyciągają turystów z różnych części kraju, pragnących aktywnie spędzić czas z pięknymi widokami oraz w bezpośrednim kontakcie z przyrodą. Głównym magnesem Bieszczadów są przede wszystkim połoniny, będące ich najwyższymi partiami, które przyciągają rozległymi i pięknymi panoramami. Atrakcyjne, ale i mniej tłoczne jest również Pasma Graniczne, ciągnące się od Przełęczy Łupkowskiej w gminie Komańcza do Przełęczy Użockiej w gminie Lutowiska, dzielące się na niższą wschodnią i wyższą zachodnią część, gdzie znajdują się takie szczyty jak Jasło (1 153 m n. p. m.), Płasza (1 164 m n. p. m.), Rabia Skała (1 192 m n. p. m.), a także Mała Rawka (1 272 m n. p. m.) i Wielka Rawka (1 307 m n. p. m.). Zachodnia

część Bieszczadów obejmuje natomiast tzw. Wysoki Dział, który tworzą pasma Wołosania i Chryszczatej, pokryte w całości lasami, a do czasu wysiedleni ludności ukraińskiej uchodził za granicę pomiędzy grupami Łemków i Bojków. Zachodnią granicę Wysokiego Działu ogranicza dolina Osławy, gdzie zachowały się drewniane wschodniołemkowskie cerkwie.

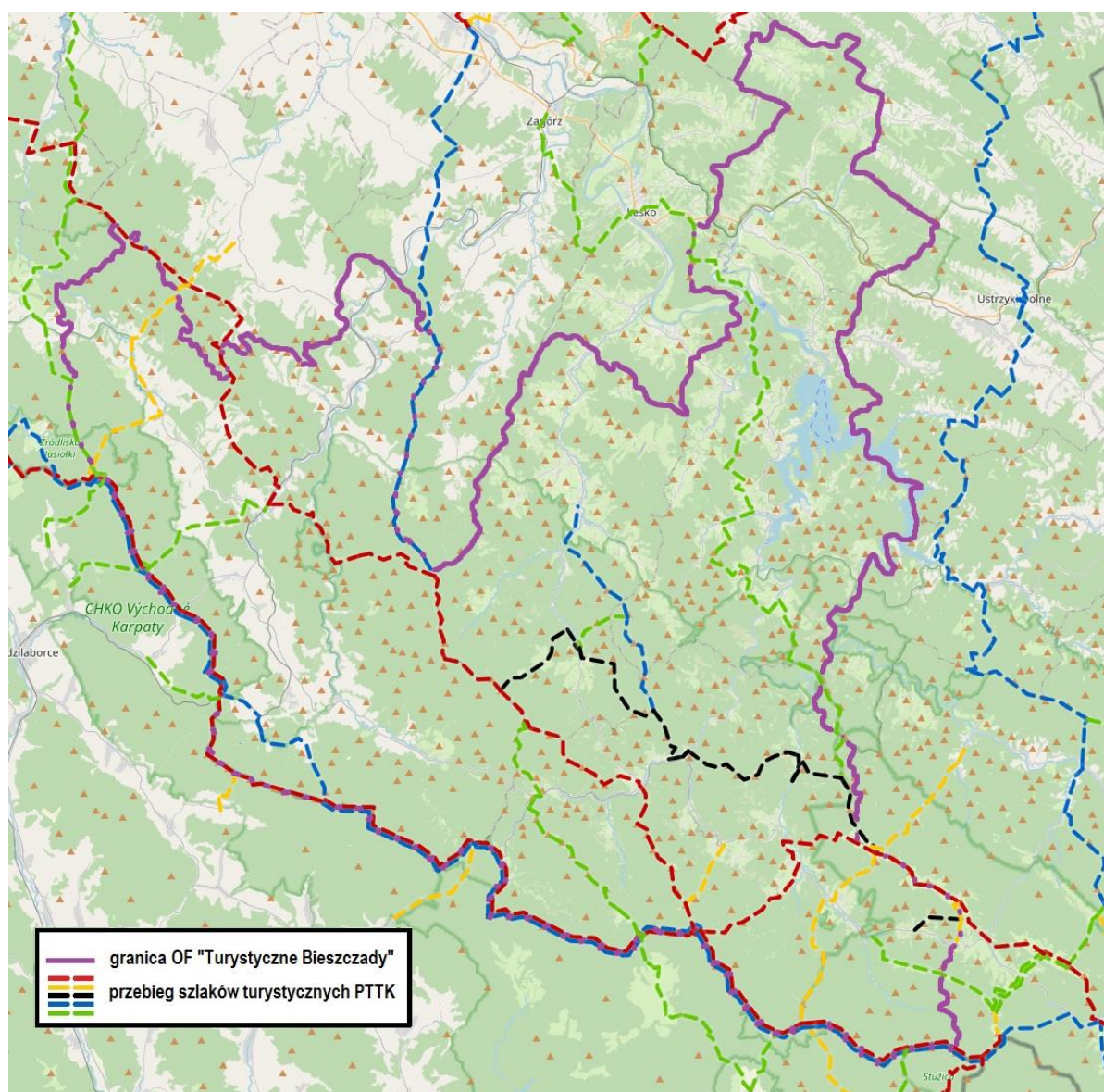
Północna i północno-wschodnia część OF „Turystyczne Bieszczady” położona w obrębie Gór Sanocko-Turczańskich przyciąga licznymi zabytkami architektury, wycieczkami góorskimi w masywach pasma Żukowa i masywach Łopiennika, a za największą atrakcję uznać można jeziora Solińskie i Myczkowieckie, które oprócz swoich funkcji retencyjnych i energetycznych, pełnią również funkcję turystyczną i rekreacyjną.

Na terenie gminy znajduje się wiele tras, na których można uprawiać turystykę pieszą i rowerową oraz spędzać czas rekreacyjnie. Jeśli chodzi o turystykę pieszą, przez teren gminy przebiegają następujące oznakowane szlaki turystyczne wyznaczone przez PTTK:

- E3 - niebieski szlak turystyczny Ustrzyki Górne - Riaba Skała – Nowy Łupków;
- E3 – czerwony szlak turystyczny Przełęcz Dukielska – Wielka Rawka;
- E8 Główny Szlak Beskidzki – czerwony szlak turystyczny z Wołosatego do Komańczy;
- żółty szlak turystyczny Zatwarnica – Riaba Skała;
- żółty szlak turystyczny Schronisko PTTK Chatka Puchatka – Przełęcz Wyżna;
- żółty szlak turystyczny Jasło – Przełęcz Przysług;
- żółty szlak turystyczny Wola Piotrowa – Kanasiówka;
- zielony szlak turystyczny Wołoszań – Przełęcz nad Roztokami;
- zielony szlak turystyczny Zagórz PKP – Krysowa;
- zielony szlak turystyczny Wetlina Rawka – Przełęcz Wyżniańska;
- zielony szlak turystyczny Besko PKP – Kanasiówka;
- zielony szlak turystyczny Komańcza – Garb Średni;
- zielony szlak turystyczny Jabłonki – Berdo;
- niebieski szlak turystyczny Sanok PKP – Chryszczata;
- niebieski szlak turystyczny Łopiennik – Baligród;
- czarny szlak turystyczny Końska Droga – Górna Wetlinka;
- czarny szlak turystyczny Jaworne – Przełęcz Orłowicza.

Przebieg wyżej wymienionych szlaków pieszych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa mapa.

Mapa 8 Przebieg pieszych szlaków turystycznych PTTK na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: www.gorybezgranic.pttk.pl

Na trasie pomiędzy Kalnicą a Polankami, wzdłuż rzeki Wetlina utworzona została ścieżka przyrodniczo-historyczna pn. „Bieszczady odnalezione” przez tereny nieistniejących już wsi Jaworzec, Łuh i Zawój. Odnaleźć tu można pozostałości po cerkwiach i cmentarzach, stare sady owocowe, a także zagłębienia w terenie, które wskazują miejsca po dawnych gospodarstwach.

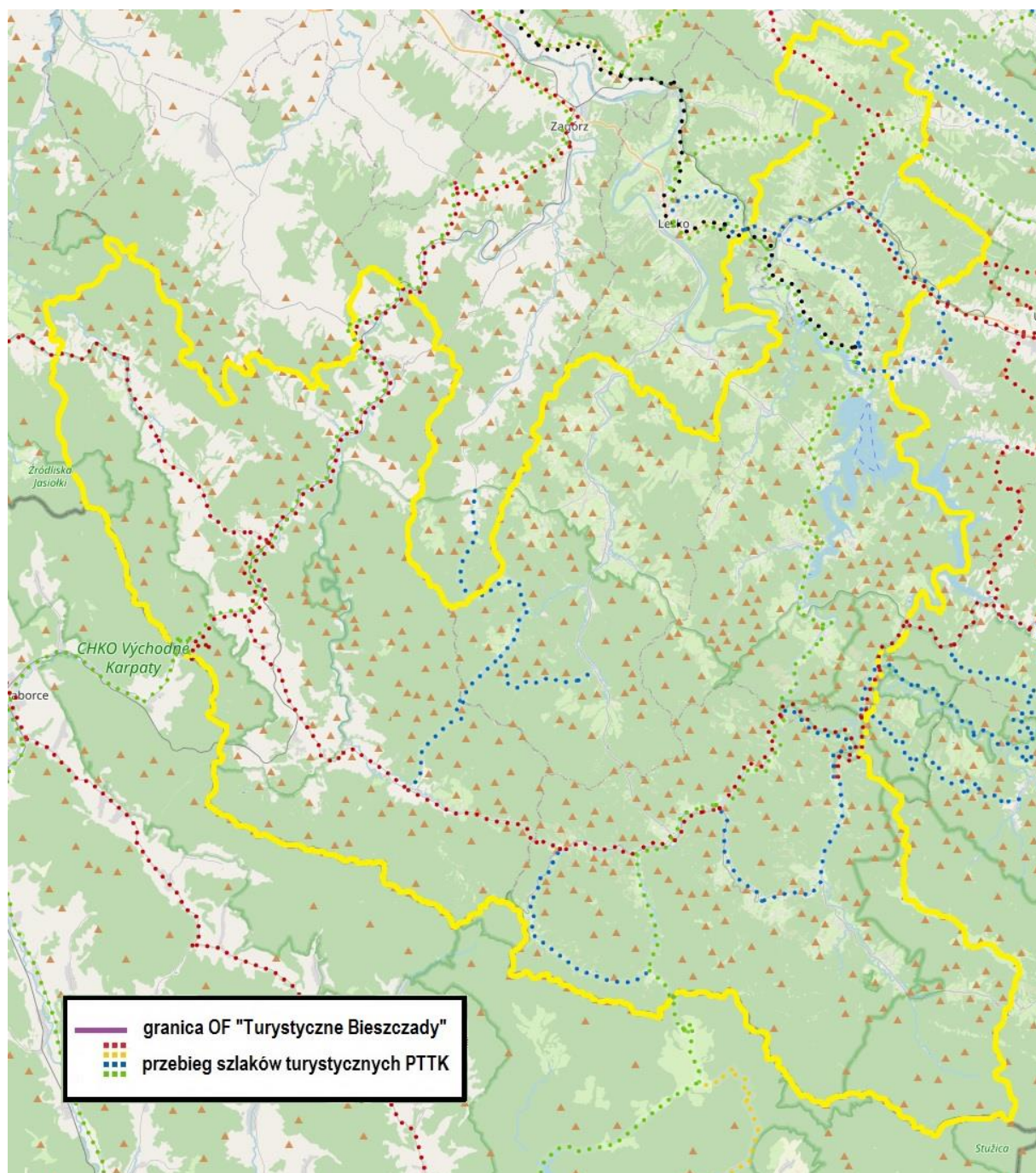
Przez teren OF „Turystyczne Bieszczady” przebiega również kilka zróżnicowanych tras rowerowych, obejmujących specjalne odcinki górskie, jak i spokojniejsze oraz bardziej rekreacyjne, umożliwiając niespieszne podziwianie pięknych krajobrazów. Rowerem dotrzeć można do niemal wszystkich dostępnych atrakcji turystycznych, a ograniczenia dotyczą jedynie chronionych obszarów rezerwatów przyrody i Bieszczadzkiego Parku Narodowego, gdzie jedynie w określonych odcinkach wyznaczone są trasy dla rowerzystów. Dostępne są również liczne punkty przeznaczone dla turystów – w postaci wiat turystycznych, drewnianych ław oraz miejscami na ognisko.

Wśród tras rowerowych wyznaczonych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” możemy wyróżnić następujące szlaki turystyczne PTTK:

- Karpacki Szlak Rowerowy od wschodniej granicy Polski w Krościenku do zachodniej granicy województwa podkarpackiego w Przełęczy Długiej,
- czerwony szlak rowerowy Laborecký priesmyk (Przełęcz Radoszycka) – Krościenko, przejście graniczne,
- zielony szlak rowerowy R61 Greenway Karpaty Wschodnie, przebiegający od przejścia granicznego w Krościenku do Przełęczy Nad Rostokami,
- zielony szlak rowerowy R63 Śladami Szwejka,
- niebieski szlak rowerowy Lesko – Uherce Mineralne
- niebieski szlak rowerowy na trasie Żubracze zachód – Rostoki Górne;
- niebieski szlak rowerowy Polanki – Dożyca stacja,
- czarny szlak rowerowy Szlak Nadszańskich Umocnień, przebiegający z Bóbrki do Ulucza.

Trasy te przebiegają przede wszystkim drogami leśnymi oraz drogami asfaltowymi, brakuje natomiast w chwili obecnej ścieżek rowerowych, co wymaga podjęcia działań samorządu w tej kwestii. Przebieg rowerowych szlaków turystycznych PTTK na terenie OF, przedstawia poniższa mapa.

Mapa 9 Przebieg rowerowych szlaków turystycznych PTTK na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: www.gorybezgranic.pttk.pl

Oprócz wyżej wymienionych, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” popularne są także liczne lokalne trasy promowane przez poszczególne gminy wchodzące w skład OF, a uprawianie turystyki rowerowej ułatwiają funkcjonujące na terenie OF wypożyczalnie rowerowe, które oprócz rowerów górskich, crossowych i trekkingowych oferują również skutery i rowery elektryczne.

Ciekawą formą turystyki są również wędrowki konne, zdobywające coraz większą popularność. W Bieszczadach najbardziej znanym szlakiem jest Bieszczadzki Szlak Konny PTTK, rozpoczynający się w Woli Michniowej i kończący bieg w Wołosatem. Oprócz tego, przez teren OF przebiega Transbeskidzki Szlak Konny PTTK, który rozpoczyna się w Dołżycy i przebiegając

przez takie miejscowości jak m. in. Radoszyce, Nowy Łupków, Wola Michniowa, Żubracze, Nasiczne, Caryńskie i Ustrzyki Górne, dociera do Wołosatego. Przez północno-wschodnią część OF przebiega natomiast tzw. Bieszczadzki Trakt, łączący Olszanicę z Ustrzykami Dolnymi i Czarną.

Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” wędrowki konne umożliwiają między innymi następujące ośrodki jeździeckie i stadniny koni: Ośrodek Jeździecki Tarpan w Wysoczanach, Hotel i Ośrodek Górskiej Turystyki Jeździeckiej Karino w Berezce, Ośrodek Górskiej Turystyki Jeździeckiej „Połoniny”, Stajnia Batiara i Stajnia Kulbaka (obie w Strzebowiskach) oraz Bieszczadzka Stajnia Rajdowa Carpatica w Krzywem.

Jeśli chodzi o turystykę wodną, główną atrakcją OF „Turystyczne Bieszczady” są jeziora Solińskie i Myczkowieckie. W szczególności pierwsze z nich przyciąga licznych miłośników sportów wodnych oraz odpoczynku nad wodą. Dzięki wybitnym walorom krajobrazowym, licznym zatoczkom oraz występującym zawirowaniom wiatrów, Jezioro Solińskie uchodzi na jeden z najatrakcyjniejszych zbiorników wodnych w Polsce. Nad jeziorem funkcjonuje rozwinięta infrastruktura turystyczno-rekreacyjna, w szczególności w miejscowościach Polańczyk i Solina, gdzie występują również największe możliwości wypożyczenia sprzętu wodnego oraz wyodrębnione zostały strzeżone kąpieliska. Oprócz tego, Jezioro Solińskie jest atrakcyjnym miejscem dla wędkarzy, z uwagi na występowanie wielu gatunków ryb. Mniejsze i mniej malownicze jest drugie z jezior – Jezioro Myczkowieckie. Wskutek rozmiaru akwenu, jest ono miejscem nieatrakcyjnym dla żeglarzy, możliwe jest jednak pływanie po jeziorze kajakiem lub rowerem wodnym oraz spacerowanie w pobliżu brzegu jeziora.

W sezonie zimowym, zarówno w Bieszczadach, jak i Górach Sanocko-Turczańskich istnieją najlepsze w województwie warunki do uprawiania sportów zimowych, w szczególności narciarstwa i snowboardu. Oprócz aspektów widokowych, występują tu liczne stoki o zróżnicowanym poziomie trudności. Popularne w Bieszczadach jest również narciarstwo biegowe, dla którego przygotowane są specjalne trasy w okolicach Wetliny, które przyciągają zarówno zawodowych zawodników, jak i amatorów narciarstwa. Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” funkcjonują dwie stacje narciarskie: Bieszczad.ski Wańkowa i Bystre Ski oraz wyciąg narciarski w Kalnicy.

W kwestii zagospodarowania turystycznego, istotną kwestią wpływającą na potencjał turystyczny danego obszaru są występujące na jego terenie atrakcje turystyczne. Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” występuje kilka tego typu atrakcji oraz podejmowane są działania w celu zwiększenia potencjału turystycznego, tworząc nowe produkty turystyczne, ukierunkowane na przyciągnięcie większej liczby turystów. Dla turystów dostępne są liczne wiaty turystyczne i wieże widokowe, m. in wieża widokowa „Szczerbanówka” z widokiem na połoniny bieszczadzkie, wieża widokowa Jeleni Skok, wieża widokowa w Korbani oraz wieża widokowa w Zawozie. Zainteresowaniem turystów, w szczególności najmłodszych cieszy się Leśny Zwierzyniec w Lisznej, będące doskonałym miejscem na rodzinne wypadki lub spacerki, a także Park Rozrywki Tajemnicza Solina.

Dużą atrakcją turystyczną występującą na terenie gminy Cisna i częściowo gminy Komańcza, jest Bieszczadzka Kolejka Leśna, która powstała na trasie dawnej kolejki wąskotorowej, reaktywowana dzięki Fundacji Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej. Główna stacja kolejki znajduje się w Majdanie koło Cisnej, a turyści mają możliwość jazdy na zachód do stacji w Balnicy oraz na wschód do stacji w Przysłupiu. Kolejka kursuje regularnie od maja do końca października.

Inną z atrakcji turystycznych są popularne Bieszczadzkie Drezyny Rowerowe z bazą w Uhercach Mineralnych, które stanowią największą w Polsce turystyczną wypożyczalnię drezyn rowerowych. Ich trasa przebiega na odcinku niemal 50 km, stanowiącym linię kolejową nr 108 z Zagórza do Krościenka, a możliwość przejażdżki występuje w kierunku Zagórza lub Ustrzyk Dolnych. Bieszczadzkie Drezyny Rowerowe są przedsięwzięciem łączącym turystykę i zamiłowanie do tradycji kolejarskiej.

W miejscowości Zwierzyń znajduje się natomiast Cudowne Źródło z kaplicą wybudowaną z kamienia i dominującym nad nim krzyżem, do którego prowadzą zielony szlak pieszy górski oraz trasy spacerowe Nordic Walking. Zgodnie z miejscową tradycją woda z tutejszej studni ma moc uzdrawiającą, a corocznie odbywają się w tym miejscu odpusty w Święto Podwyższenia Krzyża Świętego. Miejsce to jest również chętnie odwiedzane przez turystów przybywających do Zwierzynia, którzy udają się do Cudownego Źródła napić się cudownej wody oraz przemyć oczy.

Corocznie w Zwierzyniu odbywa się również święto wędkarzy muchowych – Vision Flyfishing Festival. Imprezę tą organizuje krakowska firma Vision Polska, przy współpracy z mieszkańcami miejscowości Zwierzyń oraz Urzędu Gminy Olszanica. W okolicy Zwierzynia znajduje się Odcinek specjalny Sanu, mierzący ok. 8 km, a krystalicznie czysta woda oraz dzikie ryby przyciągają wędkarzy z całej Polski oraz różnych zakątków świata. Na tym odcinku obowiązuje metoda połowu tzw. „sztuczna mucha” oraz stosowanie haków bezzadziornych. Festiwal posiada bogaty program, wypełniony różnego rodzaju atrakcjami, tj. pokazami wędkarzy i występami artystów muzycznych, a obsługę kulinarną zapewniają miejscowe gospodarstwa agroturystyczne i Koło Gospodyń Wiejskich w Zwierzyniu.

Innym ciekawym miejscem przyciągającym turystów jest klimatyczna „Zagroda Magija” w Orelcu, gdzie odbywa się szereg imprez kulturalnych, np. „Bieszczadzkie Warsztaty Muzyczne”, warsztaty rękodzielnicze, a także imprez o charakterze sportowym, jak „Zaporowy maraton”, w którym uczestniczą zawodnicy z Polski i z zagranicy, a organizatorem jest Bieszczadzka Fundacja Rozwoju Postaw Twórczych ORELEC GALA.

W gminie Olszanica znajduje się ponadto wspomniana już wcześniej Stacja Narciarska Bieszczad.ski Wańkowa, funkcjonująca w ramach Centrum Turystyki Aktywnej i Sportu Bieszczad.ski Wańkowa. Obiekt został oddany do użytku w styczniu 2022 r. i powstał przy wsparciu finansowym Województwa Podkarpackiego i Ministerstwa Sportu i Turystyki, a także ze środków pochodzących z Rządowego Funduszu Inwestycji Lokalnych, Rządowego Funduszu Rozwoju Dróg oraz środków własnych Gminy Olszanica. Inwestycja została zrealizowana w ramach projektu pn. „Bieszczad-ski – rewitalizacyjne koło zamachowe rozwoju Gminy Olszanica” i z miejsca stała się kluczowym produktem turystycznym, która ma diametralny wpływ na rozwój gminy. Obecnie trwają prace, aby umożliwić korzystanie z obiektu w okresie letnim poprzez budowę najdłuższego w Polsce i jednego z najdłuższych w Europie zjazdu tyrolskiego o długości 1 350 m. Oprócz tego planowane jest utworzenie parku linowego, toru do Summer Tubingu (zjeżdżalni pontonowej), wieży widokowej i leśnego molo.

W 2022 roku dla turystów została otwarta kolej gondolowa w Solinie, która przebiega pomiędzy górami Płasza i Jawor, wzdłuż zapory wodnej na Jeziorze Solińskim. Jej trasa wynosi ok. 1,5 km, której towarzyszą wyjątkowe panoramy jezior Solińskiego i Myczkowieckiego, Bieszczadów oraz Gór Słonnych. Przy górnej stacji kolejki, na zboczach góry Jawor znajduje się wieża widokowa oraz Park Rozrywki Tajemnicza Solina. Ponadto, w miejscowości Polańczyk, planowana jest budowa przeszklonej kładki pieszo-rowerowej nad jedną z zatok Jeziora

Solińskiego, łącząc ze sobą dwa brzegi zatoki. Na kładce znaleźć się mają tarasy widokowe, a całość ma być wyposażona w oświetlenia i programowane iluminacje nocne.

Ważną rolę w promocji turystycznej gmin i regionu Bieszczadów, a także w udzielaniu informacji turystom przybywającym do gmin, pełnią centra informacji turystycznych, wchodzące często w skład samorządowych instytucji kultury. Prowadzą one punkt obsługi turystów i ewidencję obiektów turystycznych, administrują stronę internetową oraz opracowują materiały reklamowe w postaci ulotek, folderów i map poglądowych. Współpracują również z Polską Organizacją Turystyczną, Podkarpacką Regionalną Organizacją Turystyczną, innymi centrami informacji turystycznej w powiecie leskim, sanockim i bieszczadzkim, a także biurami podróży oraz mediami publicznymi. Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” punkty informacji turystycznej znajdują się w miejscowościach Baligród, Cisna, Komańcza, Polańczyk oraz sezonowo w Solinie.

Turystyka ma kluczowy wpływ na rozwój gospodarczy OF „Turystyczne Bieszczady”, przede wszystkim ze względu na wspomniane już walory przyrodnicze i krajobrazowe, wynikające z położenia geograficznego. Występujące na tym terenie produkty turystyczne z roku na rok przyciągają coraz więcej turystów z różnych części kraju oraz z zagranicy, co ma znaczący wpływ na dochody zarówno gminy, jak i dla jej mieszkańców, przede wszystkim właścicieli obiektów noclegowych, sklepów spożywczych oraz lokalnych przedsiębiorców. Ważny jest jednak dalszy rozwój infrastruktury turystycznej na terenie poszczególnych gmin oraz tworzenie nowych produktów, które sprawią że obszar będzie atrakcyjnym kierunkiem podróży o każdej porze roku, co z kolei skutkować będzie tworzeniem nowych miejsc pracy oraz napływem nowych mieszkańców.

2.3.4. Gospodarka finansowa

Jednym z kluczowych czynników, które warunkują rozwój lokalny i regionalny są zasoby finansowe danej jednostki samorządu terytorialnego. Gospodarka finansowa tych jednostek realizowana jest w oparciu o ustawę z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz. U. z 2022 r. poz. 1634 z późn. zm.), określającą m. in. zakres, zasady oraz tryb planowania, uchwalania i wykonywania budżetów tych jednostek. Zgodnie z uchwałą budżetową, określane są planowane dochody i wydatki danej jednostki samorządu terytorialnego w danym roku budżetowym, których kwoty wyszczególnia się w układzie działów klasyfikacji budżetowej.

Zgodnie z ustawą o finansach publicznych, w ramach dochodów wyróżnia się dochody bieżące, które definiowane są jako dochody nie będące dochodami majątkowymi, które z kolei obejmują dotacje i środki przeznaczone na inwestycje, dochody ze sprzedaży majątku oraz dochody z przekształcenia prawa użytkowania wieczystego w prawo własności. Podobnie przedstawia się kwestia wydatków budżetowych, które również dzielą się na wydatki bieżące, niebędące wydatkami majątkowymi oraz wydatki majątkowe, którymi są inwestycje i zakupy inwestycyjne, w tym również programy finansowane z udziałem środków zewnętrznych, zakup i objęcie akcji i udziałów, a także wniesienie udziałów do spółek prawa handlowego. Różnica pomiędzy dochodami a wydatkami budżetu jednostki samorządu terytorialnego określana jest mianem nadwyżki budżetu lub deficytem budżetu.

Potencjał zasobów finansowych OF „Turystyczne Bieszczady” według danych GUS z 2021 roku, wynosił 168 021 502,03 zł, co stanowiło 1,56 % ogółu dochodów województwa podkarpackiego. W stosunku do roku 2017, wysokość dochodów na terenie OF zwiększyła się

o 65 696 981,48 zł, tj. o 64,2 %, z kolei w tym samym czasie, wysokość dochodów w województwie ogółem wzrosła o 45,1 %. Największą część dochodów w OF stanowiły dochody gmin Olszanica i Solina – łącznie 92 213 672,17 zł, tj. 54,88 % ogółu dochodów OF. Duży wpływ na to miał przede wszystkim potencjał demograficzny i gospodarczy tych gmin, generując znaczne wpływy podatkowe do budżetu. Najmniejsza wysokość dochodów występowała natomiast w gminie Cisna – 20 171 236,15 zł, tj. 12,01 % ogółu dochodów OF.

Jeśli chodzi o wydatki, ich wysokość w 2021 roku na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” wyniosła 146 683 483,07 zł, wskutek czego nadwyżka budżetowa wyniosła dla całego obszaru 21 338 018,96 zł. Wskazana kwota wydatków stanowiła 1,46 % ogółu wydatków w województwie podkarpackim. W stosunku do roku 2017, wysokość wydatków na terenie OF zwiększyła się o 46 654 134,41 zł, tj. o 46,64 %. Największy udział w wydatkach ogółem OF, miały gminy Olszanica i Solina – łącznie 119 521 491,78 zł, tj. 58,97 % ogółu wydatków OF.

Realizację budżetu w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 31 Realizacja budżetu gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Gmina	Dochody (w zł)		Wydatki (w zł)		Nadwyżka/deficyt (w zł)	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Baligród	14 794 746,95	26 705 749,39	14 656 176,03	23 010 047,69	138 570,92	3 695 701,70
Cisna	11 031 166,41	20 171 236,15	10 814 222,33	13 689 782,02	216 944,08	6 481 454,13
Komańcza	17 113 568,96	28 930 844,32	16 609 499,51	23 484 796,40	504 069,45	5 446 047,92
Olszanica	19 233 266,49	35 397 735,23	18 706 281,07	34 181 854,54	526 985,42	1 215 880,69
Solina	40 151 771,74	56 815 936,94	39 243 169,72	52 317 002,42	908 602,02	4 498 934,52
OF „Turystyczne Bieszczady”	102 324 520,55	168 021 502,03	100 029 348,66	146 683 483,07	2 295 171,89	21 338 018,96

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

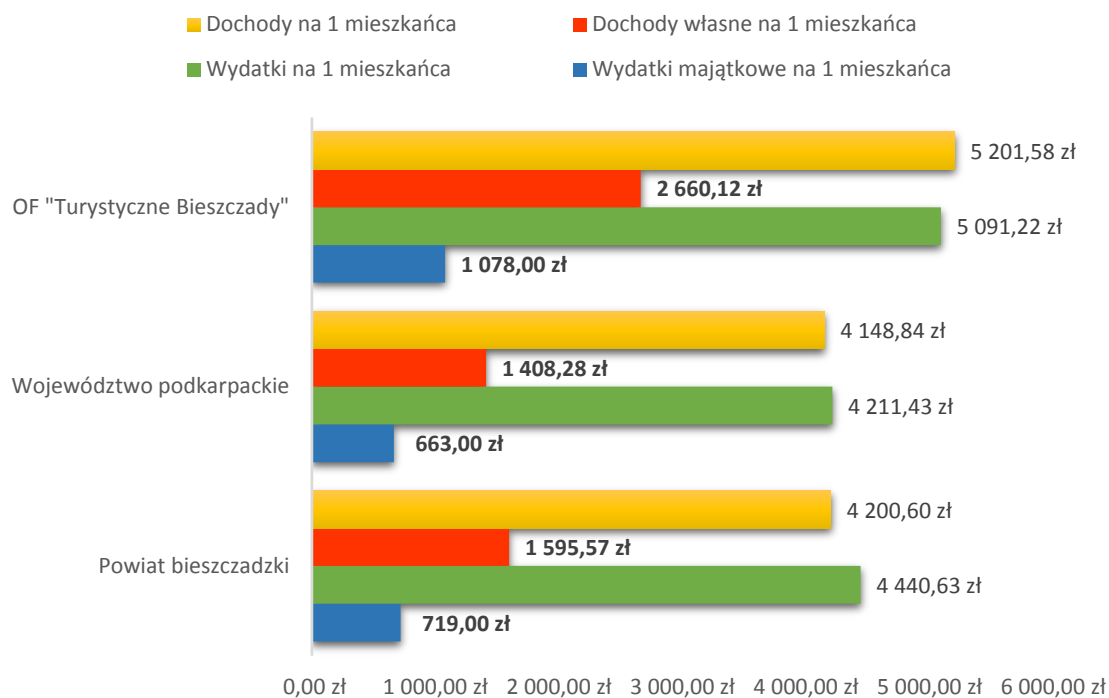
Analizując wyżej przedstawione dane, możemy zauważyć, że we wszystkich gminach OF „Turystyczne Bieszczady” występuje jednakowy trend w zakresie kształtowania wielkości dochodów i wydatków – na przestrzeni lat 2017-2021 nastąpił zarówno znaczny wzrost dochodów, jak i wydatków. We wszystkich gminach wzrosła wysokość nadwyżki budżetu, będąca efektem niezrealizowania w pełni wydatków w danym roku budżetowym. Najwyższa nadwyżka budżetu wystąpiła w 2021 roku w gminie Cisna, wynosząc 6 481 454,13 zł, stanowiąc 30,37 % nadwyżki budżetu dla OF ogółem.

Duże znaczenie w analizie sytuacji finansowej poszczególnych gmin mają wskaźniki dotyczące dochodów oraz wydatków na 1 mieszkańca. Średnia dochodów na 1 mieszkańca w gminach OF „Turystyczne Bieszczady” według danych z 2021 roku wyniosła 9 077,33 zł, w tym dochodów własnych – 4 532,13 zł, z kolei średnia wydatków na 1 mieszkańca wyniosła 7 602 zł, w tym wydatków majątkowych – 1 807 zł. Porównując te dane z danymi dla województwa podkarpackiego w 2021 roku, nie uwzględniając przy tym miast na prawach powiatu, a także z sąsiednim powiatem bieszczadzkim, można zauważyć, że zarówno dochody na 1 mieszkańca,

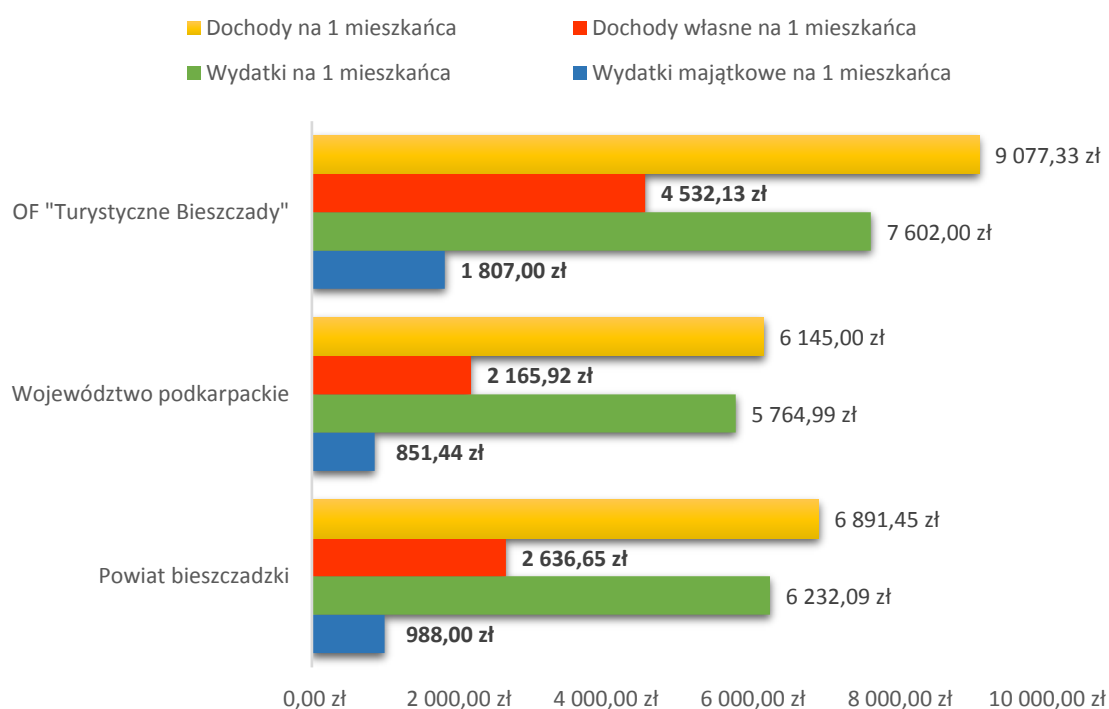
jak i wydatki na 1 mieszkańca w OF, są znacznie wyższe niż średnia dla województwa oraz powiatu bieszczadzkiego. Dane te zobrazowane zostały na poniższym wykresie.

Wykres 21 Dochody na 1 mieszkańca oraz wydatki na 1 mieszkańca w 2017 i 2021 w OF „Turystyczne Bieszczady”, województwie podkarpackim (bez miast na prawach powiatu) oraz w powiecie bieszczadzkim

2017

2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

W związku ze wzrostem dochodów oraz wydatków jednostek samorządu terytorialnego na przestrzeni ostatnich lat, ale również i wskutek zmniejszającej się liczby mieszkańców zarówno w województwie, jak i ogólnie w skali całego kraju, wskaźniki dochodów na 1 mieszkańca oraz wydatków na 1 mieszkańca mają tendencję wzrostową. Fakt ten potwierdzają przedstawione powyżej dane, zgodnie z którymi wskaźnik dochodów na 1 mieszkańca w OF „Turystyczne Bieszczady” wzrósł w 2021 roku w stosunku do roku 2017 o 74,51 %, natomiast wskaźnik wydatków na 1 mieszkańca o 49,32 %. Z kolei w skali całego województwa (nie uwzględniając miast na prawach powiatu), wartość tych wskaźników wzrosła odpowiednio o 48,11 % i 36,89 %. Znaczny wzrost omawianych wskaźników zauważalny jest również we wszystkich gminach wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady”, co przedstawia poniższa tabela.

Tabela 32 Wskaźniki dochodów na 1 mieszkańca oraz wydatków na 1 mieszkańca w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021

Gmina	Dochody na 1 mieszkańca (w zł)		Dochody własne na 1 mieszkańca (w zł)		Wydatki na 1 mieszkańca (w zł)		Wydatki majątkowe na 1 mieszkańca (w zł)	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Baligród	4 659,76	8 690,45	1 403,59	2 430,46	4 616,12	7 487,81	588	1 882,81
Cisna	6 239,35	11 823,70	3 795,48	4 624,84	6 116,64	8 024,49	923	685
Komańcza	3 673,23	6 756,39	1 546,99	1 920,56	3 565,04	5 484,54	200	647
Olszanica	3 876,89	7 396,10	1 131,97	7 396,10	3 770,67	7 142,05	524	2446
Solina	7 558,69	10 719,99	5 422,59	6 288,70	7 387,64	9 871,13	3 156	3 371,69

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

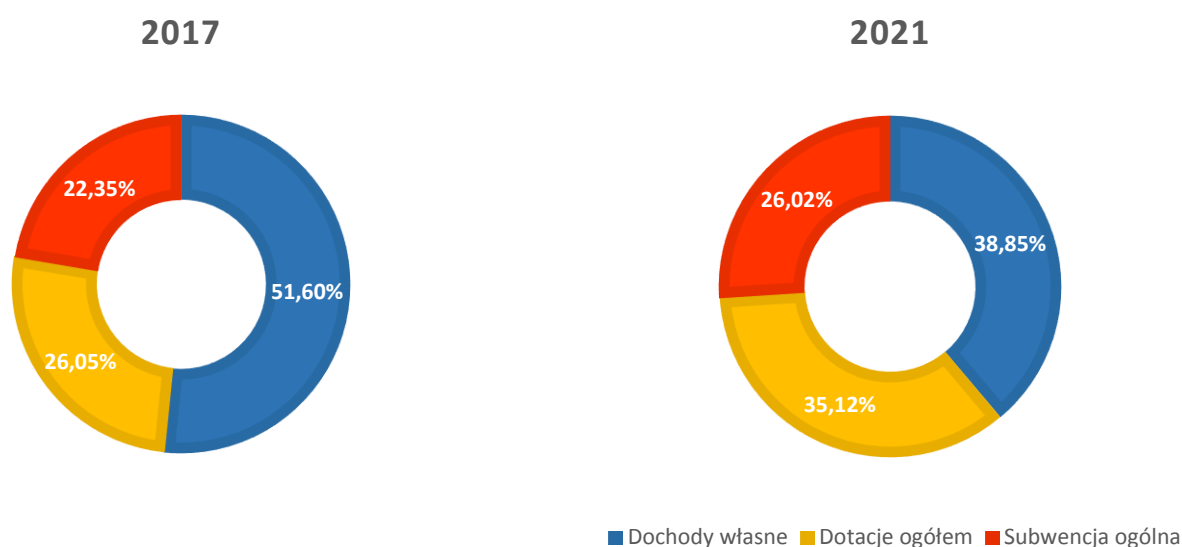
Jak przedstawiają powyższe dane, najwyższa wartość wskaźnika dochodów na 1 mieszkańca w 2021 roku, występowała w gminie Cisna, z kolei wskaźnika dochodów własnych na 1 mieszkańca w gminie Olszanica, a wartości te znacznie wykraczały ponad średnią dla całego OF „Turystyczne Bieszczady”, a także województwa podkarpackiego. Powyżej średniej OF kształtowała się również wartość dochodów na 1 mieszkańca dla Solina. W przypadkach wskaźnika wydatków na 1 mieszkańca oraz wydatków majątkowych na 1 mieszkańca, najwyższe były one w gminie Solina.

W strukturze dochodów jednostek samorządu terytorialnego, wyróżnia się dochody własne, dotacje ogółem oraz subwencję ogólną. Źródłami dochodów własnych są przede wszystkim wpływy z podatków i opłat lokalnych, a także udziały we wpływach z podatku dochodowego od osób fizycznych oraz podatku dochodowego od osób prawnych. Dotacje ogółem obejmują m. in. dotacje celowe z budżetu państwa na realizację zadań z zakresu administracji rządowej i innych zadań zleconych przez ustawy, na finansowanie lub dofinansowanie zadań własnych oraz dotacje i płatności budżetu środków europejskich, a także dotacje celowe przekazane w ramach programów finansowanych ze środków europejskich oraz innych środków zagranicznych. Z kolei subwencja oświatowa to świadczenie pieniężne z budżetu państwa, obejmujące części: oświatową, wyrównawczą, równoważącą oraz regionalną i rekompensującą.

Według danych GUS z 2021 roku, największą część dochodów na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” stanowiły dochody własne – 38,85 % ogółu dochodów, natomiast najmniejszą część – subwencja ogólna – 26,02 % dochodów ogółem. W stosunku do roku 2017 nastąpiła zmiana wysokości udziału poszczególnych rodzajów dochodów w strukturze dochodów ogółem, wskutek wzrostu wartości udziału dotacji ogółem i subwencji w dochodach ogółem oraz znaczny spadek udziału dochodów własnych w dochodach ogółem.

Dane dotyczące struktury dochodów budżetu na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 22 Struktura dochodów budżetu OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analizując strukturę dochodów budżetowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, zauważalne jest, że w każdej z gmin, struktura dochodów kształtowała się w odmienny sposób, jednak w każdej z gmin na przestrzeni lat 2017-2021 doszło do spadku udziału dochodów własnych w dochodach ogółem, kosztem wzrostu udziału dotacji oraz subwencji ogólnej. Większy udział dochodów własnych w stosunku do pozostałych rodzajów dochodów wystąpił w 2021 roku jedynie w gminie Solina, gdzie stanowiły one 58,66 % dochodów ogółem, natomiast przeważający udział subwencji ogólnej w dochodach ogółem wystąpił jedynie w gminie Olszanica – 40,51 %. W pozostałych gminach, największy udział w strukturze dochodów miały dotacje.

Dane dotyczące struktury dochodów w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 33 Struktura dochodów budżetu w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Gmina	Dochody własne (w zł)		Dotacje ogółem (w zł)		Subwencja ogólna (w zł)	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Baligród	4 456 404,02	7 468 793,92	5 874 772,93	10 978 672,47	4 463 570,00	8 258 283,00

Cisna	6 710 407,18	7 889 970,24	2 333 339,23	8 384 553,91	1 987 420,00	3 896 712,00
Komańcza	7 207 431,67	8 223 817,64	4 614 432,29	11 314 238,68	5 291 705,00	9 392 788,00
Olszanica	5 615 721,04	8 367 902,57	6 855 915,45	12 691 687,66	6 761 630,00	14 338 145,00
Solina	28 804 796,15	33 330 088,89	6 979 874,59	15 644 426,05	4 367 101,00	7 841 422,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jak wynika z przedstawionych powyżej danych, w 2021 roku największa wysokość dochodów własnych wystąpiła w gminie Solina – 33 330 088,89 zł, znacznie przeważając w tym względzie nad pozostałymi gminami, z kolei najmniejszą – gmina Baligród – 7 468 793,92 zł. Wysokość dotacji ogółem, największa była również w gminie Solina – 15 644 426,05 zł, natomiast najmniejsza w gminie Cisna – 8 384 553,91 zł, zaś biorąc pod uwagę wysokość subwencji ogólnej, najwięcej środków otrzymała gmina Olszanica – 14 338 145,00 zł, a najmniej gmina Cisna – 3 896 712,00 zł.

Jak wspomniano już wcześniej, dochody budżetu dzieli się na dochody bieżące i dochody majątkowe. Największą część dochodów gmin stanowią dochody bieżące, których wysokość znacznie wzrosła na przestrzeni ostatnich lat. Wzrost w tym czasie dotyczył również dochodów majątkowych, które obejmowały przede wszystkim środki na inwestycje. W 2021 roku, w OF „Turystyczne Bieszczady” wysokość dochodów majątkowych wyniosła 48 161 278,57 zł, co stanowiło 28,66 % dochodów ogółem, natomiast w 2017 roku ich wysokość kształtowała się na poziomie 15 726 676,50 zł, co stanowiło 15,37 % dochodów ogółem. Największą część dochodów majątkowych, stanowiły dotacje oraz środki przeznaczone na inwestycje, których źródłem były środki zewnętrzne z budżetu państwa w ramach różnego rodzaju programów rządowych i Rządowego Funduszu Inwestycji Lokalnych, a także środki pochodzące z funduszy europejskich.

Wysokość dochodów majątkowych, w tym wysokość dotacji i środków przeznaczonych na inwestycje oraz wpływów ze sprzedaży składników majątkowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 i 2021 roku, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 34 Wysokość dochodów majątkowych, w tym wysokość dotacji i środków przeznaczonych na inwestycje oraz wpływów ze sprzedaży składników majątkowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

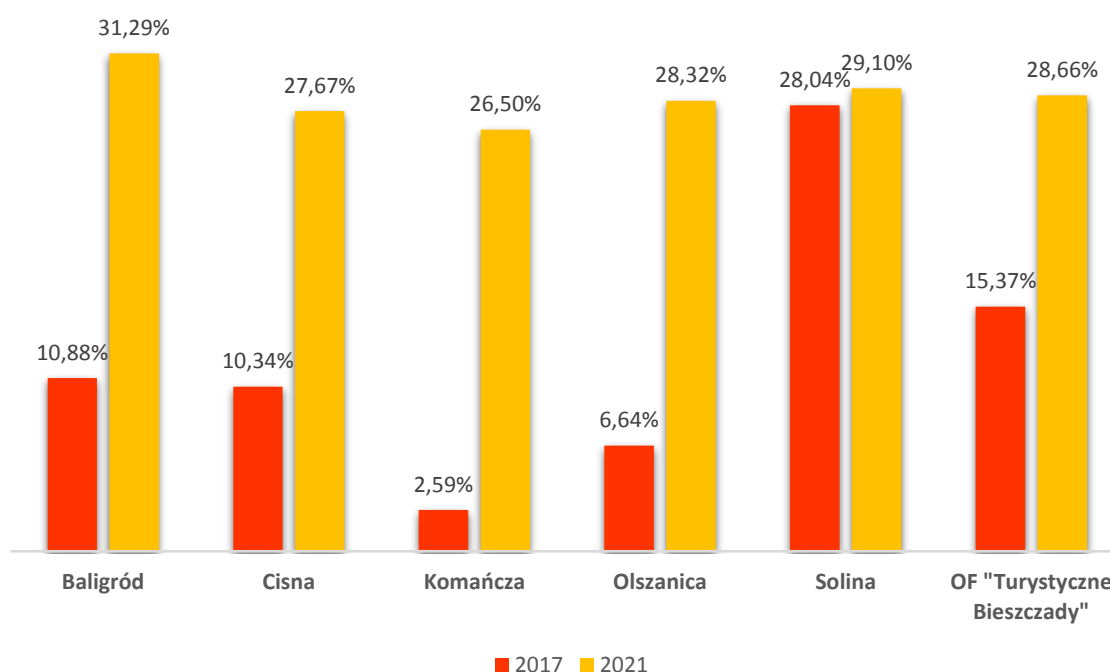
Gmina	Dotacje oraz środki przeznaczone na inwestycje (w zł)		Wpływy ze sprzedaży składników majątkowych (w zł)		Dochody majątkowe ogółem (w zł)	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Baligród	1 300 249,53	8 220 902,90	309 085,17	135 425,69	1 609 334,70	8 356 328,59
Cisna	1 125 778,79	5 541 455,89	14 905,00	39 800,00	1 140 683,79	5 581 255,89
Komańcza	4 050,13	7 613 261,65	438 703,48	53 869,51	442 753,61	7 667 131,16
Olszanica	828 227,37	9 517 242,35	448 211,67	506 161,00	1 276 439,04	10 023 403,35
Solina	10 673 950,19	14 262 318,94	583 515,17	2 270 840,64	11 257 465,36	16 533 159,58
OF „Turystyczne Bieszczady”	13 932 256,01	45 155 181,73	1 794 420,49	3 006 096,84	15 726 676,50	48 161 278,57

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Największa wysokość dochodów majątkowych w 2021 roku wystąpiła w gminie Solina – 16 533 159,58 zł, co stanowiło 34,33 % dochodów majątkowych ogółem w OF „Turystyczne Bieszczady”. Najmniejsze dochody majątkowe występowały natomiast w gminie Cisna – 5 581 255,89, tj. 11,59 % dochodów majątkowych ogółem w OF.

Biorąc pod uwagę wskaźnik udziału dochodów majątkowych w dochodach budżetu ogółem, w 2021 roku wskaźnik ten najmniejszy był w gminie Komańcza – 26,50 %, zaś największy w gminie Baligród – 31,29 %. Z kolei w 2015 roku, najmniejszy udział dochodów majątkowych w dochodach ogółem wystąpił również w gminie Komańcza – 2,59 %, natomiast największy w gminie Olszanica – 28,04 %. Ogółem w OF „Turystyczne Bieszczady” wskaźnik ten w 2015 roku wynosił 15,37 %, a w roku 2021 – 28,66 %. Dane w tym zakresie, dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 23 Udział dochodów majątkowych w dochodach ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Podobnie jak w przypadku dochodów, obok wydatków bieżących ważną rolę w kształtowaniu budżetu pełnią wydatki majątkowe, które obejmują wydatki na inwestycje i zakupy inwestycyjne. Realizacja inwestycji przez gminę stanowi główny element jej rozwoju, wyrażany przede wszystkim poprzez wzrost konkurencyjności i zaspokajanie potrzeb społeczeństwa. Wydatki inwestycyjne w tym kontekście mają zasadnicze znaczenie, wpływają one w istotny sposób zarówno na skalę, jak i rodzaj podejmowanych działań inwestycyjnych, zalicza się je do najbardziej efektywnych narzędzi wpływania na rozwój regionalny. W swej istocie wydatki inwestycyjne umożliwiają oddziaływanie na skuteczność wypełniania zadań publicznych przez jednostki samorządu terytorialnego. Wnioskować można, że niezbędność realizacji inwestycji przez gminę w kluczowy sposób wpływa na strukturę ponoszonych przez nią wydatków.

W 2022 roku, ogółem w OF „Turystyczne Bieszczady”, wysokość wydatków majątkowych wyniosła 39 303 607,65 zł, stanowiąc 26,79 % wydatków ogółem, a w stosunku do roku 2017 ich wysokość wzrosła o 15 510 805,67 zł. Najwyższa wysokość wydatków majątkowych w 2021 roku wystąpiła w gminie Solina – 17 869 970,58 zł, z kolei najmniejsza w gminie Cisna – 1 169 194,76 zł. W 2017 roku, wydatki majątkowe najwyższe były również w gminie Solina – 16 762 192,62 zł, a najniższe w gminie Komańcza – 933 982,94 zł.

Dane dotyczące wysokości wydatków majątkowych w roku 2017 i 2021 w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

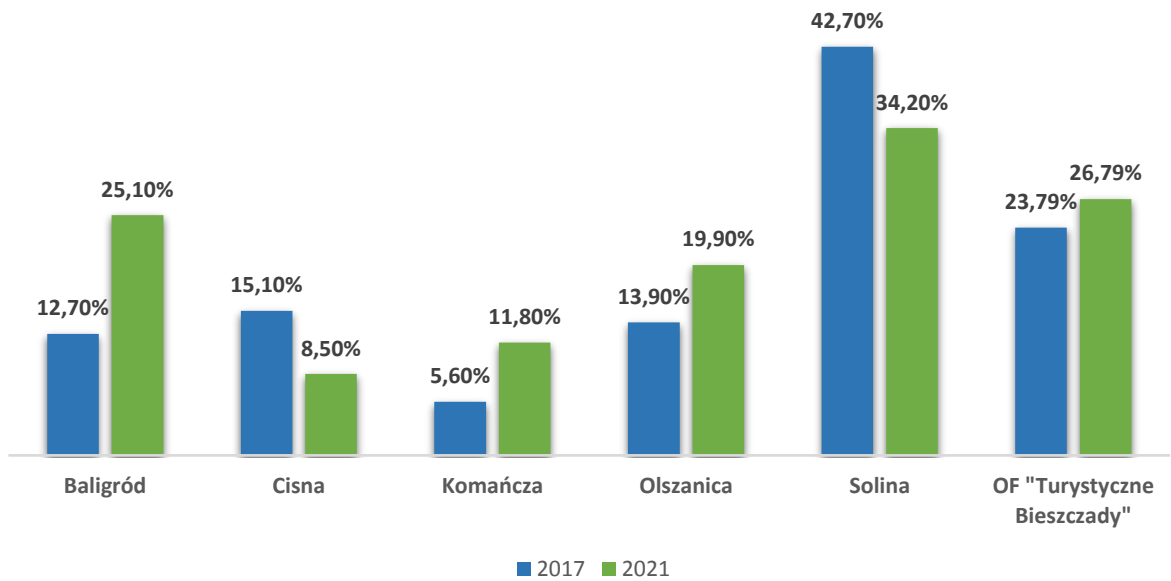
Tabela 35 Wysokość wydatków majątkowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Gmina	Wysokość wydatków majątkowych		Udział wydatków majątkowych w wydatkach ogółem (w %)	
	2017	2021	2017	2021
Baligród	1 867 034,55	5 785 888,77	12,7	25,1
Cisna	1 631 741,40	1 169 194,76	15,1	8,5
Komańcza	933 982,94	2 772 367,35	5,6	11,8
Olszanica	2 597 850,47	11 706 186,19	13,9	19,9
Solina	16 762 192,62	17 869 970,58	42,7	34,2
OF „Turystyczne Bieszczady”	23 792 801,98	39 303 607,65	23,79	26,79

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

W kwestii wskaźnika udziału wydatków majątkowych w wydatkach ogółem, na podstawie wyżej przedstawionych danych możemy zauważyć, że zarówno w 2017, jak i 2021 roku, wskaźnik ten najwyższy był w gminie Solina – odpowiednio 42,7 % i 34,2 %, natomiast najniższy w 2017 roku w gminie Komańcza – 5,6 %, a w 2021 roku w gminie Cisna – 8,5 %. Dane w tym zakresie, dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 24 Udział wydatków majątkowych w wydatkach ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Cennym wskaźnikiem w zakresie możliwości inwestycyjnych jednostek samorządu terytorialnego jest wartość wyniku bieżącego, tj. różnica między dochodami bieżącymi i wydatkami bieżącymi. Wynik bieżący budżetu wskazuje, czy gmina jest w stanie pokryć wydatki bieżące dochodami bieżącymi. Dodatni wynik, nazywany nadwyżką operacyjną, daje gminie możliwość realizacji nowych przedsięwzięć, przeznaczając daną kwotę na inwestycje lub spłacając wcześniej zaciągnięte zobowiązania na cele inwestycyjne. Ujemny wynik bieżący, zwany deficytem operacyjnym, wskazuje na to, że bieżące wydatki gminy przekraczają poziom jej dochodów bieżących, co może być wynikiem niższego, niż zakładano, wzrostu dochodów budżetu lub nadmiernym wzrostem zadłużenia wraz z kosztami jego obsługi. Wówczas, bieżące zadania gminy mogą być realizowane poprzez jej sprzedaż majątku lub poprzez zaciąganie nowych zobowiązań.

Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, zarówno w 2017, jak i w 2021 roku, wystąpiła nadwyżka operacyjna odpowiednio w wysokości – 10 361 297,37 zł i 12 480 348,04 zł. W żadnej z gmin, we wskazanym okresie nie wystąpił deficyt operacyjny, a niemal w każdej z gmin, za wyjątkiem gmin Komańcza i Solina, wystąpił znaczny wzrost nadwyżki operacyjnej. Najwyższy wynik bieżący w 2017 roku wystąpił w gminie Solina – 6 413 329,28 zł, a najniższy w gminie Baligród – 396 270,77 zł, natomiast w 2021 roku najwyższa nadwyżka operacyjna wystąpiła również w gminie Solina – 5 835 745,52 zł, zaś najmniejsza w gminie Komańcza – 551 284,11 zł.

Tabela 36 Wynik bieżący gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Gmina	Dochody bieżące (w zł)		Wydatki bieżące (w zł)		Wynik bieżący (w zł)	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Baligród	13 185 412,25	18 349 420,80	12 789 141,48	17 224 158,92	396 270,77	1 125 261,88

Cisna	9 890 482,62	14 589 980,26	9 182 480,93	12 520 587,26	708 001,69	2 069 393,00
Komańcza	16 670 815,35	21 263 713,16	15 675 516,57	20 712 429,05	995 298,78	551 284,11
Olszanica	17 956 827,45	25 374 331,88	16 108 430,60	22 475 668,35	1 848 396,85	2 898 663,53
Solina	28 894 306,38	40 282 777,36	22 480 977,10	34 447 031,84	6 413 329,28	5 835 745,52
OF „Turystyczne Bieszczady”	86 597 844,05	119 860 223,46	76 236 546,68	107 379 875,42	10 361 297,37	12 480 348,04

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Ważnym elementem budżetu są przekazywane gminie środki na finansowanie i współfinansowanie programów i projektów realizowanych ze środków funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności UE, a także programów ze środków bezzwrotnych pochodzących z Unii Europejskiej oraz na realizację płatności, których źródłem jest budżet środków europejskich. Na przestrzeni lat 2017-2021, w perspektywie finansowej Funduszy Europejskich 2014-2020, gminy z OF „Turystyczne Bieszczady” pozyskały łącznie 80 276 357,35 zł ze środków europejskich. Rekordzistą w tej kwestii na terenie OF, była gmina Solina, która pozyskała łącznie 46 691 522,33 zł, co stanowiło aż 58,16 % ogółu środków pozyskanych na terenie OF, z kolei najmniej środków pozyskała w tym czasie gmina Komańcza – 268 372,29 zł, co stanowiło 0,33 % ogółu środków pozyskanych na terenie OF.

W zakresie finansowania i współfinansowania programów i projektów unijnych, wyróżnia się następujące rodzaje dochodów:

- środki z Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych,
- środki z budżetu państwa lub inne przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków UE,
- płatności w zakresie budżetu środków europejskich.

Największą część dochodów, stanowiły płatności w zakresie budżetu środków europejskich, które łącznie wyniosły 73 465 718,14 zł. Środki z budżetu państwa lub inne, które zostały przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków europejskich, wyniosły z kolei 2 990 282,28 zł.

Gminy przede wszystkim realizowały projekty w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego 2014-2020, którego Instytucją Zarządzającą był Zarząd Województwa Podkarpackiego, a także Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014-2020 (PROW), którego Instytucją Zarządzającą było Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, natomiast instytucjami wdrażającymi: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Urzędy Marszałkowskie oraz Agencja Rynku Rolnego.

Dane dotyczące finansowania i współfinansowania programów i projektów unijnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 37 Finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w latach 2017-2021

Gmina	Środki z UE na finansowanie programów i projektów unijnych (w zł)	Środki z budżetu państwa lub inne przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków UE (w zł)	Płatności w zakresie budżetu środków europejskich (w zł)	Dochody razem (w zł)
Baligród	3 525 467,93	935 794,26	5 246 243,88	9 707 506,08
Cisna	294 888,99	753 777,42	3 628 260,50	4 676 926,91
Komańcza	0,00	0,00	268 372,29	268 372,29
Olszanica	0,00	310 514,70	18 621 515,04	18 932 029,74
Solina	0,00	990 195,90	45 701 326,43	46 691 522,33
OF „Turystyczne Bieszczady”	3 820 356,92	2 990 282,28	73 465 718,14	80 276 357,35

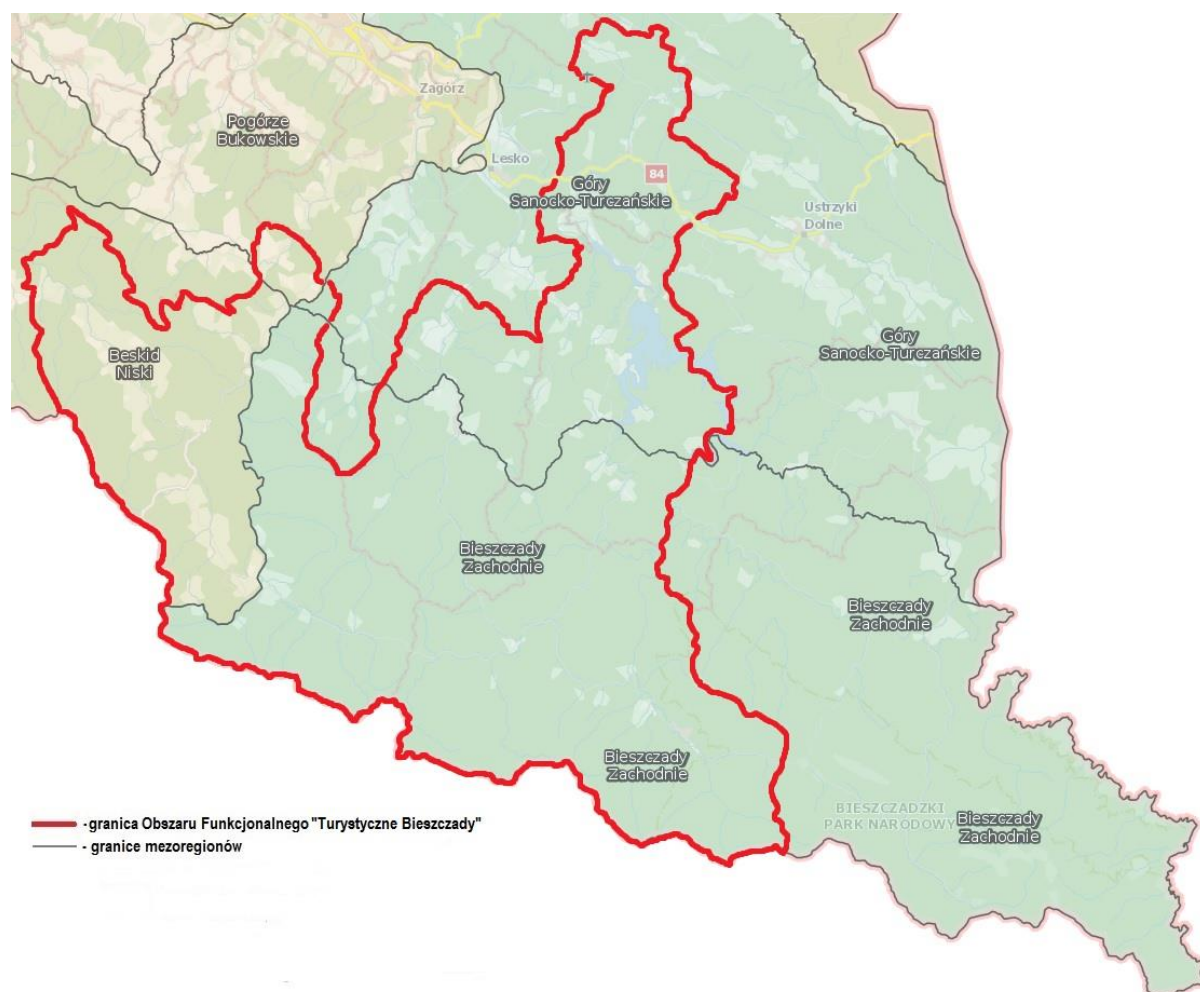
Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

2.4. Sfera przestrzenno-środowiskowa

2.4.1. Środowisko naturalne i formy ochrony przyrody

Zgodnie z definicją zawartą w ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 z późn. zm.), środowiskiem nazywamy ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wodę, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne powiązania pomiędzy tymi elementami.

Zgodnie z dokonaną regionalizacją fizycznogeograficzną, mającą na celu wydzielenie obszarów, wykazujących pewien stopień spójności, wynikający m. in z ich położenia geograficznego, historii rozwoju, czy też wzajemnego powiązania poszczególnych elementów, Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady” położony jest w obrębie makroregionów: Beskidów Lesistych i Beskidy Środkowe, te z kolei składają się z szeregu mniejszych mezoregionów. Analizowany obszar znajduje się w obrębie trzech mezoregionów, tj. Gór Sanocko-Turczańskich, Bieszczadów Zachodnich oraz Beskidu Niskiego, co zostało zobrazowane na poniższej mapie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Położenie obszaru w obrębie dwóch makroregionów oraz trzech mezoregionów wpływa zasadniczo na różnorodność terenu oraz walory krajobrazowe. Północna część Obszaru Funkcjonalnego, obejmująca w całości gminę Olszanica oraz w części gminy Baligród i Solina, znajdują się w zasięgu mezoregionu Gór Sanocko-Turczańskich. Mezoregion ten stanowi pasmo górskie, położone pomiędzy Bieszczadami oraz Pogórzem Przemyskim. Charakterystyczny dla tych gór jest tzw. układ rusztowy, tzn. system równoległych pasm górskich, poprzedzielany dolinami rzek i potoków. Góry te często są gęsto porośnięte buczyną karpacką z domieszką jodły lub grabu, a miejscami występują lasy modrzewiowe, sosnowe oraz świerkowe. Najwyższym szczytem Gór Sanocko-Turczańskich są Jaworniki (909 m n. p. m.). Występują na tym obszarze również większe zwierzęta drapieżne jak m. in. niedźwiedź brunatny, ryś oraz wilk.

Mezoregion Bieszczady Zachodnie obejmuje południową i wschodnią część OF „Turystyczne Bieszczady”, w tym: południową część gmin Baligród i Solina, wschodnią i południową część gminy Komańcza, a także w całość teren gminy Cisna. Jest to obszar o bardzo wysokim stopniu lesistości, a jego krajobraz charakteryzuje się znaczną bioróżnorodnością oraz występowaniem równoległych, długich i ciągnących się od północnego-zachodu na południowy-wschód pasm górskich, a także występowaniem połonin. Najwyższym szczytem Bieszczadów Zachodnich jest Tarnica (1 346 m n. p. m.)

Zachodnia część Obszaru Funkcjonalnego znajduje się w obrębie Beskidu Niskiego i obejmuje północną i zachodnią część gminy Komańcza. Jest to obszar o wysokim stopniu lesistości, porośnięty głównie buczyną karpacką oraz częściowo drzewostanem jodłowym i sosnowym. Beskid Niski charakteryzuje się występowaniem licznych pasów pogórza oraz znajdującymi się pomiędzy nimi dolin, głównie rzek i potoków, a najwyższym szczytem tego regionu jest Lackowa (997,1 m n. p. m.), położona w gminie Uście Gorlickie.

Analizowany obszar funkcjonalny, tworzą przede wszystkim tereny leśne, które zajmują ponad 70 % ogółu powierzchni obszaru, cechujące się ogromną bioróżnorodnością. Obszar odznacza się wybitnymi walorami przyrodniczymi oraz krajobrazowymi w postaci zbiorników wodnych w Myczkowcach i Solinie, rozległych kompleksów leśnych, połonin posiadających niezwyklej urody i rozległości panoramy, występującej bioróżnorodności, dzikości przyrody oraz urozmaiconą rzeźbą terenu i czystości, które stwarzają świetne warunki do rozwoju turystyki.

Główną rzeką OF „Turystyczne Bieszczady” jest rzeka San, pomimo, że na jego terenie przepływa jedynie przez gminy Olszanica i Solina, do tego w niewielkiej części. Jednak San ma na tym obszarze rozwinięte dorzecze, które stanowią przepływające przez poszczególne gminy rzeki: Solinka z Wetliną, Hoczewka, Osława z Osławicą oraz Olszanka z Wańkówką.

We wschodniej części OF, spiętrzone zaporami rzeki San i Solinka utworzyły dwa sztuczne zbiorniki – Jezioro Myczkowskie i Solińskie, przy których utworzono elektroniczne wodne, a także które przyciągają licznych turystów w te strony. Występują tu również naturalne zbiorniki wodne, które stanowią jeziora osuwiskowe, powstałe przez zatamowanie potoku w wyniku osunięcia się zbocza. Takimi zbiornikami są dwa Jeziora Duszatyńskie pod Chryszczatą, a w przeszłości istniało zamulone już Jezioro Szmaragdowe na Wetlinie pod Połomą.

Występujące na tym terenie rzeki i potoki płyną często krętymi, głęboko wciętymi dolinami o stromych zboczach i dużym spadku. Miejscami wody toczą się wśród głazowisk i skalnych porożów, tworząc nieraz piękne przełomy oraz niewielkie wodospady. Wskutek braku ścieków przemysłowych w ciekach wodnych utrzymuje się niezagrażone życie biologiczne.

Sieć cieków wodnych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa mapa.

rejestr zabytków. Lasem jest również grunt związany z gospodarką leśną, który zajęty jest przez: budynki, budowle, urządzenia melioracji wodnych, linie podziału przestrzennego lasu, drogi leśne, tereny pod liniami energetycznymi, szkółki leśne, miejsca składowania drewna - wykorzystywane dla potrzeb gospodarki leśnej, a także wykorzystywany na parkingi leśne i urządzenia turystyczne.

Na terenie Obszaru Funkcjonalnego „Turystyczne Bieszczady”, zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego z 2021 roku, lasy zajmowały powierzchnię 80 452,68 ha, co stanowiło 11,62 % powierzchni ogółu lasów w województwie podkarpackim, a stopień zalesienia wynosił 72,4 %, przy lesistości 38,3 % dla województwa. Największa powierzchnia gruntów leśnych występowała w gminie Komańcza – 27 895,09 ha, co stanowiło 34,67 % powierzchni tych gruntów na terenie całego OF, natomiast lesistość w gminie kształtowała się na poziomie 71,2 %. Najwyższy stopień zalesienia występował natomiast w gminie Cisna – na poziomie 88,3 %.

Dane dotyczące powierzchni gruntów leśnych oraz lesistości w poszczególnych gminach badanego obszaru, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 38 Powierzchnia gruntów leśnych oraz lesistość w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”

Nazwa gminy	Powierzchnia gruntów leśnych w ha	Powierzchnia gruntów leśnych publicznych w ha	Powierzchnia gruntów leśnych prywatnych w ha	Lesistość w %
Baligród	11 087,25	10 236,25	851,00	69,5%
Cisna	25 693,50	25 571,50	122,00	88,3%
Komańcza	27 895,09	27 229,51	665,58	71,2%
Olszanica	5 219,88	4 854,88	365,00	55,5%
Solina	10 556,96	9 877,96	679,00	56,7%
OF „Turystyczne Bieszczady”	80 452,68	77 770,10	2 682,58	72,4%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Kwestie związane z ochroną przyrody regulowane są przez ustawę z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 r. poz. 916 z późn. zm). Zgodnie z niniejszą ustawą formami ochrony przyrody są parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, a także ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów. Każda z tych form spełnia inną rolę w systemie ochrony przyrody i służy innym celom, z tego względu cechuje się odmiennym reżimem ochronnym oraz zakresem ograniczeń w użytkowaniu.

Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” występują następujące formy ochrony przyrody:

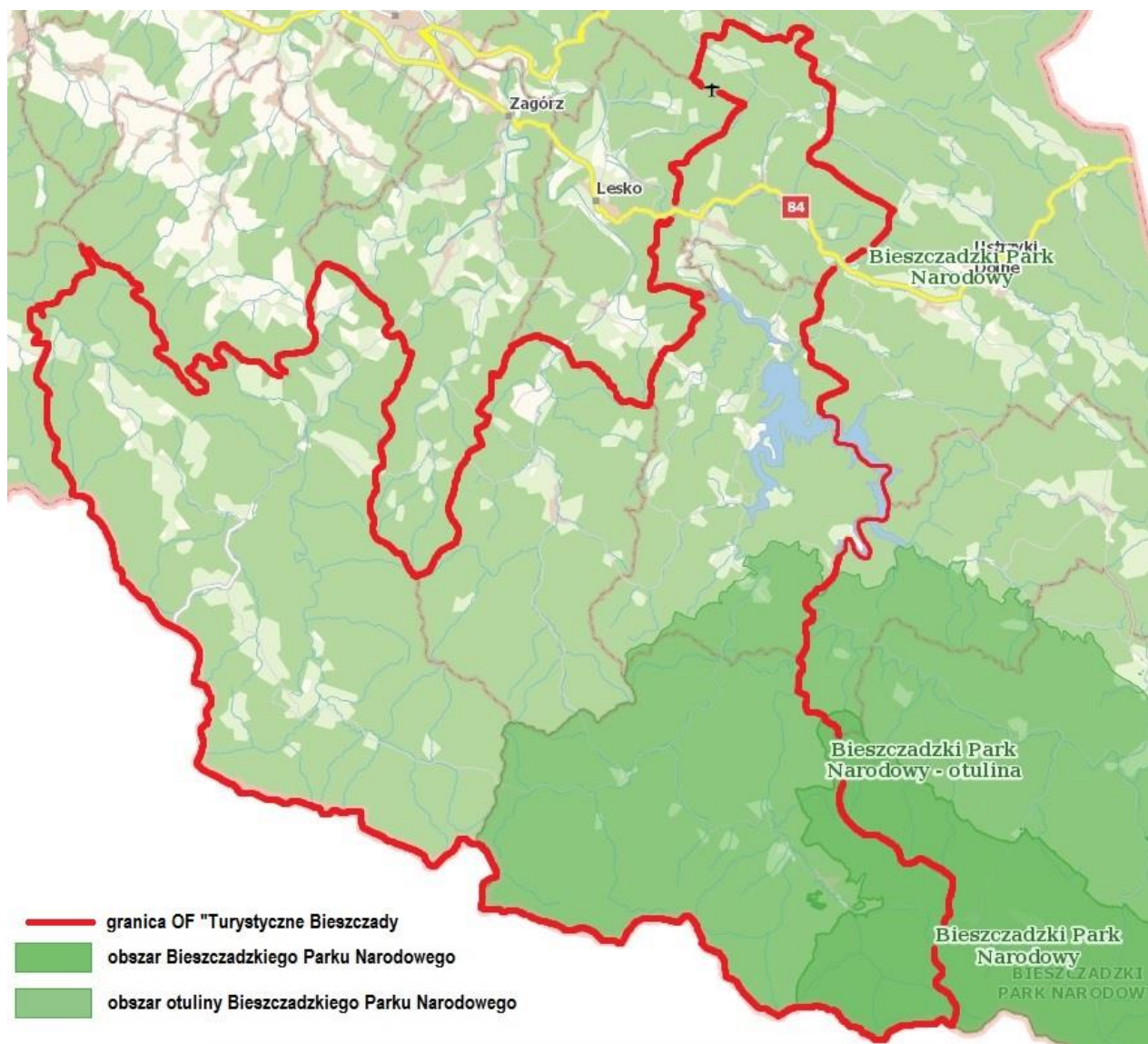
- 1) park narodowy,
- 2) parki krajobrazowe,
- 3) obszary chronionego krajobrazu,
- 4) obszary Natura 2000 – ptasie i siedliskowe,

- 5) rezerваты przyrody,
- 6) użytki ekologiczne,
- 7) pomniki przyrody.

Bieszczadzki Park Narodowy utworzony został w 1973 roku i ma największą powierzchnię spośród parków górskich w kraju. Położony jest powyżej piętra pogórzy i obejmuje najatrakcyjniejsze obszary polskich Bieszczadów wraz z połoninami, tj. naturalnymi łąkami występującymi ponad granicą lasów, na których dawniej wypasano owce i bydło oraz stawiano szałas. Największą powierzchnię Parku zajmują lasy regla dolnego, obejmujące drzewostany buka, jodły, jawora, olszy oraz świerka, które tworzą tzw. puszcę karpacką. Ochroną parku objętych jest wiele gatunków roślin i zwierząt, istnieje także rozwinięta sieć szlaków turystycznych. Charakterystycznym elementem krajobrazu Parku są pozostałości po wsiach zniszczonych i wysiedlonych w latach 40. XX wieku. Bieszczadzki Park Narodowy obejmuje swoim zasięgiem południowo-wschodnią część OF „Turystyczne Bieszczady”, co przedstawia poniższa mapa.

Mapa 13 Położenie OF „Turystyczne Bieszczady” względem Bieszczadzkiego Parku Narodowego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Zgodnie z ustawą o ochronie przyrody, park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. OF „Turystyczne Bieszczady” znajduje się w zasięgu czterech parków krajobrazowych:

- Parku Krajobrazowego Gór Słonnych - obejmuje większą część terenu gminy Olszanica,
- Parku Krajobrazowego Doliny Sanu - obejmuje południowo-wschodnią część gminy Solina,
- Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego - obejmuje większość obszaru gminy Cisna, za wyjątkiem wschodniej i południowo wschodniej części gminy, a także południową część gmin Baligród i Solina oraz wschodnią i południowo-wschodnią część gminy Komańcza,
- Jałłiskiego Parku Krajobrazowego - obejmuje zachodnią część gminy Komańcza.

Park Krajobrazowy Gór Słonnych obejmuje pasma górskie Gór Słonnych i Chwaniowa, granicząc od północy z Parkiem Krajobrazowym Pogórza Przemyskiego, a ponad 70 % jego powierzchni zajmują lasy, głównie naturalne buczyny karpackie. Szczególnymi celami ochrony Parku są: cele ochrony wartości przyrodniczych, cele ochrony wartości historycznych i kulturowych oraz cele ochrony walorów krajobrazowych.

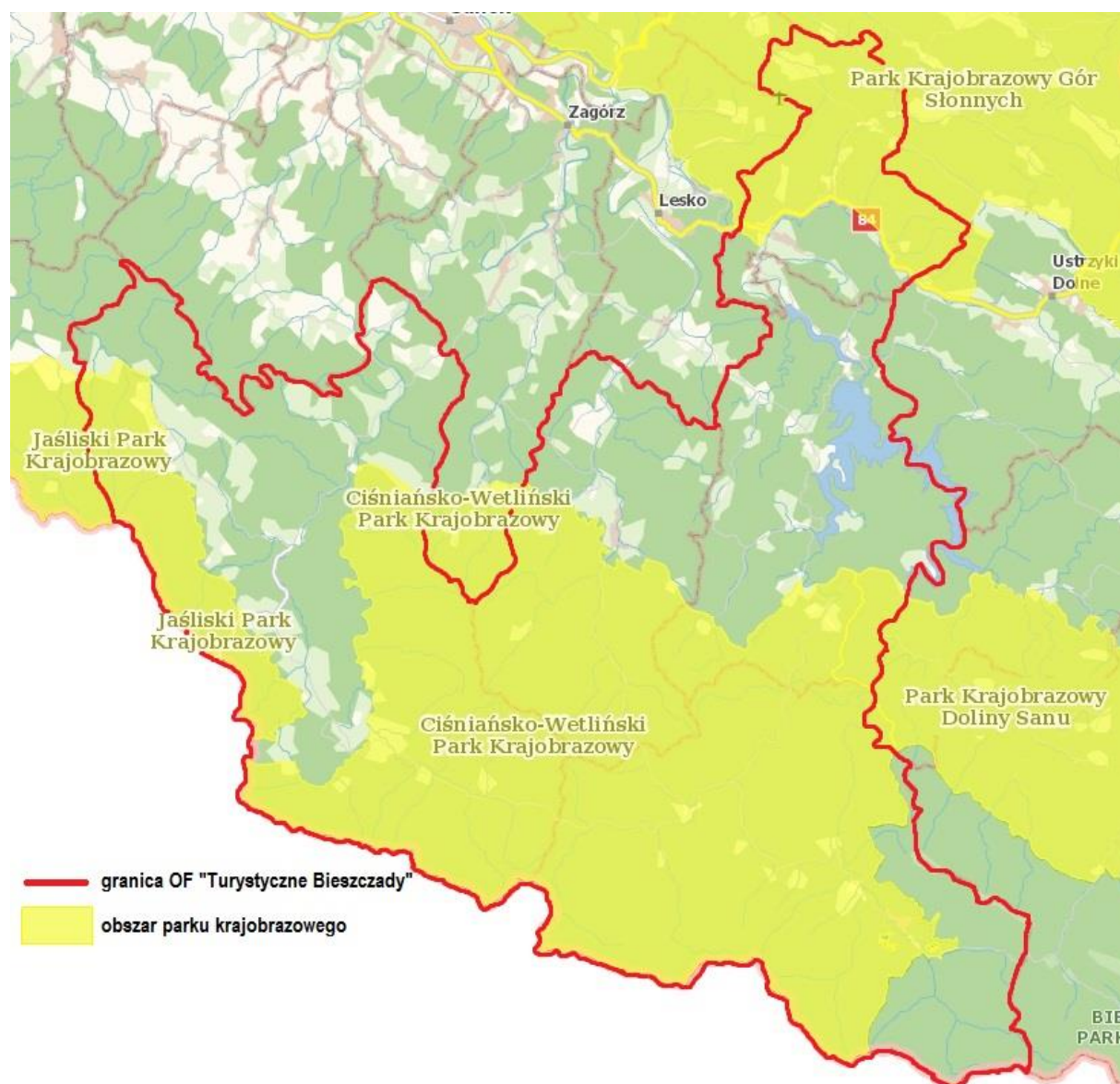
Park Krajobrazowy Doliny Sanu ochroną obejmują dolinę rzeki San, od jego źródeł do Jeziora Solińskiego, granicząc od południa z Bieszczadzkiem Parkiem Narodowym, natomiast od zachodu z Ciśniańsko-Wetlińskim Parkiem Krajobrazowym. Blisko 80 % powierzchni parku stanowią lasy, które tworzą głównie kompleksy regłowej buczyny karpackiej, z których z kolei połowę tworzą stuletnie i starsze drzewostany.

Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy położony jest na zachód od Bieszczadzkiego Parku Narodowego i we wschodniej części stanowi jego otulinę. Park ten charakteryzuje się wysokim stopniem lesistości, dzikością przyrody oraz występowaniem cieków wodnych, tworzących piękne przełomy. Przeważającym gatunkiem w lasach jest buczyna karpacka, na którą składają się przede wszystkim buk, jodła i jawor, a oprócz tego, występują również liczne świerki. Na tym obszarze występuje również znaczna liczba zwierząt chronionych i rzadkich. Szczególnymi celami ochrony Parku są: cele ochrony wartości przyrodniczych, cele ochrony wartości historycznych i kulturowych oraz cele ochrony walorów krajobrazowych.

Jaślicki Park Krajobrazowy jest rozległym parkiem, rozciągającym się od wschodniej części Beskidu Niskiego w gminie Komańcza do granic Magurskiego Parku Narodowego w gminie Krempna. Jego głównym zadaniem jest ochrona górnego dorzecza rzeki Jasiółki oraz źródeł Wistoka. Teren parku obejmują przede wszystkim tereny leśne, w których większość stanowi buczyna z domieszką grabu, jodły i jawora, a także występują stanowiska modrzewia europejskiego i cisa pospolitego. Na terenie parku występują również cenne pozostałości po dawnych mieszkańcach tych ziem – Łemkach.

Położenie OF „Turystyczne Bieszczady” względem parków krajobrazowych, przedstawia poniższa mapa.

Mapa 14 Parki krajobrazowe na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Zgodnie z ustawą o ochronie przyrody, obszar chronionego krajobrazu obejmuje tereny, które są chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz oraz są wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnią funkcję korytarzy ekologicznych. Na badanym terenie ustanowiono dwa obszary chronionego krajobrazu:

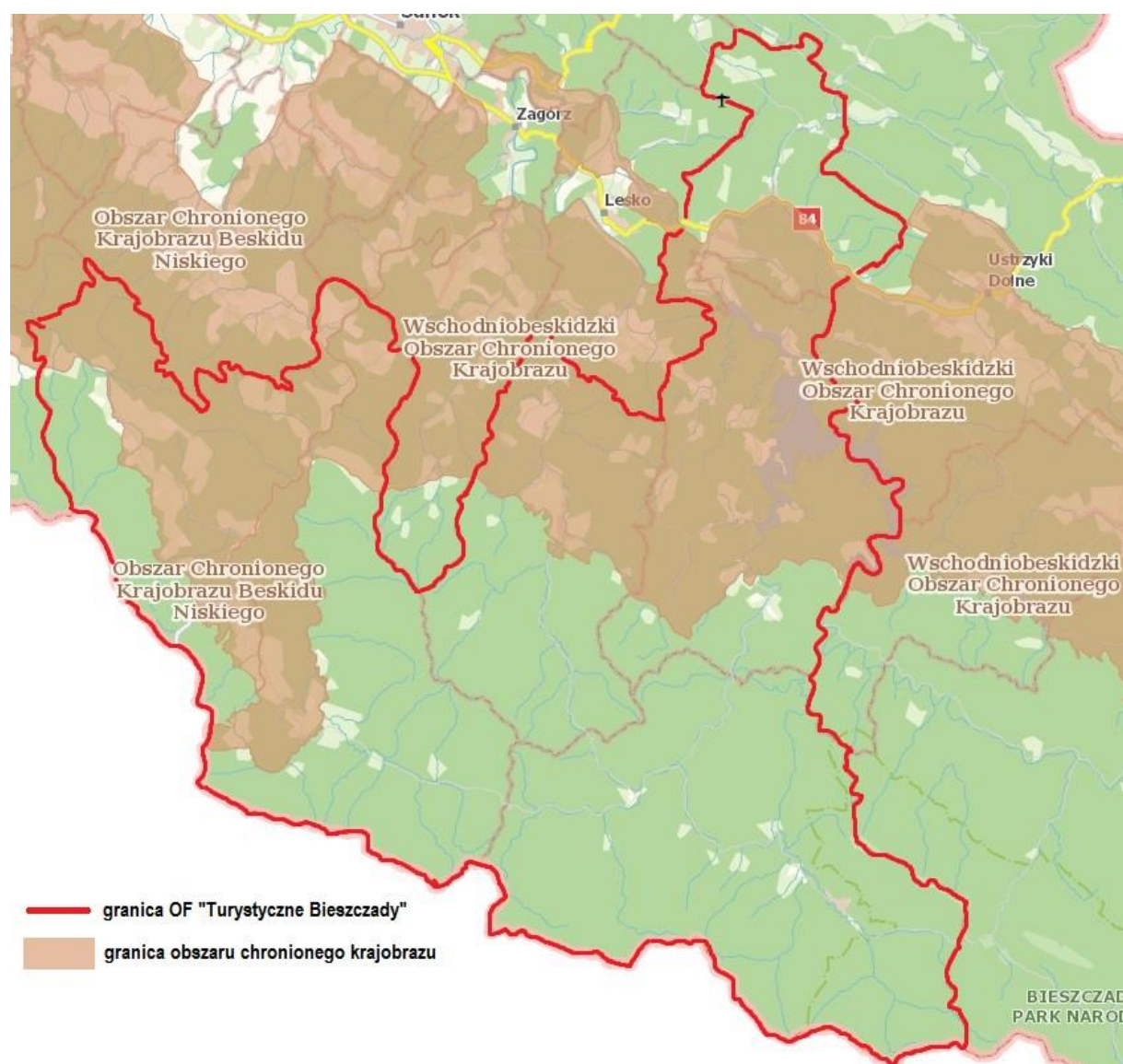
- Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu - obejmuje południową część gminy Olszanica, północną część gminy Baligród, północno-wschodnią część gminy Komańcza oraz niemal całe terytorium gminy Solina, za wyjątkiem jej południowej części,
- Obszar Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego – obejmuje środkową i północną część gminy Komańcza..

Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu charakteryzuje się wysokim stopniem lesistości, a w drzewostanach dominują jodła i buk, a przeważającym zbiorowiskiem jest żyzna buczyna karpacka. Oprócz tego występuje tu bogactwo flory i fauny, co wraz z ukształtowaniem terenu znacząco wpływa na walory krajobrazowe obszaru. Ważnym elementem krajobrazu są liczne potoki i rzeki, które na niektórych odcinkach tworzą malownicze przełomy.

Obszar Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego ciągnie się od wschodniej części Beskidu Niskiego w gminie Komańcza do granic Magurskiego Parku Narodowego. Obszar ten charakteryzuje się dużą lesistością oraz niskim oddziaływaniem człowieka na przyrodę, występują tu również łagodne pasma zalesionych pasm górskich, a bogata sieć rzeczna obfituje w malownicze przełomy.

Tereny OF „Turystyczne Bieszczady” objęte zasięgiem obszarów chronionego krajobrazu przedstawia poniższa mapa.

Mapa 15 Obszary chronionego krajobrazu na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

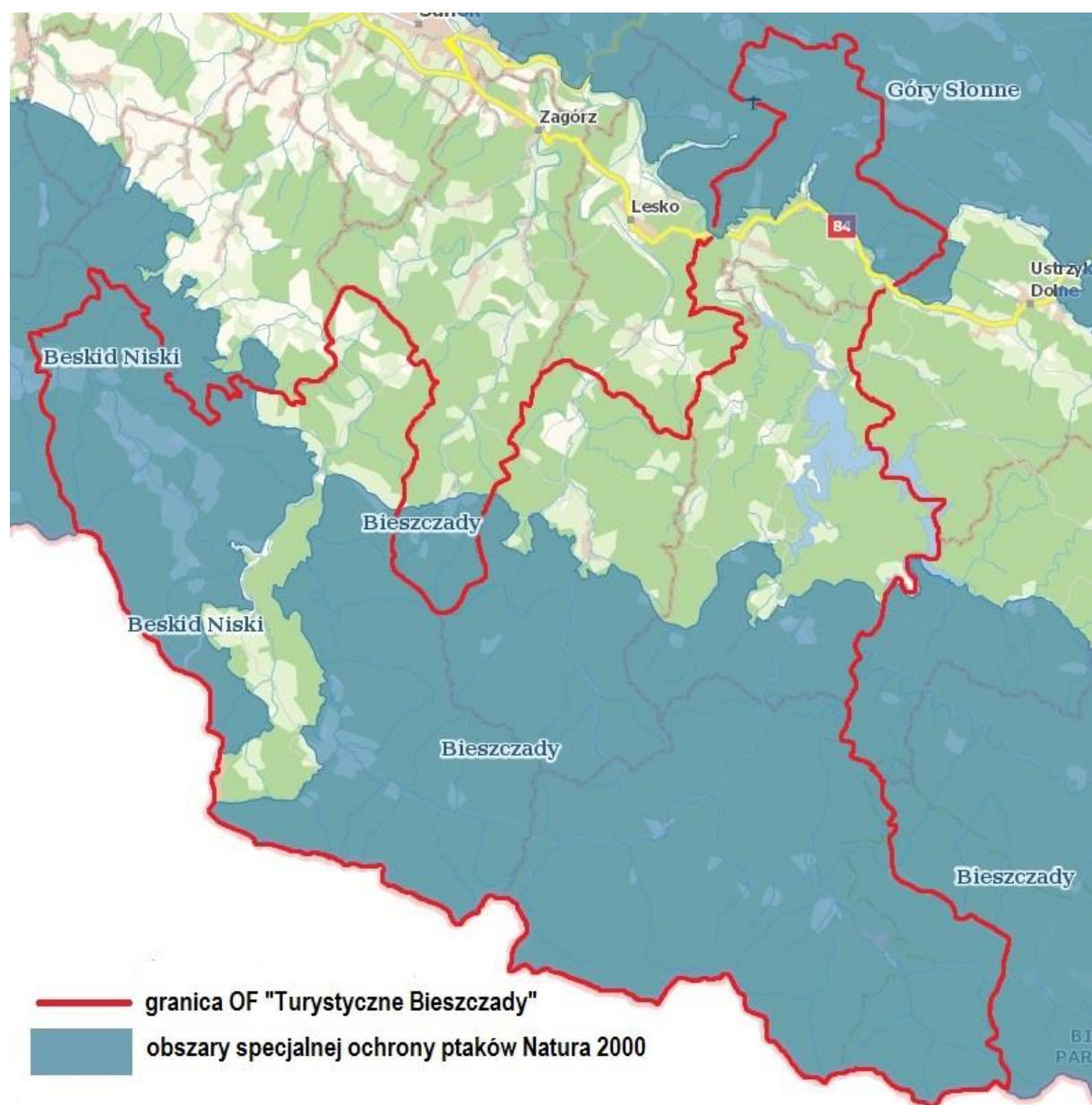

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Obszary Natura 2000 objęte są ochroną przyrody w celu zachowania określonych typów siedlisk przyrodniczych, a także gatunków, które są uważane za cenne i zagrożone. W ramach programu Natura 2000 wyznaczone zostały tzw. specjalne obszary ochrony ptaków oraz specjalne obszary ochrony siedlisk. Wyznaczenie obszarów specjalnej ochrony ptaków ma na celu protekcję populacji dziko występujących gatunków ptaków, utrzymanie i zagospodarowanie ich naturalnych siedlisk, z kolei celem wyznaczenia specjalnych obszarów ochrony siedlisk jest ochrona siedlisk przyrodniczych, populacji i siedlisk roślin oraz zwierząt, a także odtworzenie siedlisk przyrodniczych lub właściwego stanu ochrony gatunków roślin lub zwierząt.

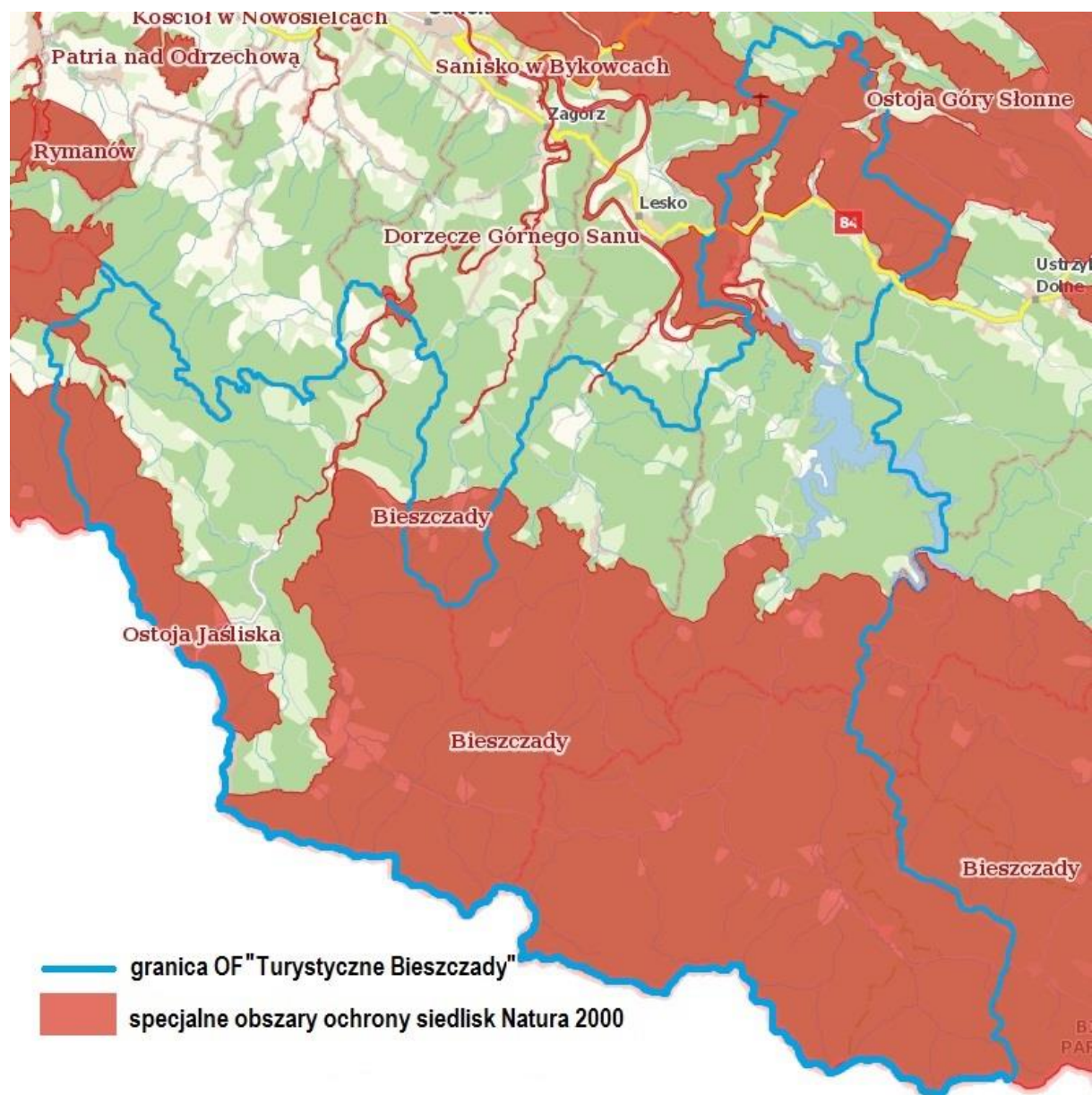
Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” występują trzy obszary specjalnej ochrony ptaków – Góry Słonne, Bieszczady i Beskid Niski, a także cztery specjalne obszary ochrony siedlisk – Ostoja Góry Słonne, Dorzecze Górnego Sanu, Bieszczady i Ostoja Jaślicka, których lokalizacje obrazują poniższe mapy.

Mapa 16 Specjalne obszary ochrony ptaków – Natura 2000 na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Mapa 17 Specjalne obszary ochrony siedlisk – Natura 2000 na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Jak przedstawiają powyższe mapy, obszary objęte specjalną ochroną ptaków, jak i specjalne obszary ochrony siedlisk występują w każdej z gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w tym w całości obejmują terytorium gminy Cisna, zaś w najmniejszym natomiast stopniu terytorium gminy Solina – jedynie w południowej części gminy, poniżej Jeziora Solińskiego.

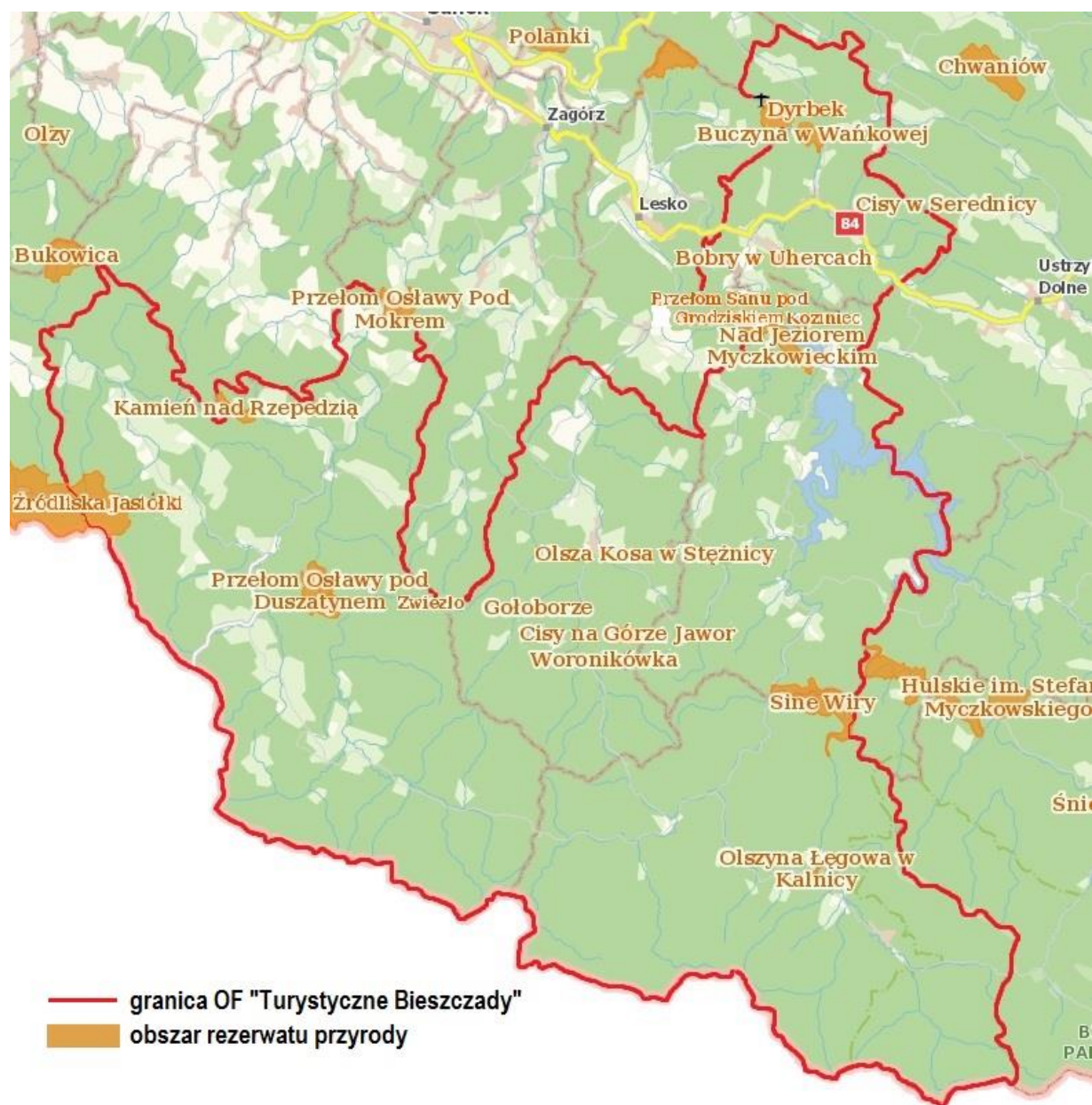
Kolejną formą ochrony przyrody, występującą na badanym obszarze są rezerваты przyrody. Zgodnie z ustawą o ochronie przyrody, rezerваты obejmują obszary zachowane w stanie naturalnym lub nieznacznie zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, zwierząt i grzybów, a także twory i składniki przyrody nieożywionej, które wyróżniają się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi, lub walorami krajobrazowymi. Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” występuje aż 17 rezerwatów przyrody:

- 1) Bobry w Uhercach,

- 2) Buczyna w Wańkowej,
- 3) Cisy na Górze Jawor,
- 4) Dyrbek,
- 5) Gołoborze,
- 6) Kamień nad Rzepedzią,
- 7) Koziniec,
- 8) Nad Jeziorem Myczkowieckim,
- 9) Olsza Kosa w Stężnicy,
- 10) Olszyna Łęgowa w Kalnicy,
- 11) Przełom Osławy Pod Mokrem,
- 12) Przełom Osławy pod Duszatynem,
- 13) Przełom Sanu pod Grodziskiem,
- 14) Sine Wiry,
- 15) Woronikówka,
- 16) Zwiezłó,
- 17) Źródła Jasiółki.

Lokalizację rezerwatów przyrody na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa mapa.

Mapa 18 Rezerваты przyrody na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie www.geoserwis.gdos.gov.pl

Oprócz wyżej wymienionych form przyrody, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” występują liczne pomniki przyrody, obejmujące przede wszystkim pojedyncze drzewa lub skupiska drzew, a także użytki ekologiczne, które są pozostałościami ekosystemów mające znaczenie dla różnorodności biologicznej obszaru.

Obszar OF „Turystyczne Bieszczady”, znalazł się również w zasięgu Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”, powołanego przez UNESCO w 1992 r. W Polsce w skład Rezerwatu weszły: Bieszczadzki Park Narodowy, Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy oraz Park Krajobrazowy Doliny Sanu, które swoim zasięgiem obejmują również teren OF. Rezerwaty biosfery są tworzone w celu promocji związku człowieka z biosferą i świadczą o uznaniu obszaru za wyjątkowo cenny w skali całego globu.

2.4.2. Dziedzictwo kulturowe

Ważnym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego jest również dziedzictwo kulturowe, związane ściśle z tradycją, historią oraz tożsamością danej społeczności i obejmujące elementy materialne, jak np. zabytki architektury oraz niematerialne, jak np. zwyczaje, obrzędy, tradycyjna wiedza i praktyki. Ochrona dziedzictwa jest szczególnie ważna dla zachowania tożsamości i wartości dla przyszłych pokoleń.

Historia miejscowości wschodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady sięga często I połowy XVI wieku. Znaczną rolę w rozpoczęciu osadnictwa na tym terenie odegrały rody Balów i Kmitów. Ci pierwsi rozpoczęli kolonizację doliny Hoczewki i Solinki, zakładając wiele wsi na tym obszarze. Kmitowie z kolei, z siedzibą w miejscowości Sobień kolonizowali dolinę górnego Sanu, pomiędzy Sobieniem a Tarnawą Niżną. Akcją osadniczą prowadziły także inne rody, jak m. in. ród Tarnawskich z Tarnawy koło Zagórza, wskutek czego osadnictwo rozwijało się również w dolinie Osławy i w okolicach Sanoka. Wsie zakładane były na prawie wołoskim, które zakładało powstawanie wsi opartych na rolnictwie i pasterstwie, co było charakterystyczną cechą dla tego regionu. Nazwa ta pochodzi od Wołochów, tj. osadników pochodzących z terenu dzisiejszej Rumunii, przywykłych do pasterstwa i pracy w niesprzyjających górskich warunkach. Budowano tu także liczne cerkwie prawosławne.

Wskutek osadnictwa, dzisiejsze Bieszczady zaliczane były do najgęściej zaludnionych miejsc w Europie, co wynikało z nieustannego zasiedlania tego terenu przez osadników z różnych zakątków Polski i Europy, przez co tworzyła się tu wielonarodowa społeczność. Obszar ten nie cieszył się jednak spokojem, ulegając najazdom, zniszczeniom i rozbojom, ze strony tatarów, a także miejscowych band rozbójników.

W 1772 roku, poprzez I rozbiór Rzeczypospolitej, teren Bieszczad włączony został do Cesarstwa Austriackiego, wchodząc w skład jego prowincji – Królestwa Galicji i Lodomerii. Rozpoczął się też okres głodu i niedostatku, który trwał do połowy XIX wieku. Nastąpiło wówczas ożywienie gospodarcze, wynikające z przeprowadzanych inwestycji infrastrukturalnych, obejmujących budowę dróg i linii kolejowych, w tym też dla kolei wąskotorowych. Przyczyniło się to do rozwoju przemysłu drzewnego, które było główną gałęzią gospodarki na tym terenie. Na poprawę życia mieszkańców wpłynęła także eksploatacja złóż ropy naftowej oraz utworzenie w Cisnej huty żelaza, tzw. fryszerki, produkującej narzędzia rolnicze, garnki i piece przez właściciela Cisnej – Jacka Fredro. Nastąpił również rozwój linii kolejek wąskotorowych, co pozwoliło na rozwój przemysłu drzewnego.

W II połowie XIX roku duże ożywienie gospodarcze przyniosło wydobycie ropy naftowej, której złoża występowały bogato na tym terenie. Pierwszą miejscowością z regionu Bieszczad w której przed 1866 rokiem rozpoczęto poszukiwanie ropy, a w 1870 roku powstały pierwsze szyby kopane w sąsiedztwie naturalnych wycieków ropy naftowej były Uherce Mineralne. W 1877 roku rozpoczęto eksploatację ropy naftowej na skalę przemysłową. Rozwój kopalni został zahamowany wskutek pożaru, który nastąpił w 1896 roku i strawił 18 szybów i rafinerię. Próba wznowienia wydobywania nastąpiła w 1912 roku, jednak tym razem na przeszkodzie stanął wybuch I wojny światowej i zaniechano dalszego wydobywania.

Oprócz Uherzec Mineralnych, wydobywanie ropy naftowej w XIX wieku odbywało się również między innymi w miejscowości Wańkowa, gdzie funkcjonowało 11 studni kopanych, a pochodzącą stamtąd destylowaną ropę i świece parafinowe sprzedawano w Ustrzykach

Dolnych, Lesku, Przemyślu i Rzeszowie. Wydobycie ropy rozwinęło się w Wańkowej w okresie międzywojennym, kiedy to kopalnię przejęła francuska spółka, a następnie polski duży koncern naftowy.

W okresie zaborów w Bieszczadach wykształciła się w wyższych partiach gór grupa górali karpaccich zwanych „Bojkami”, których ślady osadnictwa, w postaci chat, resztek cmentarzy i cerkwi pozostały na tym obszarze do dziś. Bojkowie charakteryzowali się pracowitością, choć żyli w biedzie, samodzielnie wykonując ubrania i przedmioty codziennego użytku. Posługiwali się jednym z dialektów języka rusińskiego z wpływami języków: polskiego, słowackiego, węgierskiego i rumuńskiego.

Oprócz Bojków, tereny dzisiejszego OF „Turystyczne Bieszczady”, zamieszkiwane były przez Łemków – grupę etniczną zamieszkujących Beskid Niski i zachodnią część Bieszczadów, głównie w dolinie Osławy i w okolicy. Charakteryzowali się noszeniem strojnych i kolorowych ubrań oraz ozdabianiem swoich domostw, a zajmowali się przede wszystkim hodowlą owiec i uprawą roli. W większości wyznawali wiarę grekokatolicką, przez co na terenach przez nich zamieszkiwanych pozostały dawne cerkwie łemkowskie.

Swoimi działaniami, teren dzisiejszego OF „Turystyczne Bieszczady” objęła I wojna światowa, gdzie już od 1914 roku toczono ciężkie walki pomiędzy wojskami rosyjskimi, a austro-węgierskimi, co spowodowało zniszczenia wsi. Na terenie Bieszczad według szacunków śmierć mogło ponieść od 60 tysięcy do 100 tysięcy żołnierzy obu stron konfliktu. Niedługo później w tym rejonie doszło do wybuchu wojny polsko – ukraińskiej, która wpłynęła na kształtowanie się ukraińskiej tożsamości narodowej mieszkańców na tych ziemiach. W 1918 roku we Lwowie proklamowana została Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL), po czym ukraińscy aktywiści z Wisłoka Wielkiego i Komańczy powołali tzw. Republikę Komańczańską i zgłosili akces przystąpienia do ZURL. Rozpoczęły się wówczas walki pomiędzy Ukraińcami, a polską samoobroną, kolejarzami i Wojskiem Polskim, które zakończyły się na początku 1919 r. Do Republiki Komańczańskiej przystąpiło szereg miejscowości z dzisiejszych gmin: Komańcza, Baligród oraz Cisna.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, doszło do zubożenia bieszczadzkich wsi – z powodu zahamowania gospodarczego zamykano tartaki i likwidowano linie kolejki wąskotorowej. W okresie międzywojennym następował również dalszy rozwój i konsolidacja tożsamości ukraińskiej, czemu sprzyjały różnego rodzaju towarzystwa, kler grekokatolicki i rozwój przedsiębiorczości. Ukraińcy stanowili wówczas zdecydowaną większość mieszkańców Bieszczadów, Polacy zaś byli zaledwie 15-procentową mniejszością.

Wybuch II wojny światowej odcisnął trwałe piętno w historii gminy, która już z początkiem września 1939 roku znalazła się pod okupacją niemiecką, gdzie ważną rolę zaczęli odgrywać Ukraińcy, których część nawiązała współpracę z Niemcami, przejmując władzę administracyjną i tworząc policję, a wobec pozostałych narodowości dochodziło do represji. Szczególnie dotknęły one Żydów zamieszkujących te tereny, których spotkała masowa eksterminacja.

Pod koniec wojny swoją działalność na tym terenie rozpoczęła Ukraińska Powstańcza Armia, których celem było utworzenie niezależnego państwa ukraińskiego na terenach polskich. Wskutek jej działalności ucierpiało wiele miejscowości, gdzie dokonywała aktów zbrodni na mieszkańcach polskiej narodowości oraz zniszczeń budynków administracyjnych i mieszkalnych. Spokój przyniosła dopiero tzw. Operacja „Wisła”, która dotyczyła akcji przesiedlania rdzennej

ludności ukraińskiej na zachodnie części kraju. Wskutek tej operacji, cały region niemal opustoszał, pozbawiony wielokulturowej, barwnej społeczności, składającej się z Polaków, Ukraińców, Żydów i Cyganów, która zamieszkiwała te tereny od wieków. W wyludnionym regionie ocalały tylko nieliczne chaty kryte strzechą, drewniane cerkwie z ikonami, cmentarze i parki podworskie po spalonych dworach, a także nieliczne krzyże i kapliczki przydrożne. Bieszczady ponownie stały się dzikim terenem, opanowaną przez przyrodę. Z czasem pojawili się tu leśnicy, drwale, pilarze i inni osadnicy, którzy z upływem lat utworzyli zupełnie nową społeczność.

Obszar Funkcjonalny „Turystyczne Bieszczady” charakteryzuje się bogatym dziedzictwem kulturowym, które wynika z wielokulturowej historii, występujących tu licznych zabytków architektury sakralnej oraz zachowanych tradycji. Każda z gmin wchodzących skład obszaru ma swoją własną, unikalną historię i własne dziedzictwo, o którego ochronę i promocję dba. Poniżej przedstawiono najważniejsze zabytki występujące na terenie poszczególnych gmin OF.

Gmina Baligród

Do najważniejszych zabytków oraz miejsc pamięci na terenie gminy Baligród, zalicza się między innymi:

- Cerkiew Zaśnięcia Matki Boskiej w Baligrodzie – murowana cerkiew grekokatolicka, wzniesiona w 1829 roku,
- Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Baligrodzie, wzniesiony w latach 1877-1879, pełniący obecnie funkcję kaplicy cmentarnej,
- Cmentarz wojskowy żołnierzy Wojska Polskiego i Armii Radzieckiej, poległych w walkach z Niemcami i Ukraińcami, założony w latach 1946-1947,
- układ urbanistyczny miejscowości Baligród,
- cmentarz żydowski w Baligrodzie z I połowy XVIII wieku,
- pomnik –czołg T-34 na rynku w Baligrodzie.

Zdjęcie 1 Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Baligrodzie

Źródło: www.wikipedia.org

Zdjęcie 2 Cmentarz wojskowy w Baligrodzie

Źródło: www.grupabiwakowa.pl

Zdjęcie 3 Czołg T-34 na rynku w miejscowości Baligród

Źródło: polskaniezwykla.pl

Gmina Cisna

Do najciekawszych obiektów architektury, miejsc pamięci i innych obiektów na terenie gminy Cisna można zaliczyć przede wszystkim:

- Cerkiew św. Męczennicy Paraskewii w Łopience z kopią łaskami słynącej ikony Marki Bożej Łopieńskiej i oryginalną rzeźbą Chrystusa Bieszczadzkiego,
- Kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa w Cisnej,
- ciągi komunikacyjne, zespoły funkcjonalne stacji, parowozownie oraz część taboru Bieszczadzkiej Kolei Leśnej,
- cmentarz wojenny w Cisnej z okresu I wojny światowej,
- miejsce martyrologii na wzgórzu Betlejemka z pomnikiem, upamiętniające bohaterską obronę wsi podczas ataków sotni UPA.

Zdjęcie 4 Cerkiew św. Męczennicy Paraskewii w Łopience

Źródło: www.bieszczady.net

Zdjęcie 5 Stacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej w Majdanie

Źródło: www.wikipedia.org

Gmina Komańcza

Gminę Komańcza cechuje występowanie licznych zabytkowych obiektów architektury sakralnej, obejmujących przede wszystkim cerkwie prawosławne i grekokatolickie, ale także klasztor oraz kościoły rzymskokatolickie. Najważniejszymi obiektami dziedzictwa kulturowego na terenie gminy są między innymi:

- Cerkiew prawosławna pw. Opieki Matki Bożej w Komańczy, zbudowana w latach 1800-1803, która spłonęła w 2006 r., po czym została odtworzona w 2010 r. z nowym ikonostasem, będącego kopią tego, który spłonął w pożarze,
- Klasztor Sióstr Nazaretanek pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Komańczy, wzniesiony w latach 1929-1931, który był miejscem internowania prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego,
- drewniany kościół parafialny pw. św. Józefa w Komańczy, odbudowany w latach 1949-1950 na planie kościoła, który spłonął w 1944 roku,
- murowaną cerkiew grekokatolicką pw. św. Mikołaja w Smolniku, pochodzącą z 1806 r. wraz z dzwonnica i otaczającym ją murem kamiennym,
- drewniana cerkiew parafialna pw. św. Michała Archanioła w Turzańsku, zbudowana w 1803 r., użytkowana obecnie jako prawosławna, w której znajduje się kompletny ikonostas z ikonami malowanymi w 1895 r. i ołtarze boczne, a obok niej znajduje się najwyższa w polskich Karpatach drewniana dzwonnica; w 2013 r. cerkiew wpisana została na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.
- drewniana grekokatolicka cerkiew parafialna pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Szczawnem z 1888 r., użytkowana obecnie jako prawosławna, która posiada XIX-wieczny ikonostas i polichromie figuralne, a obok cerkwi znajduje się drewniana dzwonnica oraz cmentarz parafialny,
- drewniana cerkiew grekokatolicka pw. św. Mikołaja w Rzepedzi, pochodząca z 1824 r., wraz z XIX-wiecznym ikonostasem i polichromią, przy której znajduje się drewniana dzwonnica oraz cmentarz,
- drewniana cerkiew grekokatolicka pw. św. Dymitra w Radoszycach, zbudowana w 1868 r., w której obecnie znajduje się rzymskokatolicki kościół filialny pw. Matki Bożej Wspomożycielki, należący do parafii w Komańczy.

Zdjęcie 6 Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej w Komańczy

Źródło: www.komancza.pl

Zdjęcie 7 Klasztor Sióstr Nazaretanek w Komańczy

Źródło: www.wikipedia.org

Źródło: www.grupabiwakowa.pl

Gmina Olszanica

Do najważniejszych zabytków, znajdujących się na terenie gminy Olszanica można zaliczyć przede wszystkim:

- zabytkowy zespół pałacowy w Olszanicy, pochodzący z 1905 roku, z secesyjno-romantycznym pałacem Jordanów, otoczonym malowniczą fosą oraz 7-hektarowym dworskim parkiem krajobrazowym, obecnie znajduje się tu Ośrodek Konferencyjno-Wypoczynkowy;
- Kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia w Olszanicy, stanowiąca dawną murowaną cerkiew grekokatolicką pw. Zaśnięcia Matki Bożej z 1923 roku;
- Kościół pw. św. Biskupa Stanisława w Uhercach Mineralnych, wybudowany w latach 1754-1757, który okala dwumetrowy mur obronny z otworami strzelniczymi;
- Cerkiew grekokatolicka pw. Zmartwychwstania Chrystusa w Zwierzyniu z lat 1750-1799, pełniąca obecnie funkcję rzymskokatolickiego kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i należy do parafii w Myczkowcach;
- dawna drewniana cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Św. Anny w Orelcu, pochodząca z 1740 roku;
- dawna drewniana cerkiew grekokatolicka pw. Soboru Matki Bożej w Rudence, pochodząca z 1843 roku;
- Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Stefkowej (dawna drewniana cerkiew grekokatolicka pw. św. Paraskewii), pochodzący z 1840 roku;

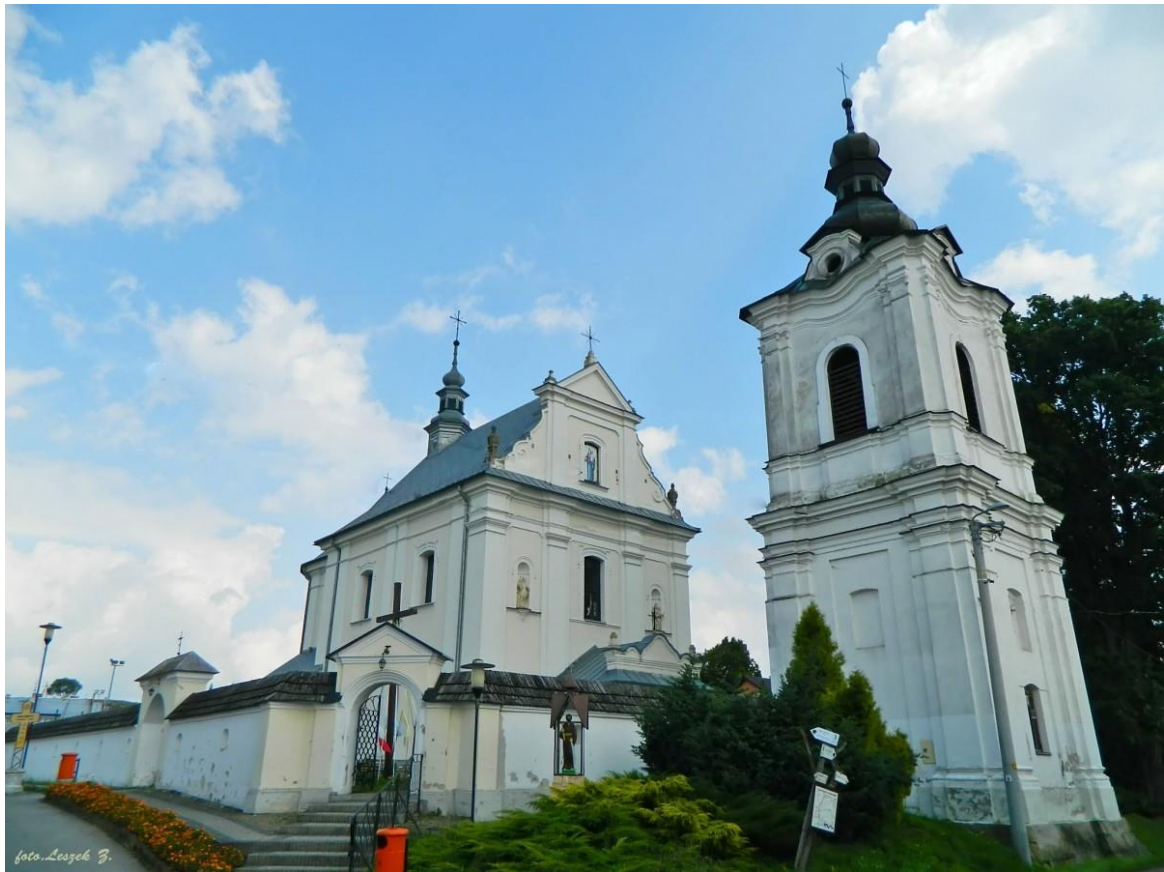
- Kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Wańkowej (dawna drewniana trójdzielna cerkiew grekokatolicka pw. św. Męczennicy Paraskewii), pochodząca z 1726 roku;
- Kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Paszowej (dawna drewniana cerkiew grekokatolicka Soboru Bogurodzicy), zbudowany w latach 1775-1799.

Zdjęcie 9 Zespół pałacowy w Olszanicy

Źródło: www.e-turysta.pl

Zdjęcie 10 Kościół pw. św. Biskupa Stanisława w Uhercach Mineralnych

Źródło: www.uherce.przemyska.pl

Zdjęcie 11 Kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Wańkowej

Źródło: www.wikipedia.org

Źródło: www.wikipedia.org

Oprócz wyżej wymienionych, na terenie gminy znajdują się inne obiekty dziedzictwa kulturowego, pozwalające zachować historię tego miejsca, jak m. in. cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej w Uhercach Mineralnych, gdzie spoczywają żołnierze rosyjscy, niemieccy i austro-węgierscy polegli w czasie operacji gorlickiej; murowany Dom Ubogich w Uhercach Mineralnych, wzniesiony w celu niesienia pomocy ubogich, gdzie obecnie mieści się minigaleria prezentująca twórczość miejscowych artystów; drewniane i murowane kapliczki przydrożne; cmentarze cerkiewne; Mogiła Tatarska, gdzie według tradycji ma spoczywać wódz tatarski, który zginął w bitwie w 1672 roku; miejsce martyrologii – pomnik Żydów (chasydów) z okolicznych miejscowości, zamordowanych przez hitlerowców.

Gmina Solina

Do najciekawszych obiektów dziedzictwa kulturowego, znajdujących się na terenie gminy Solina, można zaliczyć:

- dawną murowaną cerkiew grekokatolicką pw. św. Jerzego w Myczkowcach, pochodząca z lat 1910-1913 r., w której obecnie znajduje się parafialny kościół rzymskokatolicki pw. Matki Boskiej Częstochowskiej,
- murowany kościół neogotycki pw. Serca Pana Jezusa w Myczkowie, zbudowany w 1900 r.,

- dwudzielna cerkiew grekokatolicka pw. Zaśnięcia Matki Bożej w Myczkowie, wzniesiona w 1900 r., która pełni dziś funkcję parafialnego kościoła katolickiego pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa,
- Muzeum Kultury Bojków w Myczkowie, posiadające zbiory narzędzi rolniczych i pamiątek po zamieszkujących rejon Bieszczad Bojkach,
- Murowana cerkiew parafialna pw. św. Paraskewy w Polańczyku, pochodząca z 1907 r., w której znajduje się ołtarz ze słynącą łaskami ikoną Matki Bożej, pochodzący z dawnego sanktuarium w Łopience.

Zdjęcie 13 Cerkiew grekokatolicka pw. św. Jerzego w Myczkowcach

Źródło: www.wikipedia.org

Źródło: www.polska-org.pl

2.4.3. Mieszkalnictwo i planowanie przestrzenne

Kolejnym ważnym elementem rozwoju lokalnego w gminie jest mieszkalnictwo, związane z wielkością zasobów mieszkaniowych oraz warunkami mieszkaniowymi. Mieszkalnictwo ściśle wiąże się również z polityką przestrzenną, ze względu na jej rolę w kształtowaniu przestrzeni, decydując o sposobie użytkowania terenu.

Według danych GUS z 2021 r., na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” znajdowały się łącznie 6 384 mieszkania w 4 982 budynkach mieszkalnych, których łączna powierzchnia wyniosła 592 891 m². Najwięcej mieszkań znajdowało się na terenie gminy Solina – 1 760, natomiast najmniej w gminie Cisna – 601, na co zasadniczy wpływ ma potencjał demograficzny tych gmin.

Dane dotyczące liczby budynków mieszkalnych, mieszkań, izb oraz powierzchni użytkowej mieszkań w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 39 Liczba budynków mieszkalnych, mieszkań, izb oraz powierzchnia użytkowa mieszkań w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Wyszczególnienie	Rok	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Liczba budynków mieszkalnych	2017	793	546	800	1 173	1 375
	2021	801	601	832	1 243	1 505
Liczba mieszkań	2017	988	778	1 411	1 315	1 467

	2021	962	800	1 460	1 402	1 760
Liczba izb	2017	4 119	3 695	5 315	5 914	7 303
	2021	4 281	3 706	5 627	6 424	8 541
Powierzchnia użytkowa mieszkań (m2)	2017	82 556	98 257	118 593	118 593	149 201
	2021	87 782	105 993	130 058	130 058	184 856

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

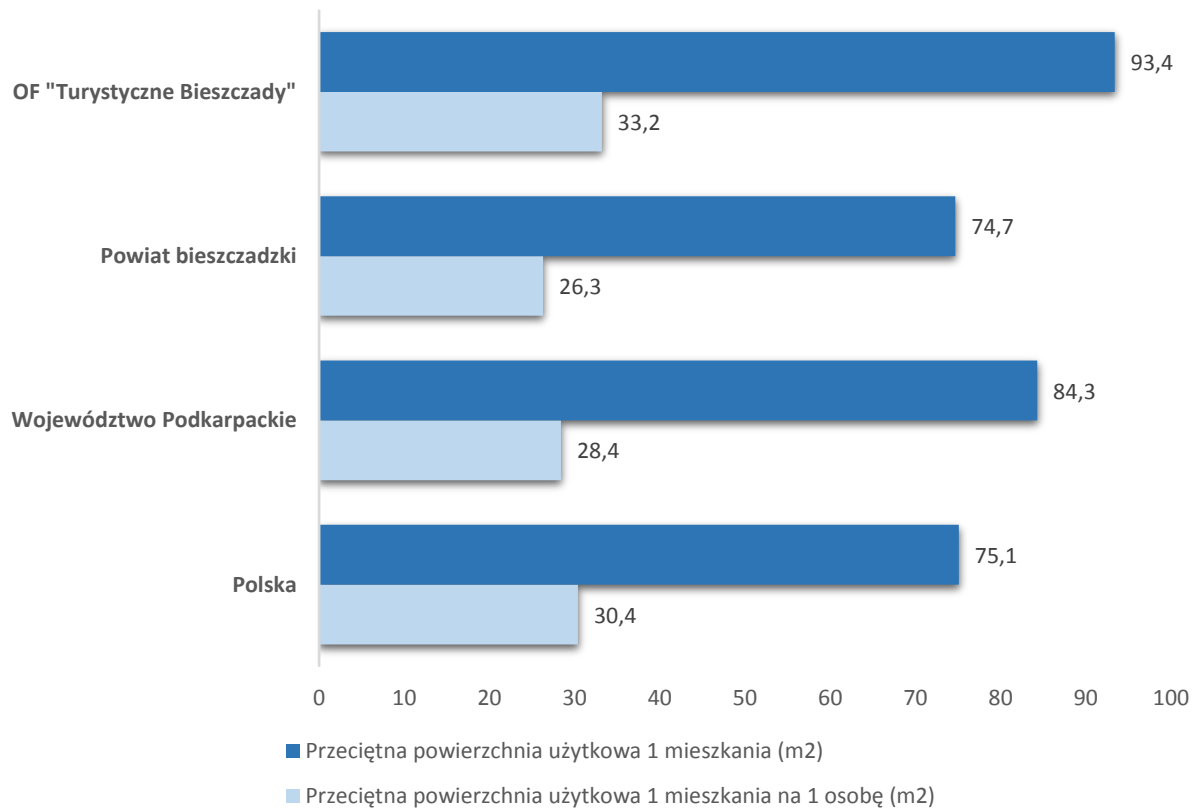
Wskaźnikami, pozwalającymi określić wielkość zasobów mieszkaniowych na danym obszarze, są przede wszystkim:

- przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania,
- przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę,
- przeciętna liczba osób na 1 mieszkanie,
- przeciętna liczba osób na 1 izbę;
- mieszkania na 1000 mieszkańców.

W 2021 roku, przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” wynosiła 93,4 m², w porównaniu do rok 2017 zwiększając się o 3,6 m². Wskaźnik ten znacznie przekracza średnią dla województwa podkarpackiego (84,3 m²) oraz całego kraju (75,1 m²), z uwagi na dysproporcje w przeciętnej powierzchni użytkowej w miastach, w szczególności dużych i średnich, gdzie przeważają budynki mieszkalne wielorodzinne oraz na obszarach wiejskich, gdzie w większości występują budynki mieszkalne jednorodzinne. Zauważalne jest to również, zestawiając dane dla OF z danymi dla powiatu bieszczadzkiego, znajdującym się w jego sąsiedztwie, gdzie średnia powierzchnia użytkowa 1 mieszkania wyniosła 74,7 m², na co wpływ miała przede wszystkim występująca w Ustrzykach Dolnych zabudowa budynkami mieszkalnymi wielorodzinnymi. Również przypadku wskaźnika przeciętnej powierzchni użytkowej mieszkania na 1 osobę, wartość wskaźnika dla OF „Turystyczne Bieszczady” wynosiła w 2021 roku 33,2 m² – kształtując się powyżej średniej dla powiatu bieszczadzkiego (26,3 m²), województwa podkarpackiego (28,4 m²) oraz całego kraju (30,4 m²).

Dane dotyczące wskaźników: przeciętnej powierzchni użytkowej 1 mieszkania oraz przeciętnej powierzchni użytkowej mieszkania na 1 osobę w 2021 roku dla OF „Turystyczne Bieszczady”, powiatu bieszczadzkiego, województwa podkarpackiego, a także całego kraju, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 25 Przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania w m² i przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania na 1 osobę w m² w OF „Turystyczne Bieszczady”, powiecie bieszczadzkim, województwie podkarpackim oraz w Polsce

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jednym ze wskaźników, przedstawiającym zagęszczenie mieszkań jest przeciętna liczba osób przypadająca na 1 mieszkanie. W tym przypadku, pozytywnym trendem jest zmniejszanie się wartości tego wskaźnika, co miało miejsce zarówno w OF „Turystyczne Bieszczady”, powiecie bieszczadzkim, województwie podkarpackim, jak i w skali całego kraju, na przestrzeni lat 2017-2021.

W 2021 roku, w OF „Turystyczne Bieszczady” na jedno mieszkanie przypadało średnio 2,91 osób, co kształtowało się poniżej średniej dla województwa podkarpackiego (2,97), jednak powyżej średniej dla powiatu bieszczadzkiego (2,84) oraz dla całego kraju (2,47), świadcząc o dużej gęstości zaludnienia mieszkań na tym terenie, co charakterystyczne jest dla obszarów wiejskich. Na przestrzeni lat 2017-2021 zauważalna jest malejąca tendencja, jeśli chodzi o wartość tego wskaźnika, jednak wciąż jest to spadek zbyt niski, by w najbliższych latach, móc zbliżyć się do średniej krajowej.

Nieco inaczej sytuacja wygląda w przypadku przeciętnej liczby osób przypadających na 1 izbę. W statystyce publicznej, izbą określa się pomieszczenie w mieszkaniu, oddzielone od innych stałymi ścianami o powierzchni nie mniejszej niż 4 m², z bezpośrednim oświetleniem dziennym poprzez okno lub oszklone drzwi w ścianie zewnętrznej budynku. Do izb zalicza się pokoje oraz kuchnie spełniające przedstawione kryteria, nie uwzględnia się natomiast m. in. przedpokojów, holi, łazienek, spiżarni, ganków itp. W 2021 roku, na jedną izbę przypadało w OF

„Turystyczne Bieszczady” 0,66 osób, z kolei w powiecie bieszczadzkim – 0,72 osoby, w województwie podkarpackim – 0,70, a w skali kraju 0,64 osoby.

W statystyce publicznej występuje również wskaźnik liczby mieszkań na 1000 mieszkańców, określający wielkość zasobów mieszkaniowych oraz stopień zaspokojenia potrzeb w zakresie tych zasobów. W 2021 roku w OF „Turystyczne Bieszczady”, liczba mieszkań na 1000 mieszkańców wyniosła 352,6, a wynik ten kształtował się na poziomie nieznacznie wyższym niż średnia dla powiatu bieszczadzkiego – 351,6 i województwa podkarpackiego – 337,2 oraz znacznie poniżej średniej dla całego kraju – 405,2.

Analiza wyżej przedstawionych wskaźników, według danych z 2021 roku dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” ukazuje, że:

- najwyższa wartość przeciętnej powierzchni użytkowej 1 mieszkania wystąpiła w gminie Cisna – 105,3 m², a najmniejsza w gminie Komańcza – 72,6 m²;
- najwyższa wartość przeciętnej powierzchni użytkowej mieszkania na 1 osobę wystąpiła w gminie Cisna – 49,9 m², a najmniejsza w gminie Komańcza – 25,0 m²;
- najwyższa wartość przeciętnej liczby osób przypadających na 1 mieszkanie wystąpiła w gminie Olszanica – 3,38, a najmniejsza w gminie Cisna – 2,11;
- najwyższa wartość liczby osób przypadających na 1 izbę wystąpiła w gminie Komańcza – 0,75, a najmniejsza w gminie Cisna – 0,46;
- najwyższa wartość liczby mieszkań na 1000 mieszkańców wystąpiła w gminie Cisna – 473,7, a najmniejsza w gminie Olszanica – 295,8.

Dane dotyczące wartości wskaźników zasobów mieszkaniowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 40 Wskaźniki dotyczące zasobów mieszkaniowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

Wyszczególnienie	Rok	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania	2017	83,6	103,7	69,6	90,2	101,7
	2021	91,2	105,3	72,6	92,8	105,0
Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę	2017	26,3	46,1	21,1	23,9	28,1
	2021	28,6	49,9	25,0	27,4	35,2
Przeciętna liczba osób na 1 mieszkanie	2017	3,18	2,25	3,30	3,78	3,62
	2021	3,19	2,11	2,90	3,38	2,98
Przeciętna liczba osób na 1 izbę	2017	0,76	0,47	0,88	0,84	0,73
	2021	0,72	0,46	0,75	0,74	0,61
Mieszkania na 1000 mieszkańców	2017	314,4	444,8	303,3	264,9	276,2
	2021	313,5	473,7	344,9	295,8	335,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Na przestrzeni lat 2017-2021 na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” można zauważyć wzrost liczby mieszkań, co jest trendem zarówno w województwie podkarpackim ogółem, jak i w skali kraju. W tym okresie w OF oddano łącznie do użytkowania 387 mieszkań o powierzchni 54 282 m².

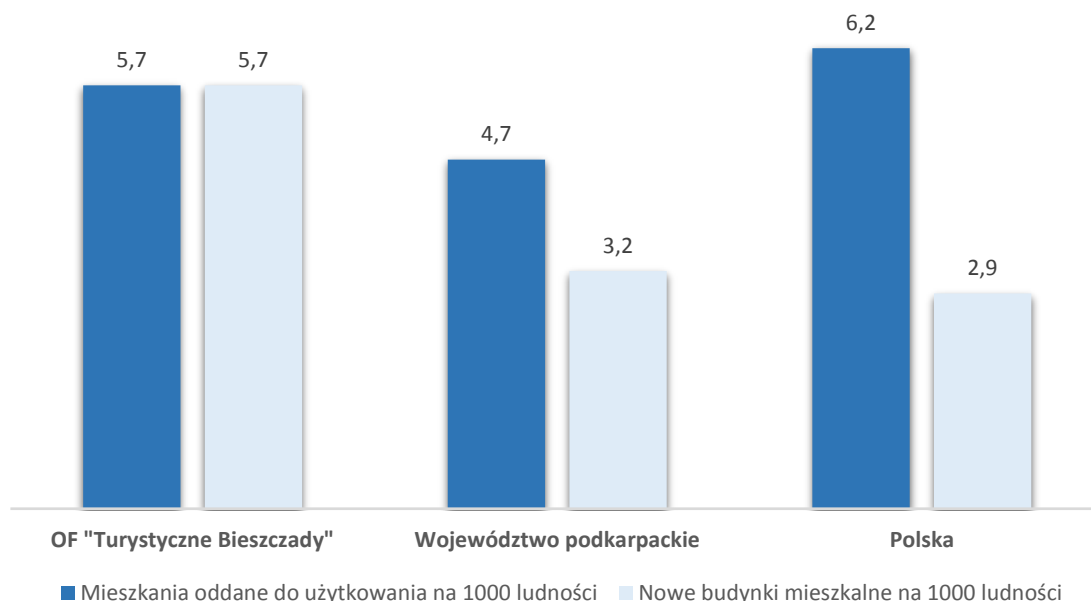
Pomocne w określeniu sytuacji w budownictwie mieszkaniowym na danym obszarze oraz tendencji zachodzącej w tej kwestii, są opracowane przez GUS wskaźniki budownictwa mieszkaniowego, m. in. mieszkania oddane do użytkowania na 1000 ludności, przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania oddanego do użytkowania oraz nowe budynki mieszkalne na 1000 ludności.

Według danych GUS z 2021 r., wartość wskaźnika liczby mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 ludności wyniosła w OF „Turystyczne Bieszczady” 5,7, co było wysokim wynikiem w stosunku do średniej województwa podkarpackiego (3,2) oraz całego kraju (2,9). Przyczyną takiego stanu rzeczy jest charakterystyka OF oraz jego położenie w atrakcyjnym turystycznie regionie, gdzie powstaje wiele obiektów oferujących nocleg dla turystów. Również uwarunkowania demograficzne, a także rynek pracy mają zasadniczy wpływ na sytuację w budownictwie mieszkaniowym, co przejawia się skalą rozwoju mieszkalnictwa na danym obszarze.

Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, do użytkowania oddawane są przede wszystkim mieszkania w budynkach jednorodzinnych, co potwierdza między innymi wskaźnik dotyczący przeciętnej powierzchni użytkowej 1 mieszkania oddanego do użytkowania (145,4 m² w 2021 r.). W województwie podkarpackim oraz w skali kraju, wartości wskaźnika są natomiast mniejsze – odpowiednio 110,5 m² oraz 92,9 m². Widoczne jest to również, porównując wartość wskaźnika dotyczącego nowych budynków mieszkalnych na 1000 ludności, która w OF w 2021 roku wyniosła 5,7, natomiast znacznie mniej w województwie podkarpackim – 3,2 i w całym kraju – 2,9, gdzie przyrost nowych budynków mieszkalnych jest znacznie mniejszy niż liczba mieszkań oddawanych do użytkowania.

Dane w zakresie wartości wskaźników dotyczących mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 ludności oraz nowych budynków mieszkalnych na 1000 ludności w 2021 roku w OF „Turystyczne Bieszczady”, województwie podkarpackim oraz Polsce, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 26 Wskaźniki dotyczące budownictwa mieszkaniowego dla OF „Turystyczne Bieszczady”, województwa podkarpackiego oraz Polski w 2021 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Dokonując analizy danych dotyczących budownictwa mieszkaniowego dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” można zauważyć, że na przestrzeni lat 2017-2021, największą liczbę mieszkań oddano do użytkowania w gminie Solina – 130, a następnie w gminie Olszanica – 95, natomiast najmniej w gminie Komańcza – 33, co ukazuje jaką dysproporcja w budownictwie mieszkaniowym występuje na analizowanym obszarze.

Z kolei analiza wskaźników z zakresu budownictwa mieszkaniowego według danych z 2021 roku ukazuje, że największa liczba nowych budynków mieszkalnych na 1000 mieszkańców oraz liczba mieszkań oddana do użytkowania na 1000 mieszkańców wystąpiła w gminie Cisna – 15,8, a najmniejsza w gminie Komańcza – 2,8. Również w przypadku średniej powierzchni użytkowej 1 mieszkania oddanego do użytkowania, największą powierzchnią charakteryzowały się mieszkania oddane w gminie Cisna – 178,0 m², a najmniejszą w gminie Komańcza – 116,3 m². W stosunku do roku 2017, do wzrostu wartości wskaźników: mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 ludności oraz nowych budynków mieszkalnych na 1000 ludności doszło w gminach: Cisna, Komańcza i Olszanica, natomiast do spadku wartości tych wskaźników – w gminach: Baligród i Solina.

Dane dotyczące wartości wskaźników z zakresu budownictwa mieszkaniowego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 41 Wskaźniki dotyczące zasobów mieszkaniowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021

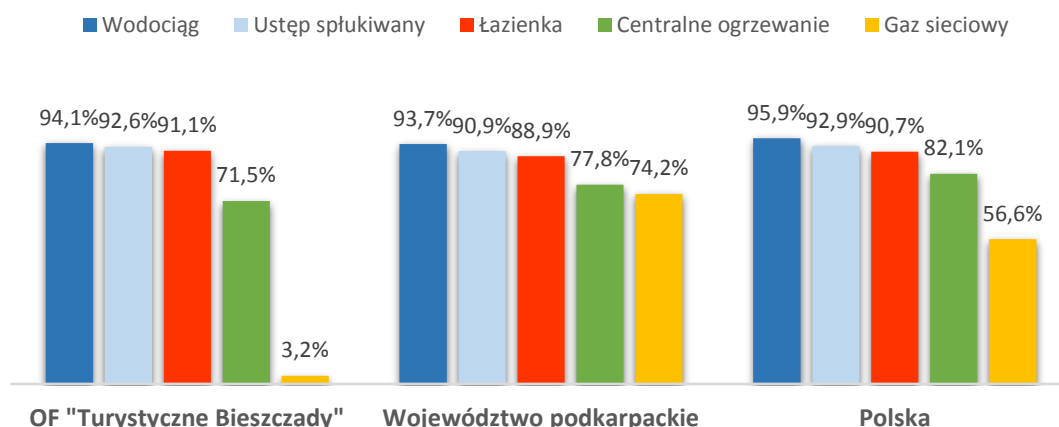
Wyszczególnienie	Rok	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Mieszkania oddane do użytkowania na 1000 ludności	2017	6,0	13,6	1,5	2,4	6,0
	2021	2,9	15,8	2,8	2,9	4,3
Przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania oddanego do użytkowania	2017	113,7	154,0	136,7	150,3	128,8
	2021	154,7	178,0	116,3	156,9	120,9
Nowe budynki mieszkalne na 1000 ludności	2017	6,0	13,6	1,3	2,2	6,0
	2021	2,9	15,8	2,8	2,9	4,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

O warunkach mieszkaniowych, oprócz takich czynników jak powierzchnia mieszkania, w tym powierzchnia przypadająca na 1 osobę, czy też liczba izb, decyduje również wyposażenie w podstawowe instalacje techniczno-sanitarne, do których można zaliczyć łazienkę, ustęp spłukiwany, wodociąg, centralne ogrzewanie oraz gaz sieciowy.

Na przestrzeni ostatnich lat, ogółem w skali kraju można zauważyć wzrost liczby mieszkań wyposażonych w instalacje techniczno-sanitarne. Najwięcej mieszkań na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w 2020 roku wyposażonych było w wodociąg – 94,1 % ogółu mieszkań. Ustęp spłukiwany posiadało 92,6 % ogółu mieszkań, łazienkę – 91,1 %, natomiast centralne ogrzewanie – 71,5 %. Najmniej mieszkań wyposażonych było w gaz z sieci – instalację tą posiadało zaledwie 3,2 % ogółu mieszkań. W większości wartości te były wyższe od średniej dla województwa podkarpackiego (za wyjątkiem wyposażenia mieszkań w ustęp spłukiwany i gaz sieciowy) oraz w większości przypadków niższe od średniej dla całego kraju (za wyjątkiem wyposażenia mieszkań w łazienkę), co zostało przedstawione na poniższym wykresie. Z uwagi na brak dostępnych danych za rok 2021 na dzień opracowania niniejszej diagnozy, przedstawione zostały dane dla roku 2020.

Wykres 27 Mieszkania wyposażone w instalacje techniczno-sanitarne w % ogółu mieszkań w OF „Turystyczne Bieszczady”, województwie podkarpackim oraz w Polsce w 2020 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Analizując wyposażenie mieszkań w instalacje techniczno-sanitarne w 2020 roku, zauważalne są dysproporcje w tej kwestii w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”:

- w wodociąg najwięcej mieszkań wyposażonych było w gminie Cisna – 102,1 % ogółu mieszkań, a najmniej w gminie Solina – 86,5 %;
- w ustęp spłukiwany najwięcej mieszkań wyposażonych było w gminie Cisna – 102,1 % ogółu mieszkań, a najmniej w gminie Solina – 84,5 %;
- w łazienkę najwięcej mieszkań wyposażonych było w gminie Cisna – 101,8 % ogółu mieszkań, a najmniej w gminie Solina – 83,5 %;
- w centralne ogrzewanie najwięcej mieszkań wyposażonych było w gminie Cisna – 74,4 %, a najmniej w gminie Baligród – 69,3 %;
- w gaz sieciowy najwięcej mieszkań wyposażonych było w gminie Solina – 9,0 % ogółu mieszkań, a najmniej w gminach: Cisna i Komańcza – 0 %.

Dane dotyczące wyposażenia mieszkań w instalacje techniczno-sanitarne w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 42 Mieszkania wyposażone w instalacje techniczno-sanitarne w % ogółu mieszkań w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 i 2020 roku

Rodzaj instalacji techniczno-sanitarnej	Rok	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Wodociąg	2017	92,4%	96,9%	92,7%	94,4%	98,1%
	2020	99,4%	102,1%	91,1%	91,6%	86,5%
Ustęp spłukiwany	2017	90,3%	96,9%	92,5%	91,0%	95,7%
	2020	97,2%	102,1%	91,0%	88,3%	84,5%

Łazienka	2017	88,1%	96,7%	91,4%	88,1%	94,5%
	2020	94,9%	101,8%	89,9%	85,6%	83,5%
Centralne ogrzewanie	2017	63,4%	69,3%	71,7%	72,5%	81,3%
	2020	69,3%	74,4%	70,7%	70,8%	72,4%
Gaz sieciowy	2017	5,2%	0,3%	0,1%	0,5%	8,4%
	2020	5,6%	0,0%	0,0%	1,4%	9,0%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Jak wspomniano we wcześniejszej części niniejszego podrozdziału, mieszkalnictwo ściśle wiąże się z polityką przestrzenną, która decydując o sposobie użytkowania terenu, wpływa na kształtowanie przestrzeni. Zgodnie z obowiązującymi przepisami, kierunki polityki przestrzennej gminy określa studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Studium określa również lokalne zasady gospodarowania przestrzenią przy uwzględnieniu celów i kierunków polityki przestrzennej, określonych w koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województwa, planie zagospodarowania przestrzennego województwa i strategii rozwoju gminy. W tym zakresie fundamentalne znaczenie mają zasady ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju.

Ład przestrzenny jest określany, jako ukształtowanie powierzchni, które tworzy harmonijną całość i uwzględnia w sposób uporządkowany wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne. Z kolei zrównoważony rozwój jest to rozwój społeczno-gospodarczy, w którym występuje proces integracji działań politycznych, społecznych i gospodarczych, mając na względzie zachowanie równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb społeczności lub obywateli, zarówno w chwili obecnej jak i dla przyszłych pokoleń.

W celu kształtowania zabudowy oraz wskaźników zagospodarowania terenu tworzone są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego na działkach gminnych i prywatnych, umożliwiające przyjęcie wieloletniego kierunku działań standaryzujących ład i porządek przestrzenny oraz stwarzające możliwość zrównoważonego rozwoju podstawowej infrastruktury komunalnej i społecznej oraz sprawniejszego zasiedlania obszarów gminy. Obligatoryjnie realizowane są programy i projekty zmierzające do harmonizacji i kształtowania przestrzeni publicznej.

Zgodnie z danymi GUS z 2021 roku, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” obowiązywało łącznie 146 miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, o łącznej powierzchni 2 557 ha (ok. 12 % powierzchni OF ogółem), jednak zaledwie 31 z nich, zostało sporządzonych na podstawie ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, a ich łączna powierzchnia wynosiła 2 325 ha. Pozostałe obowiązujące plany, zostały opracowane na podstawie ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym, która została uchylona przez ww. ustawę.

Najwięcej miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego obowiązywało w 2021 roku w gminie Cisna – 58 planów, z tego 6 sporządzonych na podstawie ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Najmniej miejscowych planów obowiązywało w gminach: Komańcza i Olszanica – odpowiednio 10 i 9. Największy udział powierzchni objętej obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni ogółem, wystąpił w gminie Solina – 1 554 ha.

Dane dotyczące obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 43 Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Plany zagospodarowania ogółem	20	58	10	9	49
Powierzchnia gminy objęta obowiązującymi planami ogółem (w ha)	46	789	149	15	1 554
Plany sporządzone na podstawie ustawy z 2003 r.	6	6	10	4	5
Powierzchnia terenów objętych obowiązującymi planami na podstawie ustawy z 2003 r. (w ha)	33	721	149	10	1 412
Udział powierzchni objętej obowiązującymi planami w powierzchni ogółem (w %)	0,3	2,7	0,4	0,2	8,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Optymalnym rozwiązaniem w kształtowaniu polityki przestrzennej gmin byłoby uchwalenie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla wszystkich terenów zurbanizowanych. Jednak w obecnej sytuacji ekonomicznej samorządów oraz obowiązujących przepisów prawnych dot. ochrony przyrody, jest to rozwiązanie trudne i czasochłonne w realizacji.

Ze względu na mały odsetek terenów objętych miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, zagospodarowanie przestrzenne jest realizowane poprzez wydawanie przewidzianych prawem decyzji o warunkach zabudowy lub decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego. Na przestrzeni lat 2017-2021, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” zostało wydanych 1 640 decyzji o warunkach zabudowy oraz 196 decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego.

Wydane decyzje o warunkach zabudowy dotyczyły w przeważającej części zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej – 1 076, tj. 65,61 % ogółu wydanych decyzji, w niewielkim

natomiast stopniu zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej –zaledwie 7 wydanych decyzji. Ilość decyzji dot. zabudowy usługowych wyniosła z kolei 376, a decyzji dot. innej zabudowy – 181.

W okresie od 2017 do 2021 roku, najwięcej decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego zostało wydanych w gminie Solina – 71, natomiast najmniej w gminie Cisna – 12. Biorąc natomiast pod uwagę liczbę wydanych decyzji o warunkach zabudowy, najwięcej zostało wydanych również w gminie Solina – 861, co jest wynikiem większego udziału powierzchni objętej miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego niż w przypadku pozostałych gmin. Najmniej decyzji o warunkach zabudowy zostało wydanych w gminie Komańcza - 152.

Dane dotyczące liczby wydanych decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego oraz decyzji o warunkach zabudowy w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 44 Liczba wydanych decyzji o warunkach zabudowy oraz decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Wyszczególnienie	Rok	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Decyzje o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego	2017	2	5	3	3	16
	2018	3	2	24	5	15
	2019	1	3	3	17	13
	2020	6	0	10	13	12
	2021	2	2	8	13	15
Decyzje o warunkach zabudowy	2017	42	37	26	53	221
	2018	42	34	48	60	180
	2019	48	35	17	43	220
	2020	42	27	22	43	115
	2021	49	29	39	43	125
Decyzje dot. zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej	2017	0	0	1	0	0
	2018	1	0	1	0	0
	2019	0	0	1	0	0
	2020	1	0	0	0	1
	2021	1	0	0	0	0
Decyzje dot. zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej	2017	30	27	19	43	113
	2018	34	20	36	40	166
	2019	44	20	11	34	95
	2020	27	18	17	28	67
	2021	41	21	32	26	67
Decyzje dot. zabudowy usługowej	2017	3	9	5	7	76
	2018	4	6	8	12	6
	2019	2	11	2	6	85
	2020	8	4	2	6	35
	2021	4	4	3	10	58
Decyzje dot. innej zabudowy	2017	9	1	1	3	32
	2018	3	8	3	8	8
	2019	2	4	3	3	40
	2020	6	5	3	9	12
	2021	3	4	4	7	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

2.4.4. Infrastruktura techniczna i gospodarka odpadami

Istotny wpływ na jakość życia na danym obszarze ale także na procesy rozwojowe w gminie ma dostępna infrastruktura techniczna oraz istniejące warunki do rozwoju mieszkalnictwa. Jednym z głównych celów jednostek samorządu terytorialnego jest tworzenie jak najlepszych warunków do zamieszkania, prowadzenia działalności gospodarczej, realizacji usług społecznych, komunalnych i administracyjnych, a także zagospodarowania przestrzennego.

Infrastrukturę techniczną stanowi w szczególności infrastruktura drogowa, wodno-kanalizacyjna oraz sieć gazowa, energetyczna i telekomunikacyjna. Jest to zespół elementów niezbędnych do funkcjonowania społeczeństwa oraz gospodarki, mając istotny wpływ na zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy danego obszaru, poprzez wzrost atrakcyjności i potencjał inwestycyjny.

Rozwinięta infrastruktura drogowa zapewnia dostępność komunikacyjną obszaru na którym się znajduje. Dostępność komunikacyjna gminy jest czynnikiem determinującym wielopłaszczyznowy rozwój społeczno-gospodarczy, a także czynnikiem napędu gospodarczego, będący elementem kluczowym do poprawy jakości życia mieszkańców. Główny wpływ na dostępność komunikacyjną ma stan i rodzaj dróg oraz możliwe połączenia z innymi miastami i miejscami, będącymi celem podróży. Dostępność ma ogromne znaczenie zarówno dla transportu osobowego, jak i transportu towarowego.

Transport ma również zasadnicze znaczenie w zaspokajaniu potrzeb związanych z uprawianiem turystyki. Na dostępność komunikacyjną danego obszaru turystycznego składają się dwa czynniki. Po pierwsze jest możliwość dotarcia turysty z miejsca jego stałego zamieszkania do celu jego wyjazdu, czyli tzw. dostępność zewnętrzna, a po drugie jest to sieć połączeń komunikacyjnych, która umożliwia jego poruszanie się po zwiedzanym regionie turystycznym, czyli tzw. dostępność wewnętrzna. O dostępności komunikacyjnej świadczy więc zarówno infrastruktura komunikacyjna, obejmująca m. in. drogi, linie kolejowe, dworce i przystanki, oraz parkingi, ale także i sieć różnego rodzaju połączeń wewnątrz i na zewnątrz miejsca docelowego ruchu turystycznego.

Drogi publiczne ze względu na funkcję w sieci drogowej dzielą się według przepisów ustawy z dnia 21 marca 1985 r. o drogach publicznych (Dz. U. z 2023 r. poz. 645 z późn. zm.) na następujące kategorie:

- drogi krajowe,
- drogi wojewódzkie,
- drogi powiatowe,
- drogi gminne.

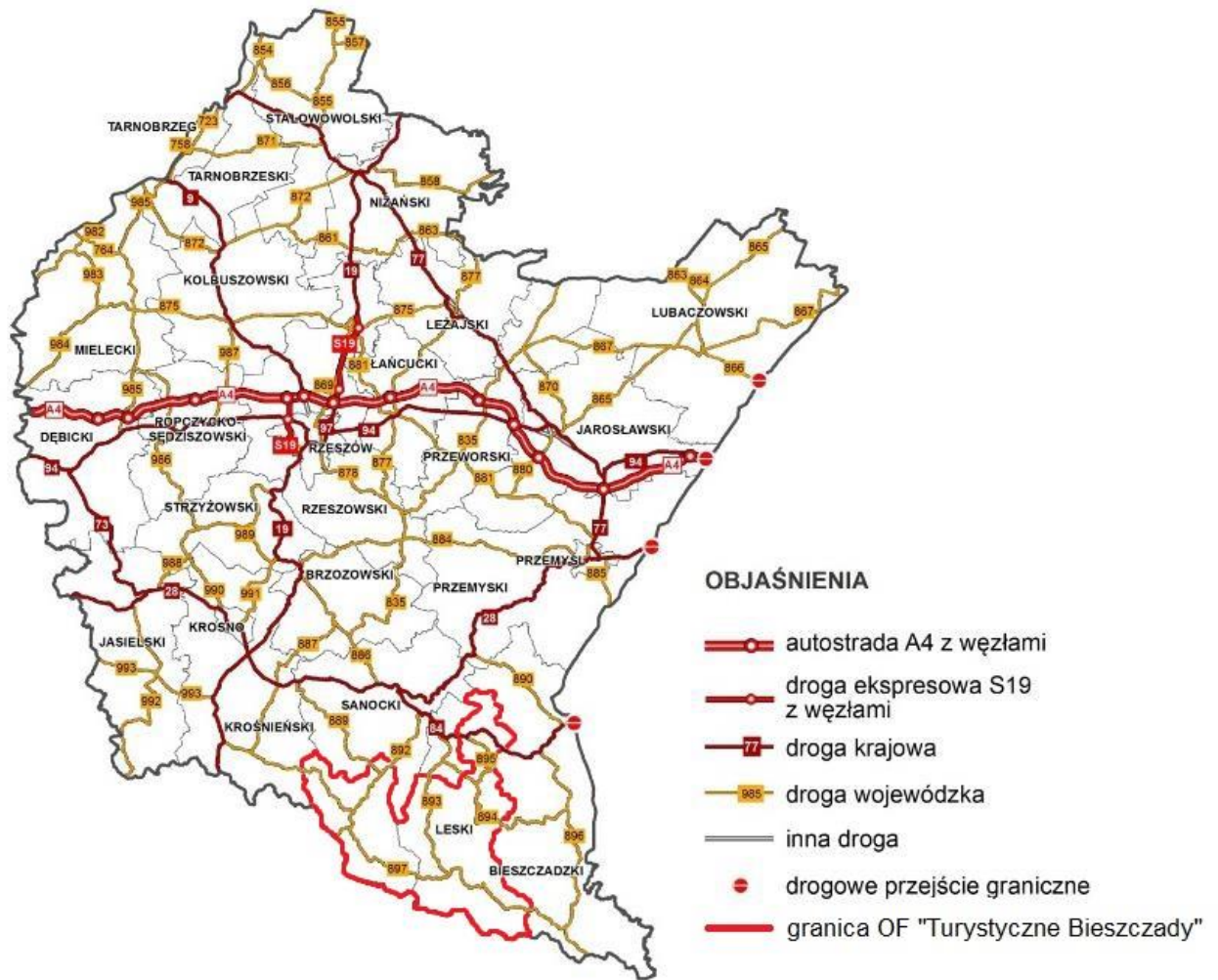
Przez teren OF „Turystyczne Bieszczady” przebiega jedynie jedna droga krajowa - nr 84 Sanok – Przejście Graniczne w Krościenku, która zapewnia dostępność komunikacyjną OF ze strony północnej, centralnej, wschodniej i zachodniej województwa podkarpackiego. Podstawą komunikacji na terenie OF są natomiast drogi wojewódzkie, które w swoim założeniu stanowią połączenie między miastami, mającymi znaczenie dla województwa. Przez teren OF „Turystyczne Bieszczady” przebiegają następujące drogi wojewódzkie:

- droga wojewódzka nr 889, łącząca miejscowość Sieniawa z miejscowością Szczawne, przebiegając w OF przez teren gminy Komańcza;
- droga wojewódzka nr 892, łącząca miasto Zagórz z miejscowością Radoszyce w Słowacji i przebiega na terenie OF przez gminę Komańcza;
- droga wojewódzka nr 893, łącząca miejscowość Hoczew z miejscowością Cisna, przebiegając na terenie OF przez teren gminę Cisna ;
- droga wojewódzka nr 894, łącząca miasto Lesko z miejscowością Czarna, przebiegając w OF przez teren gminy Solina;
- droga wojewódzka nr 895, łącząca miejscowość Uherce Mineralne z miejscowością Myczków, przebiegając w OF przez tereny gmin: Olszanica i Solina;
- droga wojewódzka nr 897, łącząca miejscowość Tylawa z miejscowością Wołosate, przebiegając w OF przez tereny gminy: Komańcza i Cisna.

Potocznie układ komunikacyjny regionu Bieszczad i Gór Sanocko-Turczańskich tworzą tzw. Mała Pętla Bieszczadzka oraz Wielka Pętla Bieszczadzka, stanowiące atrakcyjne widokowo trasy turystyczne i częściowo się ze sobą pokrywające. Pierwsza z nich, swój bieg rozpoczyna i kończy w mieście Lesko, przebiegając przez Hoczew, Polańczyk, Wołkowyję, Czarną, Ustrzyki Dolne, Olszanicę i Uherce Mineralne. Wielka Pętla Bieszczadzka również rozpoczyna i kończy się w mieście Lesko, przebiega natomiast przez miejscowości Hoczew, Baligród, Cisna, Wetlina, Ustrzyki Górne, Stuposiany, Lutowiska, Czarna, Ustrzyki Dolne, Olszanica i Uherce Mineralne.

Układ sieci drogowej OF „Turystyczne Bieszczady” na tle województwa podkarpackiego, uwzględniający drogę krajową (w tym autostradę) oraz drogi wojewódzkie, przedstawia poniższa mapa.

Mapa 19 Układ sieci drogowej województwa podkarpackiego

Źródło: Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030

Bardzo ważną rolę w zakresie transportu osobowego oraz towarowego, pełnią linie kolejowe. Przez teren OF "Turystyczne Bieszczady" nie przebiegają linie kolejowe o znaczeniu państwowym ani między narodowym, przebiegają natomiast linie o lokalnym znaczeniu, tj. linia kolejowa nr 107 oraz 108. Pierwsza z nich przebiega trasą Zagórz – Łupków, w znacznej mierze przez teren gminy Komańcza. Jest to jednotorowa, niezelektryfikowana linia, na której odbywa się głównie ruch pasażerski, charakteryzująca się potencjałem turystycznym. Z kolei linia 108, również jednotorowa przebiega trasą Stróże – Krościenko, a na terenie OF przez teren gminy Olszanica i jest częściowo zelektryfikowana.

Oprócz wyżej wskazanych, na terenie OF funkcjonuje kolej wąskotorowa, tzw. Bieszczadzka Kolej Leśna o charakterze turystycznym, której operatorem jest Fundacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej. Bazę kolejki stanowi stacja zlokalizowana w miejscowości Majdan w gminie Cisna, skąd przebiegają połączenia do stacji w Balnicy w gminie Komańcza. W 2023 roku funkcjonuje również połączenie w kierunku wschodnim do Dołżycy.

Układ sieci kolejowej OF „Turystyczne Bieszczady” na tle województwa podkarpackiego przedstawia poniższa mapa.

Mapa 20 Układ sieci kolejowej województwa podkarpackiego

Źródło: Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030

Jak wynika z przedstawionych powyżej danych, strategicznymi ciągami komunikacyjnymi, stymulującymi rozwój społeczno-gospodarczy całego OF „Turystyczne Bieszczady” i wpływającymi na zewnętrzną dostępność jest droga krajowa nr 84, rozwinięta sieć dróg wojewódzkich, a także występujące linie kolejowe. Ciągi te zapewniają sprawną i szybką komunikację z głównymi ośrodkami miejskimi, do jakich dla OF należą przede wszystkim miasta Sanok i Ustrzyki Dolne oraz poprzez przejście graniczne transportu drogowego w Krościenku – z Ukrainą. Droga krajowa nr 84 umożliwia również pośrednie połączenie z lotniskiem Rzeszów-Jasionka – siódmym co do wielkości lotniskiem w Polsce, obsługującym ruch krajowy oraz międzynarodowy (pasażerski i towarowy), który również znajduje się w sieci TEN-T. Port ten obsługuje połączenia m. in. do Warszawy, Monachium, Wielkiej Brytanii i Irlandii, Nowego Jorku, czy też Tel-Awihu. Mimo to, OF „Turystyczne Bieszczady”, tak jak sąsiedzki powiat bieszczadzki posiadają słabsze powiązania komunikacyjne z resztą kraju, niż znacznie lepiej powiązane regiony z zachodniej, północno-zachodniej i centralnej części województwa.

Ważną rolę w komunikacji pełnią również drogi krajowe oraz wojewódzkie, zapewniając połączenie z innymi ośrodkami miejskimi lub terenami atrakcyjnymi turystycznie. Uzupełnieniem sieci dróg krajowych i wojewódzkich są drogi powiatowe oraz gminne, które stanowią największą

część sieci drogowej ogółem. Większość z nich jest utwardzona i w ostatnich latach wiele dróg zostało zmodernizowanych dzięki uzyskanemu dofinansowaniu ze środków europejskich lub z budżetu państwa w ramach Funduszu Dróg Samorządowych (obecnie Rządowy Fundusz Rozwoju Dróg) oraz Rządowego Funduszu Inwestycji Lokalnych. Obecnie modernizacja wielu dróg powiatowych i gminnych jest przedmiotem inwestycji w ramach uruchomionego w 2021 r. Rządowego Funduszu Polski Ład – Program Inwestycji Strategicznych.

Zewnętrzną dostępność komunikacyjną OF „Turystyczne Bieszczady” na tle województwa podkarpackiego przedstawia poniższa mapa.

Kolejnym elementem infrastruktury technicznej, znacząco wpływającym na jakość życia mieszkańców jest infrastruktura wodno-kanalizacyjna. Składają się na nią m. in. ujęcia i stacje uzdatniania wody, sieci przesyłowe i rozdzielcze, przyłącza wodociągowe i kanalizacyjne, zbiorcze i indywidualne oczyszczalnie ścieków, przepompownie ścieków oraz kanały ściekowe.

Według danych GUS z 2021 roku, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” długość eksploatowanej sieci wodociągowej wyniosła 188,1 km, z czego 178,3 km stanowiła czynna sieć rozdzielcza, natomiast liczba przyłączy prowadzących do budynków mieszkalnych i zbiorowego zamieszkania – 2 029. Do sieci wodociągowej podłączonych było 37,9 % budynków mieszkalnych, a korzystało z niej 50,3 % ogółu ludności z terenu OF. Z kolei długość sieci rozdzielczej na 100 km² wyniosła 18,9 km. Dane te wypadają niekorzystnie na tle danych ogólnych dla województwa podkarpackiego, gdzie liczba budynków podłączonych do sieci wynosiła 74,6 %, liczba korzystających z wodociągów – 81,4 %, natomiast długość sieci rozdzielczej na 100 km² – 91,2 km. Przyczyną tego, jest słabe zwodociągowanie południowych obszarów województwa, będące wynikiem układu sieci osadniczej, uwarunkowaniami przyrodniczymi oraz występowaniem małych zasobów wód podziemnych i ograniczonymi możliwościami ich poboru.

Najwięcej budynków mieszkalnych podłączonych do sieci wodociągowej oraz najwięcej osób z niej korzystających znajdowało się w gminie Solina – odpowiednio 82,9 % i 88,3 %, przy czym występowała tu największa długość eksploatowanej sieci wodociągowej oraz liczba przyłączy prowadzących do budynków mieszkalnych i zbiorowego zamieszkania. Z kolei najstabiliej zwodociągowaną gminą w OF „Turystyczne Bieszczady”, jeśli chodzi o liczbę budynków mieszkalnych podłączonych do sieci, była w 2021 roku gmina Olszanica – zaledwie 18,0 % ogółu budynków mieszkalnych miało dostęp do sieci wodociągowej.

W 2021 roku na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, ilość wody dostarczonej przez sieć wodociągową wyniosła 637,6 dam³, z czego 279 dam³ wody zostało dostarczone gospodarstwom domowym. Zużycie wody w gospodarstwach domowych na 1 mieszkańca wyniosło ogółem 14,6 m³. Najwięcej wody dostarczono w gminie Solina – 454,9 m³, gdzie wystąpiło również największe zużycie wody w gospodarstwach domowych na 1 mieszkańca – 28,6 m³.

Dane dotyczące sieci wodociągowej dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” przedstawia poniższa tabela.

Tabela 45 Dane dotyczące sieci wodociągowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Budynki mieszkalne podłączone do sieci wodociągowej (%)	42,4	33,8	21,6	18,0	82,9
Korzystający z instalacji w % ogółu ludności	50,5	42,0	47,0	23,8	88,3
Długość eksploatowanej sieci wodociągowej (w km)	12,9	5,6	21,4	13,3	134,9
Długość czynnej sieci rozdzielczej (w km)	12,2	16,1	15,5	8,6	125,9
Sieć rozdzielcza na 100 km² (w km)	7,7	5,6	4,0	9,2	68,2
Przyłącza prowadzące do budynków mieszkalnych i zbiorowego zamieszkania (w szt.)	320	194	85	158	1 272
Woda dostarczona (dam³)	41,7	41,1	51,5	48,4	454,9

Woda dostarczona gosp. domowym (dam³)	40,7	33,0	36,5	17,1	151,7
Zużycie wody w gosp. domowych na 1 mieszkańca (m³)	13,2	19,3	8,5	3,6	28,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Podobnie jak w przypadku sieci wodociągowej, sytuacja wygląda w kwestii sieci kanalizacyjnej. Podczas gdy do sieci wodociągowej podłączonych było w 2021 roku 39,7 % budynków mieszkalnych z terenu OF „Turystyczne Bieszczady”, dostęp do sieci kanalizacyjnej miało 33,5 % budynków. Wynik ten, jest jednak również niższy niż średnia dla województwa podkarpackiego, która wyniosła 66,3 %, na co wpływ miało bardzo słabe lub brak skanalizowania gmin, położonych w rejonie gór Sanocko-Turczańskich oraz Bieszczad. Sytuacja ta jest wynikiem układu sieci osadniczej oraz konieczności poniesienia znacznych inwestycji na rozbudowę infrastruktury kanalizacyjnej na obszarach, gdzie występuje stosunkowo niższa gęstość zaludnienia oraz rozproszona zabudowa. Wysoki stopień skanalizowania występował natomiast w centralnym pasie województwa – od Rzeszowa po Przemyśl, a także w pasie Jasło – Sanok.

Zgodnie z danymi GUS z 2021 roku, na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” z sieci kanalizacyjnej korzystało 45,4 % ogółu ludności. Największy odsetek ludności korzystał z sieci w gminie Solina – 59,5 % ogółu ludności, z kolei najmniejszy w gminie Baligród – 17,8 %. Łącznie, w 2021 roku do sieci odprowadzonych zostało 429 m³ ścieków bytowych, natomiast ilość oczyszczonych ścieków, odprowadzonych z sieci wyniosła 783 m³. Najwięcej ścieków bytowych zostało odprowadzonych kanalizacją w gminie Solina – 165,0 m³.

Nieoczyszczone ścieki zagrażają środowisku naturalnemu, a w szczególności narażone są wody powierzchniowe i głębinowe, które stanowią źródło wody pitnej dla ludzi i zwierząt. Negatywnie wpływają również na zdrowie człowieka oraz są źródłem toksycznych gazów. Z tego względu bardzo ważne są działania gminy w celu ograniczenia negatywnego wpływu ścieków na otoczenie, poprzez zapewnienie gospodarstwom domowym oraz podmiotom gospodarki narodowej dostępu do infrastruktury kanalizacyjnej.

Dane dotyczące sieci kanalizacyjnej dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 46 Dane dotyczące sieci kanalizacyjnej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Budynki mieszkalne podłączone do sieci kanalizacyjnej (%)	28,9	34,8	27,1	16,4	60,5
Korzystający z instalacji w % ogółu ludności	31,7	55,3	49,9	30,6	59,5
Długość czynnej sieci kanalizacyjnej (km)	17,8	17,2	20,7	19,0	87,6
Sieć rozdzielcza na 100 km² (km)	11,2	6,0	5,3	20,3	47,5
Przyłącza prowadzące do budynków mieszkalnych i zbiorowego zamieszkania (szt.)	278	198	285	327	836
Ścieki bytowe	55,8	66,2	51,0	91,0	165,0

odprowadzone siecią kanalizacyjną (dam3)					
Ścieki oczyszczone odprowadzone (dam3)	64,0	120,0	56,0	82,0	461,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

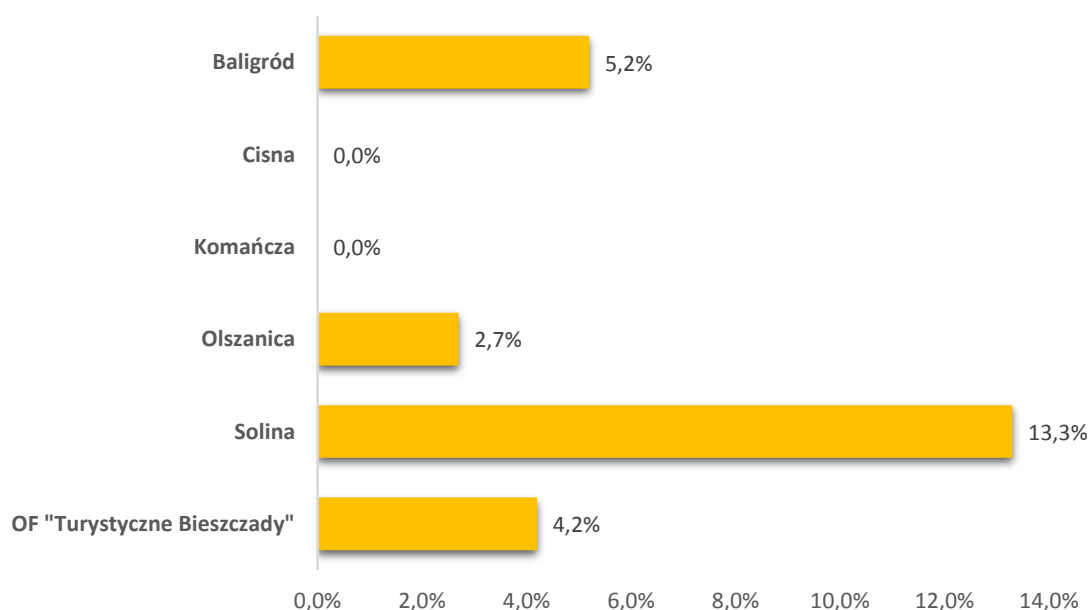
W ramach infrastruktury technicznej, wyróżnia się również sieć gazową, która ma duże znaczenie w systemie energetycznym państwa. Gaz, jako źródło energii w gospodarstwach domowych używany jest głównie do przygotowywania posiłków oraz podgrzewania wody, w mniejszym stopniu wykorzystywany jest do ogrzewania pomieszczeń. Z sieci gazowej korzystają również odbiorcy z sektora handlu i usług, czy też z sektora przemysłu przetwórczego.

Długość czynnej sieci gazowej na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku wyniosła 400,81 km, z czego 380,81 km stanowiła sieć dystrybucyjna. Z sieci gazowej korzystało zaledwie 4,2 % ogółu ludności OF, co stanowiło wartość znacznie mniejszą niż średnia dla województwa podkarpackiego – 74,8 %. Wpływ na to miał brak dostępu do sieci gazowej w gminach Cisna i Komańcza oraz niski stopień gazyfikacji w gminach: Olszanica i Baligród – odpowiednio 2,7 % i 5,2 %. Najwięcej osób korzystało z sieci gazowej w gminie Solina – 13,3 %.

Odbiorcami gazu w 2021 r. było 297 gospodarstw domowych, z czego 214 (tj. 72 %) gospodarstw ogrzewało gazem mieszkania. Łączne zużycie gazu na terenie OF, wyniosło 5 972 MWh, z tego do ogrzewania mieszkań zużyto 3 421,3 MWh. Najwięcej gazu zużyto w gminie Solina – 4 653 MWh, gdzie wystąpiło również największe zużycie gazu na jednego mieszkańca w kWh – 877,9 kWh.

Dane dotyczące odsetka osób korzystających z sieci gazowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku, przedstawia poniższy wykres.

Wykres 28 Korzystający z sieci gazowej w % ogółu ludności w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Dane dotyczące sieci gazowej dla poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 47 Dane dotyczące sieci gazowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Korzystający z sieci gazowej w % ogółu ludności	5,2	0,0	0,0	2,7	13,3
Długość czynnej sieci gazowej ogółem (km)	7 325	0	0	6 110	26 646
Długość czynnej sieci dystrybucyjnej (km)	7 325	0	0	6 110	24 646
Długość czynnej sieci ogółem w km na 100 km ² (km)	4,6	0	0	6,5	13,4
Czynne przyłącza do budynków ogółem (szt.)	70	0	0	53	285
Odbiorcy gazu (gospodarstwa domowe) ogółem	54	0	0	37	206
Odbiorcy gazu ogrzewający mieszkania gazem	14	0	0	29	171
Zużycie gazu przez gospodarstwa domowe w MWh	194,0	0,0	0,0	1 125,4	4 653,0
zużycie gazu na 1 mieszkańca w kWh	63,0	0	0	235,1	877,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Istotnym elementem infrastruktury technicznej na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” jest Zespół Elektrowni Wodnych Solina – Myczkowce, który obejmuje Elektrownię Solina i Elektrownię Myczkowce. Historia zabudowy Sanu sięga roku 1921, kiedy we wsi Myczkowce rozpoczęto budowę pierwszej elektrowni wodnej przez francusko-belgijskie przedsiębiorstwo, a autorem projektu był profesor Karol Pomianowski. Wskutek bankructwa przedsiębiorstwa budowę jednak przerwano. Do planów powrócono w latach 50. XX wieku, a w latach 1956-1960 powstała zapora i elektrownia w Myczkowcach. Z kolei w latach 1961-1968 wybudowano zapórę i elektrownię w Solinie. Wskutek realizacji przedsięwzięcia wysiedlono ok. 3000 osób, a pod wodą znalazła się dawna zabudowa wsi Solina, Wołkowyja, Teleńnica Sanna i kilku innych. Elektrownia Myczkowce jest elektrownią przepływowo-wyrównawczą z dwoma hydrozespołami o łącznej mocy zainstalowanej 8,3 MW, natomiast Elektrownia Solina jest elektrownią szczytowo-pompową z 4 turbozespołami o mocy zainstalowanej 200 MW i produkcji rocznej 230 GWh.

Ważną kwestią, wpływającą na jakość życia mieszkańców w gminie jest gospodarka odpadami komunalnymi. Zgodnie z ustawą z dnia 14 grudnia 2012 roku o odpadach (Dz. U. z 2022 r. poz. 699 z późn. zm.), przez odpady komunalne rozumie się odpady powstające w gospodarstwach domowych, wyłączając pojazdy wycofane z eksploatacji, a także odpady niezawierające odpadów niebezpiecznych pochodzące od innych wytwórców odpadów (m. in.

z sektora handlu i usług), które ze względu na swój charakter lub skład, podobne są do odpadów powstających w gospodarstwach domowych.

Zgodnie z art. 3 ustawy z dnia 13 września 1996 r. o utrzymaniu czystości i porządku w gminach (Dz. U. z 2022 poz. 2519 z późn. zm.), utrzymanie czystości i porządku, a w tym kwestie związane z gospodarką odpadami komunalnymi na terenie gminy, należą do zadań własnych gminy. Gminy są zobowiązane do zorganizowania, odbierania i zagospodarowania odpadów komunalnych zebranych w nieruchomościach położonych na jej terenie.

W 2021 roku z terenu OF „Turystyczne Bieszczady” zebrano i odebrano ogółem 4 900,36 ton odpadów komunalnych, z czego 2 369,79 tj. 48,36 % ogółu odpadów, stanowiły odpady zebrane w sposób selektywny. Masa wytworzonych odpadów komunalnych na 1 mieszkańca wyniosła natomiast 260,6 kg. Wskaźnik ten umożliwia monitorowanie postępów w dążeniu do zmniejszenia ilości wytwarzanych odpadów oraz zmniejszenia negatywnego oddziaływania tych odpadów na środowisko, co jest jednym z celów polityki Unii Europejskiej w zakresie gospodarowania odpadami komunalnymi. Ilość wytwarzanych odpadów w przeliczeniu na 1 mieszkańca, uzależniona jest w dużej mierze od czynników ekonomicznych i społecznych, głównie standardu życia ludności oraz wielkości i intensywności konsumpcji produktów.

Jednym ze sposobów ochrony środowiska w kwestii gospodarowania odpadami komunalnymi, jest ich segregacja. Zapewnienie selektywnego zbierania odpadów komunalnych, obejmujących co najmniej: papier, metale, tworzywa sztuczne, szkło, odpady opakowaniowe wielomateriałowe oraz bioodpady, należy do zadań własnych gminy. Gminy zostały również zobowiązane do osiągnięcia, wskazanych w ustawie o utrzymaniu czystości i porządku w gminach, poziomów recyklingu, przygotowania do ponownego użytku i odzysku oraz ograniczenia składowania odpadów komunalnych ulegających biodegradacji.

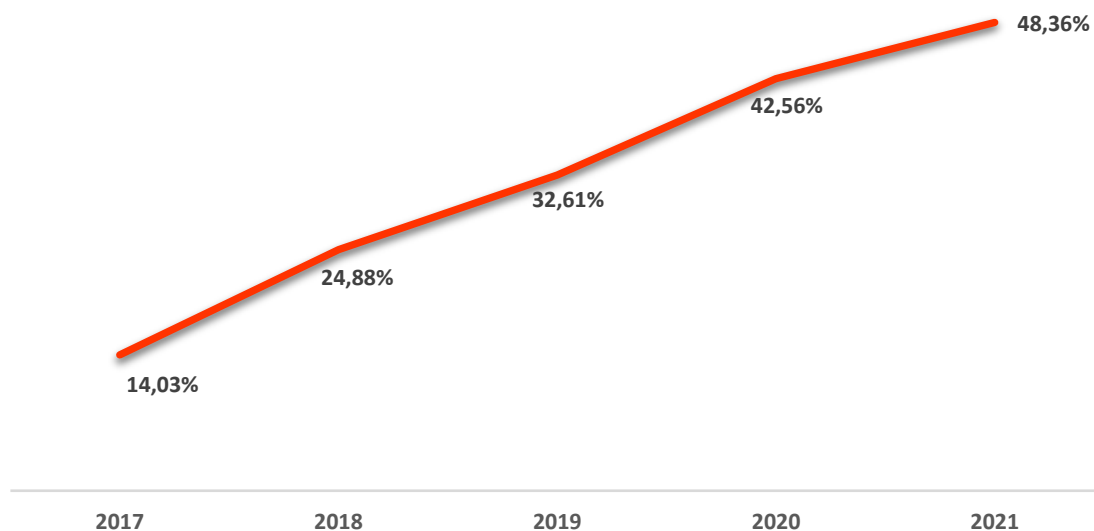
Zgodnie z danymi GUS, na przestrzeni lat 2017-2021 można zauważyć systematyczny wzrost ilości odpadów zebranych w sposób selektywny oraz ich udziału w ilości odpadów zebranych ogółem, co przedstawiają poniższa tabela oraz wykres.

Tabela 48 Odpady komunalne zebrane na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Rok	Odpady zebrane ogółem (t)	Odpady zebrane selektywnie (t)	Odpady zebrane zmieszane (t)
2017	4 331,34	607,5	3 723,84
2018	5 104,13	1 269,83	3 834,3
2019	5 002,79	1 631,3	3 371,49
2020	4 847,09	2 063,13	2 783,96
2021	4 900,36	2 369,79	2 530,57

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Tabela 49 Udział odpadów komunalnych zebranych selektywnie w ilości odpadów zebranych ogółem na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Wzrost udziału odpadów komunalnych zebranych selektywnie w ilości odpadów zebranych ogółem na przestrzeni lat 2017-2021, wystąpił w każdej z gmin analizowanego obszaru. Największy udział odpadów zebranych selektywnie w ilości odpadów ogółem w 2021 roku wystąpił w gminie Cisna – 57,32 %, znacznie wykraczając poza średnią dla całego OF, z kolei najmniejszy – w gminie Baligród, tj. 42,16 %. Dane dotyczące udziału odpadów komunalnych zebranych w sposób selektywny w ilości odpadów zebranych ogółem na przestrzeni lat 2017-2021 w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 50 Udział odpadów komunalnych zebranych selektywnie w ilości odpadów zebranych ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021

Gmina	2017	2018	2019	2020	2021
Baligród	19,5 %	31,18 %	35,69 %	37,77 %	42,16 %
Cisna	24,78 %	27,80 %	35,69 %	49,67 %	57,32 %
Komańcza	27,24 %	23,71 %	30,74 %	50,81 %	53,31 %
Olszanica	21,04 %	21,07 %	36,39 %	45,59 %	49,05 %
Solina	0,99 %	24,18 %	31,10 %	38,44 %	45,95 %

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Największa ilość wytworzonych odpadów komunalnych przez jednego mieszkańca, a także zebranych zmieszanych odpadów komunalnych na jednego mieszkańca, wystąpiła

w 2021 roku w gminie Solina – odpowiednio 431 kg oraz 232,8 kg. Najmniej odpadów wytworzył z kolei mieszkaniec gminy Komańcza - 115 kg, a w przypadku zebranych zmieszanych odpadów komunalnych na 1 mieszkańca – 62,3 kg.

Zebrane odpady komunalne w 2021 r. w większości pochodziły z gospodarstw domowych – 65,93 % ogółu odpadów, w mniejszym zaś stopniu z innych źródeł, m. in. podmiotów z sektora handlowego i usługowego, małego biznesu, biur i instytucji – 34,79 %.

Dane dotyczące zebranych odpadów komunalnych w 2021 r. w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 51 Dane dotyczące zebranych odpadów komunalnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021

Wyszczególnienie	Baligród	Cisna	Komańcza	Olszanica	Solina
Masa wytworzonych odpadów komunalnych przez 1 mieszkańca	192	376	133	171	431
Odpady zebrane selektywnie w ciągu roku (w t)					
Ogółem	248,11	368,04	304,47	400,17	1 049,00
Z gospodarstw domowych	248,11	235,84	263,02	328,6	540,24
Ogółem z innych źródeł	0	132,2	41,45	71,57	508,76
Odpady zebrane w ciągu roku (w t)					
Ogółem	588,43	642,09	571,09	815,77	2 282,98
Z gospodarstw domowych	588,43	332,01	449,78	686,47	1 174,33
Ogółem z innych źródeł	35,32	310,08	121,31	129,3	1 108,65
Zmieszane odpady zebrane w ciągu roku (w t)					
Ogółem	340,32	274,05	266,62	415,60	1 233,98
Ogółem na 1 mieszkańca (w kg)	110,7	160,6	62,3	86,8	232,8
Z gospodarstw domowych	305,00	96,17	186,76	357,87	634,09

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL

Uzupełnieniem systemu gospodarowania odpadami komunalnymi w gminach są punkty selektywnego zbierania odpadów komunalnych, gdzie właściciele nieruchomości mogą oddawać, określone w regulaminie utrzymania czystości i porządku w gminie, rodzaje odpadów. Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” znajdują się 4 takie punkty w miejscowościach: Baligród (obsługuje mieszkańców gminy Baligród), Wetlina (obsługuje mieszkańców gminy Cisna), Szczawne (obsługuje mieszkańców gminy Komańcza) oraz Olszanica (obsługuje mieszkańców gminy Olszanica i Solina).

Na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, nie znajdują się instalacje gospodarowania odpadami komunalnymi, typu instalacje termicznego przekształcania odpadów, sortownie, kompostownie, biogazownie i składowiska odpadów oraz nie ma planów budowy takich instalacji w najbliższych latach.

Analizując dane dotyczące systemu gospodarki odpadami na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”, zauważyć można zwiększającą się efektywność tego systemu, ze względu na wysoki i systematycznie rosnący poziom selektywnej zbiórki odpadów komunalnych. Wciąż jednak występują problemy wymagające rozwiązania, spowodowane między innymi brakiem odpowiedniej infrastruktury do zagospodarowania odpadów oraz zbyt małej świadomości ekologicznej części społeczeństwa w zakresie gospodarki odpadami, w tym ograniczania powstawania odpadów u źródła i selektywnego zbierania odpadów. Istotny jest również fakt, że OF położony jest w obszarze o wysokich walorach przyrodniczo-krajobrazowych, przyciągając znaczną liczbę turystów, w związku z tym istnieje tu rozwinięta infrastruktura noclegowa i gastronomiczna, co ma wpływ na wysoką ilość odpadów komunalnych na tym obszarze.

SPIS TABEL

Tabela 1	Powierzchnia gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady”	8
Tabela 2	Liczba ludności oraz gęstość zaludnienia w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na koniec 2021 r.	19
Tabela 3	Zmiany w liczbie ludności w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021.....	20
Tabela 4	Liczba urodzeń, zgonów oraz przyrost naturalny w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	22
Tabela 5	Liczba zameldowań, wymeldowań oraz wartość salda migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	24
Tabela 6	Liczba wymeldowań do miast oraz za granicę w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	26
Tabela 7	Struktura mieszkańców w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” według trzech grup wiekowych w 2017 oraz 2021 roku.....	26
Tabela 8	Wskaźniki obciążenia demograficznego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” oraz ogólnie w województwie podkarpackim w 2021 roku	28
Tabela 9	Prognoza ludności poszczególnych gmin na lata 2021-2030	30
Tabela 10	Liczba placówek wychowania przedszkolnego oraz liczba dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku.....	34
Tabela 11	Liczba szkół, uczniów oraz etatów nauczycieli w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” według danych z 2021 roku	35
Tabela 12	Średnie wyniki egzaminu ósmoklasisty w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2022 roku	37
Tabela 13	Dane dotyczące opieki zdrowotnej w OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 oraz 2021 roku.....	45
Tabela 14	Liczba rodzin oraz osób korzystających ze środowiskowej pomocy społecznej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku	48
Tabela 15	Liczba osób w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	51
Tabela 16	Liczba osób w wieku mobilnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021	53
Tabela 17	<i>Liczba osób pracujących w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021 .....</i>	<i>54</i>
Tabela 18	Liczba osób pracujących na 1000 ludności w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	54
Tabela 19	Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	55
Tabela 20	Udział zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	55
Tabela 21	Podmioty gospodarki narodowej zarejestrowane na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	57
Tabela 22	Rodzaje podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowane na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	59
Tabela 23	Podmioty gospodarki narodowej wg sekcji PKD zarejestrowane na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021	60
Tabela 24	Podmioty gospodarki narodowej według klas wielkości na terenie poszczególnych gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 oraz 2021 roku	61

Tabela 25	Wskaźniki dotyczące podmiotów gospodarki narodowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	62
Tabela 26	Wskaźniki dotyczące podmiotów gospodarki narodowej dla OF „Turystyczne Bieszczady” i województwa podkarpackiego w 2017 i 2021 roku	63
Tabela 27	Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych, ich powierzchnia oraz powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady”	65
Tabela 28	Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych, ich powierzchnia oraz powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”	66
Tabela 29	Pogłowie zwierząt gospodarskich w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”	69
Tabela 30	Średnia powierzchnia gospodarstw rolnych i użytków rolnych wchodzących w ich skład, struktura użytkowania gruntów przez gospodarstwa rolne, powierzchnia zasiewów wybranych upraw oraz liczba pracujących w gospodarstwach rolnych i źródła dochodów gospodarstw domowych objętych spisem rolnym	70
Tabela 31	Realizacja budżetu gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	81
Tabela 32	Wskaźniki dochodów na 1 mieszkańca oraz wydatków na 1 mieszkańca w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021	83
Tabela 33	Struktura dochodów budżetu w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	84
Tabela 34	Wysokość dochodów majątkowych, w tym wysokość dotacji i środków przeznaczonych na inwestycje oraz wpływów ze sprzedaży składników majątkowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	85
Tabela 35	Wysokość wydatków majątkowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	87
Tabela 36	Wynik bieżący gmin OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	88
Tabela 37	Finansowanie i współfinansowanie programów i projektów unijnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w latach 2017-2021	90
Tabela 38	Powierzchnia gruntów leśnych oraz lesistość w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady”	95
Tabela 39	Liczba budynków mieszkalnych, mieszkań, izb oraz powierzchnia użytkowa mieszkań w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	118
Tabela 40	Wskaźniki dotyczące zasobów mieszkaniowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	121
Tabela 41	Wskaźniki dotyczące zasobów mieszkaniowych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	124
Tabela 42	Mieszkania wyposażone w instalacje techniczno-sanitarne w % ogółu mieszkań w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2017 i 2020 roku	125
Tabela 43	Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku	127
Tabela 44	Liczba wydanych decyzji o warunkach zabudowy oraz decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	128
Tabela 45	Dane dotyczące sieci wodociągowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku	135
Tabela 46	Dane dotyczące sieci kanalizacyjnej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku	136

Tabela 47	Dane dotyczące sieci gazowej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku	138
Tabela 48	Odpady komunalne zebrane na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	139
Tabela 49	Udział odpadów komunalnych zebranych selektywnie w ilości odpadów zebranych ogółem na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	140
Tabela 50	Udział odpadów komunalnych zebranych selektywnie w ilości odpadów zebranych ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021	140
Tabela 51	Dane dotyczące zebranych odpadów komunalnych w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021	141

SPIS MAP

Mapa 1	Zasięg terytorialny gmin objętych Strategią Rozwoju Ponadlokalnego „Turystyczne Bieszczady” na lata 2023-2030.....	7
Mapa 2	Lokalizacja gmin wchodzących w skład OF „Turystyczne Bieszczady” w województwie podkarpackim.....	9
Mapa 3	Układ osadniczy gminy Baligród.....	11
Mapa 4	Układ osadniczy gminy Cisna.....	12
Mapa 5	Układ osadniczy gminy Komańcza.....	14
Mapa 6	Układ osadniczy gminy Olszanica.....	16
Mapa 7	Układ osadniczy gminy Solina.....	18
Mapa 8	Przebieg pieszych szlaków turystycznych PTTK na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	75
Mapa 9	Przebieg rowerowych szlaków turystycznych PTTK na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	77
Mapa 10	Położenie fizycznogeograficzne Obszaru Funkcjonalnego „Turystyczne Bieszczady” według J. Kondrackiego.....	91
Mapa 11	Sieć wodna na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	93
Mapa 12	Obszary występowania złóż surowców oraz tereny górnicze na OF „Turystyczne Bieszczady”.....	94
Mapa 13	Położenie OF „Turystyczne Bieszczady” względem Bieszczadzkiego Parku Narodowego.....	97
Mapa 14	Parki krajobrazowe na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	99
Mapa 15	Obszary chronionego krajobrazu na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	100
Mapa 16	Specjalne obszary ochrony ptaków – Natura 2000 na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	101
Mapa 17	Specjalne obszary ochrony siedlisk – Natura 2000 na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	102
Mapa 18	Rezerваты przyrody na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	104
Mapa 19	Układ sieci drogowej województwa podkarpackiego.....	131
Mapa 20	Układ sieci kolejowej województwa podkarpackiego.....	132
Mapa 21	Zewnętrzna dostępność komunikacyjna województwa podkarpackiego.....	134

SPIS WYKRESÓW

Wykres 1	Zmiany w liczbie ludności w OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021.....	20
Wykres 2	Liczba urodzeń i zgonów oraz przyrost naturalny w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021.....	21
Wykres 3	Skumulowany przyrost naturalny w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w okresie lat 2017-2021.....	22
Wykres 4	Liczba zameldowań i wymeldowań oraz saldo migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021.....	23
Wykres 5	Skumulowane saldo migracji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021.....	25
Wykres 6	Struktura mieszkańców według trzech grup wiekowych OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w 2021 roku.....	27
Wykres 7	Prognozowane zmiany w liczbie ludności na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2021-2030.....	31
Wykres 8	Prognozowana struktura mieszkańców według trzech grup wiekowych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021 oraz 2030.....	31
Wykres 9	Liczba dzieci w wieku do lat 3 w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku.....	32
Wykres 10	Liczba dzieci w wieku od 3 do 6 lat w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku.....	33
Wykres 11	Współczynniki skolaryzacji w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 oraz 2021.....	36
Wykres 12	Współczynniki skolaryzacji na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w roku 2017 oraz 2021.....	36
Wykres 13	Średnie wyniki egzaminu ósmoklasisty w OF „Turystyczne Bieszczady” oraz w województwie podkarpackim w 2022 roku.....	38
Wykres 114	Zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2021.....	49
Wykres 15	Zasięg korzystania ze środowiskowej pomocy społecznej w roku 2021 w OF „Turystyczne Bieszczady”, w województwie podkarpackim oraz ogólnie na terenie kraju.....	50
Wykres 16	Zmiany liczby osób w wieku produkcyjnym na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” na przestrzeni lat 2017-2021.....	52
Wykres 17	Udział zarejestrowanych bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym w OF „Turystyczne Bieszczady”, w województwie podkarpackim oraz w Polsce w 2017 i 2020 roku ...	56
Wykres 18	Udział podmiotów gospodarki narodowej w poszczególnych gminach w liczbie podmiotów gospodarki narodowej ogółem na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku.....	58
Wykres 19	Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych, ich powierzchnia oraz powierzchnia użytków rolnych wchodzących w skład tych gospodarstw na terenie OF „Turystyczne Bieszczady”.....	67
Wykres 20	Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych oraz ich powierzchnia według grup obszarowych użytków rolnych na terenie OF „Turystyczne Bieszczady” oraz województwa podkarpackiego.....	68
Wykres 21	Dochody na 1 mieszkańca oraz wydatki na 1 mieszkańca w 2017 i 2021 w OF „Turystyczne Bieszczady”, województwie podkarpackim (bez miast na prawach powiatu) oraz w powiecie bieszczadzkim.....	82
Wykres 22	Struktura dochodów budżetu OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021.....	84

Wykres 23	Udział dochodów majątkowych w dochodach ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	86
Wykres 24	Udział wydatków majątkowych w wydatkach ogółem w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w roku 2017 i 2021	88
Wykres 25	Przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania w m ² i przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania na 1 osobę w m ² w OF „Turystyczne Bieszczady”, powiecie bieszczadzkim, województwie podkarpackim oraz w Polsce.....	120
Wykres 26	Wskaźniki dotyczące budownictwa mieszkaniowego dla OF „Turystyczne Bieszczady”, województwa podkarpackiego oraz Polski w 2021 roku.....	123
Wykres 27	Mieszkania wyposażone w instalacje techniczno-sanitarne w % ogółu mieszkań w OF „Turystyczne Bieszczady”, województwie podkarpackim oraz w Polsce w 2020 roku.....	125
Wykres 28	Korzystający z sieci gazowej w % ogółu ludności w poszczególnych gminach OF „Turystyczne Bieszczady” w 2021 roku	137

SPIS ZDJĘĆ

Zdjęcie 1	Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Baligrodzie	108
Zdjęcie 2	Cmentarz wojskowy w Baligrodzie.....	108
Zdjęcie 3	Czołg T-34 na rynku w miejscowości Baligród.....	109
Zdjęcie 4	Cerkiew św. Męczennicy Paraskewii w Łopience	110
Zdjęcie 5	Stacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej w Majdanie	110
Zdjęcie 6	Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej w Komańczy.....	112
Zdjęcie 7	Klasztor Sióstr Nazaretanek w Komańczy	112
Zdjęcie 8	Cerkiew pw. św. Michała Archanioła w Turzańsku	113
Zdjęcie 9	Zespół pałacowy w Olszanicy	114
Zdjęcie 10	Kościół pw. św. Biskupa Stanisława w Uhercach Mineralnych	115
Zdjęcie 11	Kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Wańkowej	115
Zdjęcie 12	Cerkiew grekokatolicka pw. Soboru Matki Bożej w Rudence	116
Zdjęcie 13	Cerkiew grekokatolicka pw. św. Jerzego w Myczkowcach.....	117
Zdjęcie 14	Cerkiew pw. św. Paraskewy w Polańczyku.....	118